Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

[પુસ્તકોનાં વિવેચન]

લેખક

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

સંપાદક

ગોપાળદાસ પટેલ

મુકુલભાઈ કલાર્થી

२०ग
२३

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ-૧૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Samaj Foundation Chenn

વિવેકાંજલિ — મગનભાઈ દેસાઈ

main. Gurukul Kangri Co

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

३८,०८१
२४-३-६०
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

38,049
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
24-3-60

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

पुस्तकालय को सप्रेम भेंट
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાવલિ પુ૦ – ૧૧૫

વિવેકાંજલિ

[પુસ્તકોનાં વિવેચન]

14714
21-2-60
गुरुकुल विश्वविद्यालय काँगड़ी

લેખક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

સંપાદક
ગોપાળદાસ પટેલ
મુકુલભાઈ કલાર્થી

CHECKED 1973
Initial

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૧૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ–૧૪
મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ–૧૪

© સર્વ હક્ક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને આધીન છે, ૧૯૬૦

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૦૦૦

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः
पुस्तक सं० 20 ग / २३
आगत सं० ३४,०४१
दिनांक……

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ–૧૪

ત્રણ રૂપિયા ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંપાદકીય

શ્રી. મગનભાઈ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના તંત્રીપદે ઑક્ટોબર ૧૯૩૯થી આવ્યા. તે જમાનો આઝાદીની લડતનો હતો; એટલે તે સમય દરમ્યાન પ્રજાનો પુરુષાર્થ બધાં ક્ષેત્રોમાં અદ્ભુત રીતે પ્રગટ થતો હતો. તેમ જ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ વિશેષ ઉપાડ પામી હતી; અને પહેલાં ન ખેડાયેલાં કે ઓછાં સ્પર્શાયેલાં ક્ષેત્રોમાં પણ વિવિધ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં હતાં.

શ્રી. મગનભાઈને, તંત્રી તરીકે, એ અરસામાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગેલાં પુસ્તકો વગેરેના અવલોકનની જવાબદારી સહેજે ઉઠાવવાની થઈ. એ કાર્ય કેવળ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નહીં પણ સ્વસ્થ સુઘડ સમાજજીવન અને ખાસ કરીને સ્વરાજ્ય માટે ઝઝૂમતી પ્રજાના પુરુષાર્થની દૃષ્ટિએ, —કેમ કે સાહિત્ય, છેવટે જઈને જોઈએ તો, પ્રજાજીવનનું ઘડતર કરનારું 'અક્ષર'-બળ છે, — કરવાનું હતું. તેમણે તે કામ પ્રથમ માસથી જ શરૂ કર્યું; અને તે ૧૯૫૫ના અંત સુધી ચાલુ રહ્યું. ત્યાર પછી બીજાં કામકાજના દબાણમાં તેમને તે પ્રવૃત્તિ કંઈક રોકવી પડી હોય એમ લાગે છે. તેમ છતાં અત્યારે પણ પોતે તંત્રી હોઈને, 'નવજીવન'માં પ્રસિદ્ધ થતાં બધાં અવલોકનો ઉપર ઝીણી નજર તો નાખી જ જાય છે.

તે વિશિષ્ટ કાળનો મહિમા કહો કે સાહિત્ય-વિવેચન-ક્ષેત્રમાં પણ શ્રી. મગનભાઈની આગવી દૃષ્ટિ કહો,– તેમનાં વિવેચનો આપણા વિવેચન-સાહિત્યમાં એક નવી વિવેક-દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે; તેમ જ તે કાળના આખા પ્રજાકીય પુરુષાર્થનું મૂલ્યાંકન કરી, તેને યથાયોગ્ય દોરવણી પણ આપે છે. શ્રી. મગનભાઈ, સામાન્ય સમજાતા અર્થમાં સાહિત્યકાર કે વિવેચનકાર ગણાય કે કેમ, એ બાબત કદાચ વિવાદાસ્પદ હશે. પરંતુ આ વિવેચનો લખવામાં રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય-મોરચા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર ઝૂઝી રહેલા એક ક્રાંતિ-સૈનિક તરીકે, શિક્ષણ-અને-સાહિત્ય-ક્ષેત્રે એ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા. એટલે જુદાં જુદાં પુસ્તકોનાં એ વિવેચનો વાંચતાં સાહિત્ય-પ્રવાહની સાથે પ્રજાકીય જીવન અને પુરુષાર્થના ઇતિહાસની પણ સમીક્ષા કરતો એક અનોખો રસ માણવા મળે છે. એથી આ વિવેચનો એ રીતે એક વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે, એમ તો ખરું જ.

તેથી કરીને, શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ કરેલાં આ પ્રકારનાં વિવેચનોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે, તો સાહિત્યને મૂલવવાની એક નવી દૃષ્ટિની રજૂઆત થાય. એમના તરફથી ગુજરાતને મળતી 'વિવેકાંજલિ' તરીકે, આ સંગ્રહ એ હેતુથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરાંત, તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, નવજીવન વગેરે સંસ્થાઓનાં પ્રકાશનો અંગે ઉપોદ્‌ઘાત, પ્રસ્તાવના, પ્રકાશકનું નિવેદન વગેરે રૂપે ઘણું લખ્યું છે. તે બધું પણ તે તે પુસ્તકનો વિષય, શૈલી, લેખક વગેરેનો પરિચય મેળવવામાં ઉપયોગી થાય તેવું હોઈ, એક પ્રકારે વિવેચન-સાહિત્ય જ છે. પરંતુ તે બધાનો 'પ્રવેશિકા' નામે એક જુદો સંગ્રહ વિચાર્યો છે.

આશા છે કે, થોડા વખત ઉપર તૈયાર કરેલ 'નિવાપાંજલિ' સંગ્રહની પેઠે આ 'વિવેકાંજલિ' પણ વાચકવર્ગને આવકાર્ય થઈ પડશે.

૩૦-૧-'૬૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

૧. વાર્તાઓ

૧. ‘વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં’ ૩
૨. ‘અપરાધી’ ૬
૩. ‘વેવિશાળ’ ૭
૪. ‘સમરાંગણ’, “રા’ગંગાજળિયો” ૧૦
૫. ‘કાળચક્ર’ ૧૪
૬. ‘વ્યાજનો વારસ’ ૧૫
૭. ‘હું ને મારી વહુ’ ૨૨
૮. ‘મધલાળ’ ૨૫
૯. ‘પરિવર્તન’ ૩૧
૧૦. ‘કુમારદેવી’ ૩૪
૧૧. ‘વસુંધરા અને બીજી વાતો’ ૩૬
૧૨. ‘ઊભી વાટે’ ૪૨
૧૩. ‘કોની બહેન’ ૪૫
૧૪. ‘વળામણાં’ ૪૬
૧૫. ‘ઘુવડ બોલ્યું’ ૪૮
૧૬. ‘બે મિત્રો’ ૫૦
૧૭. ‘ભદ્રા’ ૫૩
૧૮. ‘પાથેય’ ૫૪
૧૯. ‘બે નવલકથા’ ૫૫
૨૦. ‘વરસની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ – ૧૯૫૨’ ૫૬
૨૧. ‘મૂંગો સેવક’ ૫૭
૨૨. ‘ક્લિયોપેટ્રા’ ૫૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. નાટક-કાવ્ય-નિબંધ-વિવેચન

૨૩. 'રક્ષાબંધન' ૬૧
૨૪. 'શુભાક્ષરી' ૬૬
૨૫. 'રણમલ્લછંદ અને તેનો સમય' ૬૭
૨૬. 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' ૭૨
૨૭. 'કાવ્યની શક્તિ' ૭૯
૨૮. 'શુક્રતારક' ૮૩
૨૯. ગુ૦ વ૦ સો૦નું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન ૮૫
૩૦. 'ગુજરાતની અસ્મિતા' ૯૦
૩૧. 'જીવનનો આનંદ' ૯૪

૩. બાલસાહિત્ય

૩૨. 'માણસ' ૯૯
૩૩. બાલજીવન ક્રમિક વાર્તામાળા ૧૦૧
૩૪. અશોક બાલ પુસ્તકમાળા ૧૦૫
૩૫. 'ગાંધી દર્શન' ૧૦૭
૩૬. 'ભક્તરાજ હનુમાન' ૧૦૭
૩૭. 'બાલજગત' ૧૦૯
૩૮. 'આંગણાંનાં શણગાર', 'ઊડતાં ભંગી', 'વગડામાં વસનારાં' ૧૦૯
૩૯. 'પાંડુ ઝવેરી' ૧૧૧
૪૦. 'બાળકોના વિવેકાનંદ' ૧૧૨
૪૧. 'સ્વામી રામતીર્થ' ૧૧૨
૪૨. 'સૌની વાતો' ૧૧૩
૪૩. 'નાનકડી વાતો' ૧૧૪
૪૪. 'બાલવિહાર અર્થાત્ સુગમ ફળવાડી', 'બાળકોનો બાગ', 'શાકભાજીની વાડી' ૧૧૭
૪૫. 'ટોલ્સ્ટોયની નીતિકથાઓ' ૧૧૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૬. 'સુમન-સૌરભ' ૧૧૯
૪૭. વિદ્યાર્થી વાચનમાળા શ્રેણી ૧૦મી ૧૨૦
૪૮. 'બાલ-ભજનાવલિ' ૧૨૪
૪૯. 'બે ગીતો' ૧૨૫
૫૦. 'રસપોળી' ૧૨૫
૫૧. 'સારી રીતભાત' ૧૨૬
૫૨. 'લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો' ૧૨૮

૪. કેળવણી

૫૩. 'કેળવણીના પાયા' ૧૩૩
૫૪. 'કેળવણીની પગદંડી' ૧૩૬
૫૫. પ્રાથમિક શાળામાં પાઠયપુસ્તકો ૧૩૮
'ગણિતપ્રવેશિકા', 'ચાલો વખીએ' ભા. ૧–૬
૫૬. ભાષાનાં પુસ્તકો ૧૪૪
૫૭. 'ગાંધીજીની બાળપોથી' ૧૪૫
૫૮. 'अच्छी हिंदी' ૧૪૭
૫૯. 'ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન' (પું. ૧) ૧૪૮
૬૦. 'સુંદર લેખન' ભાગ ૧ થી ૫ ૧૫૩
૬૧. 'નૂતન વાચનમાળા' ૧૫૪
૬૨. 'બાલકુંજના પાઠો' ૧૫૬
૬૩. 'ત્રીજી ચોપડી' ૧૫૭
૬૪. 'ઇંગ્લિશ પ્રવેશપોથી' ભાગ ૧ ૧૫૮
૬૫. 'વાચન પ્રવેશપોથી' ભા. ૧ થી ૪ ૧૫૯
૬૬. **Education in U. S. S. R.** ૧૬૦
૬૭. બોધક સાહિત્યનો સફળ પ્રચાર ૧૬૦
'શાંતિદાસ', 'નવું રેલવે સ્ટેશન', જીવલેણ ગાડું', 'અણોજો', 'શ્રમણ નારદ'
૬૮. 'જનપદ' ૧૬૨
૬૯. 'ગ્રામપોથી' ૧૬૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. વિજ્ઞાન

૭૦. 'જીવન અને વિજ્ઞાન' ૧૬૭
૭૧. 'શરીરરચનાનું રહસ્ય' ૧૭૩
૭૨. 'માનવ દેહમંદિર' ૧૭૫
૭૩. 'દંત દીપક' ૧૭૭
૭૪. 'ખોરાકના ગુણદોષ' ૧૭૮
૭૫. 'જગતમાં જાણવા જેવું' ૧૭૯
૭૬. 'વિશ્વ દર્શન' (૧૯૪૧–૪૨) ૧૮૦

૬. જીવનચરિત, પત્રો ઇ૦

૭૭. 'શ્રી મહર્ષિ' ૧૮૩
૭૮. 'શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ' ૧૮૪
૭૯. સ્વ૦ ભાઈ વૈષ્ણવનો અક્ષરદેહ ૧૮૬
'તેત્રીસ પત્રો', 'સ્વ૦ ચમનલાલ વૈષ્ણવના પત્રો'
૮૦. 'મોતીભાઈ અમીન – જીવન અને કાર્ય' ૧૯૦
૮૧. 'જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈ' ૧૯૧
૮૨. રવિશંકર 'મહારાજ' ૧૯૨
'મહારાજ થયા પહેલાં', 'રવિશંકર મહારાજ', 'મહારાજની સાથે'
૮૩. 'નાના હતા ત્યારે' ૧૯૪
૮૪. 'મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ' ૧૯૫
૮૫. 'ભક્તકવિ તુલસીદાસ' ૧૯૬
૮૬. 'ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ' ૧૯૭

૭. સામયિકો – અહેવાલો

૮૭. આવકાર ૨૦૧
'સંસ્કૃતિ', 'સંસ્કાર', 'જીવન-પ્રકાશ'
૮૮. આભાર ૨૦૩
'યુગદર્શન', 'સ્વરાજધર્મ', 'લોકસેવક', 'જનવાણી'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૯. 'નચિકેતા' ... ૨૦૪
૯૦. 'પ્યારા બાપુ' ... ૨૦૫
૯૧. 'ગ્રામરચના' ... ૨૦૫
૯૨. 'ખેડૂત' ... ૨૦૬
૯૩. 'ઉદ્યોગ અને વેપાર' ... ૨૦૭
૯૪. 'રાજહંસ' ... ૨૦૮
૯૫. 'મૅટ્રિક જર્નલ' ... ૨૦૯
૯૬. 'ગુરુપ્રસાદ' (પત્રિકા) ... ૨૧૦
૯૭. 'સંદીપન' ... ૨૧૧
૯૮. 'કોડિયા'ને આવકાર ... ૨૧૨
૯૯. 'ભૂમિપુત્ર' ... ૨૧૩
૧૦૦. કરાંચી સાહિત્ય સંમેલન (૧૯૩૭-૩૮) ... ૨૧૪
'અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ', 'પરિષદ પ્રમુખોનાં ભાષણો'
૧૦૧. 'રાષ્ટ્રભાષા' ... ૨૧૭
૧૦૨. બે કૉલેજ-માસિકો 'શેઠ લા૦ દ૦ કૉલેજનું છમાસિક'; 'સાર્વજનિકન' ... ૨૧૯
૧૦૩. 'પ્રકૃતિ' ... ૨૨૨
૧૦૪. એક શિક્ષણપત્રિકા ... ૨૨૪
૧૦૫. ૧૯૩૭-૩૮માં મુંબઈની કેળવણી ... ૨૨૭
૧૦૬. પ્રગતિના છ મહિનાઓ ... ૨૨૯
૧૦૭. ચાર નિવેદનો ... ૨૩૦
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ગ્રામસેવા સમિતિ, વલ્લભ વિદ્યાલય -બોચાસણ, સ્વરાજ આશ્રમ-વેડછી
૧૦૮. એક નાનકડો કીમતી હેવાલ ... ૨૩૯

૮. પ્રકીર્ણ

૧૦૯. 'વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરનાર સંસ્થાઓની યાદી' ... ૨૪૩
૧૧૦. 'ચાલો ગામડામાં' ... ૨૪૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૧. 'ગામડાંની વહારે' ૨૪૪
૧૧૨. 'પ્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા' ૨૪૬
૧૧૩. 'આપણી મહાસભા' ભા. ૧–૨ ૨૪૭
૧૧૪. 'ગાંધી-સાહિત્યની સૂચિ' ૨૪૮
૧૧૫. 'ભારત-દર્શન' ૨૪૯
૧૧૬. હિંદના કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ભાષાનો સવાલ ૨૫૧
૧૧૭. 'किशोर-વિચારધારા' ૨૫૨
૧૧૮. 'રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ' ૨૫૪
૧૧૯. 'લડત આવે તો?' ૨૫૭
૧૨૦. 'આધુનિક ભારત' ૨૫૮
૧૨૧. 'ઈંડિયા સ્પીકિંગ' ૨૫૯
૧૨૨. 'ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા' ૨૬૦
૧૨૩. 'ભારતીય પ્રત્યક્ષ પંચાંગ'—સં. ૨૦૦૨ ૨૬૦
૧૨૪. 'યુવાનોનો બોજ' ૨૬૧
૧૨૫. 'ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના' ૨૬૨
૧૨૬. 'અમારાં બા', 'ગાંધીજીનો સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર (૧૯૪૨–૪૪) ૨૬૪
૧૨૭. 'મોડાસામાંથી મળેલાં પ્રાચીન શિલ્પ' અને 'પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં મોડાસા' ૨૬૫
૧૨૮. 'શ્રી શામળાજી' ૨૬૬
૧૨૯. 'સ્વાધ્યાય ગીતા' ૨૬૭
૧૩૦. 'વેદની વિચારધારા' ૨૬૮
૧૩૧. 'યુવાનોની સંસ્કાર-સાધના' ૨૬૮
૧૩૨. **Masaryk's Path and Legacy** ૨૬૯
૧૩૩. 'યુવાનોને' ૨૭૦
૧૩૪. 'શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ' ૨૭૦
૧૩૫. 'યોગપ્રવેશિકા' ૨૭૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

૧

વાર્તાઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧

‘ વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં ’

[લે૦ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી; કિ૦ ૧–૮–૦; ‘ ફૂલછાબ ’નું ૧૯૩૭નું ભેટપુસ્તક; પૃ૦ ૨૫૦.]

“સૌરાષ્ટ્રના મધ્યમ તેમ જ નીચલા થરો વચ્ચેના પડમાંથી” રસ ખેંચીને તૈયાર કરેલી આ વાત, આપણા લેખકોને સુલભ એવી, એક સામાજિક નવલ બની રહી છે. મધ્યમ થરના સડા અને દંભી મોભાનાં ભોગ બનતાં નીચલા થરનાં સ્ત્રી-પુરુષોની દશા વર્ણવવાનો એમાં આછો પ્રયત્ન લાગે છે.

આવી વાર્તા ગૂંથવાનું વસ્તુ લેખકને વિકટર હ્યૂગોના નવલરત્ન ‘The Laughing Man’માંથી મળ્યું લાગે છે. તે પહેલાં શ્રી. મેઘાણીએ એક નાનકડી લઘુકથા રૂપે હ્યૂગોની એ કથાનો ઉમરાવ-સભાનો રોમાંચક પ્રસંગ ઉતાર્યો હતો. આ લાંબી કથા એ વાર્તાનું વસ્તુ સોરઠી વેશે ઉતારવાનો પ્રયત્ન છે. વાર્તા સૌરાષ્ટ્રમાં મૂકવાને માટે તેમાં જરૂરી ફેરફારો કર્યા છે; મૂળનાં બેત્રણ કથાનકોને બદલે સ્થાનિક નવાં પ્રયોજીને વણ્યાં છે. હ્યૂગોની વાતમાંથી મદારી, હોઠકટો ને રીંછ એ ત્રણ પાત્રો ઉપરાંત કુરૂપપ્રેમી વિધવા રાણીનું પાત્ર હ્યૂગોની ‘જોશિયાના’ પરથી જ ઘડેલું ગણાય.

હ્યૂગોની વાર્તા અમીરો અને ઇંગ્લંડના અમીરી રાજકારભાર પર સચોટ પ્રહાર છે. શ્રી. મેઘાણીએ તે જગાએ કાઠી દરબારો આણ્યા છે; પણ એ એમની વાતનું મુખ્ય પ્રહાર-સ્થાન નથી. એમણે મધ્યમ વર્ગના જૂઠા મોભા અને પાપી દંભ પર શરસંધાન કર્યું છે. આ પ્રહારોમાં અસ્વાભાવિક અતિરેકની પીંછી લાગવાં છતાં, વાર્તાપ્રવાહ સહ્ય બનવાનું કારણ એ છે કે, વાર્તાની મંગળમૂર્તિ સમાન મદારી અને તેજુ તથા સ્ત્રી-બજારમાંથી તેજુને પરણી લાવનાર લાલકાકો ખાનદાન છે, ટેકીલાં છે; તેથી કરીને બીજી રીતે દારુણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનેલું વાર્તાચિત્ર નરમ પડે છે. લોહીના વેપારના કથાનકનો ઉમેરો સારો ચિતાર આપે છે.

સરવાળે જોતાં, વાર્તાનો વણાટ – વસ્તુગૂંથણી અદોષ નથી. તેમાં પાંખાપણું અને વખલ્લાના દોષ જણાય છે. અંગ્રેજી પરથી વસ્તુ લીધા પછી તેનો અનુવાદ કરવો જ વધારે સારો, અનુવેશ કરવો સારો નહીં, એમ આ ચોપડી વાંચ્યા પછી મૂળ વાંચી જોતાં લાગ્યું. (અહીં એટલું કહી દઉં કે, હ્યૂગોના એ પુસ્તકની જાણ આ ચોપડી પરથી જ થઈ ને તે મેં પછીથી વાંચ્યું છે.) ક્યાં મૂળની સર્વાંગસુંદરતા અને ક્યાં અનુવેશનો ગાંઠાગળફાવાળો વણાટ!

મૂળ વાત હ્યૂગોએ ઇંગ્લાંડના સૈકા-જૂના ઈતિહાસમાંથી વણી છે. કદાચ તેને અનુસરીને શ્રી. મેઘાણીએ પોતાના ટૂંકડા નિવેદનમાં એક વાક્ય મૂકી દીધું કે, "વાર્તાકાળ ૨૫–૩૦ વર્ષો પરના સૌરાષ્ટ્રનો છે." એટલે કે એક પેઢી અગાઉનો. તો પછી વાર્તામાં આંકફરક, ગાંધીયુગના જેલમહેલ, નવી પેઢીમાં નીપજેલો પેલો જાહેરાતી નવજુવાન, વગેરે કઈ રીતે આવ્યાં? વેશાંતર કરવામાં કાલક્રમદોષની ભીતિ રહે છે, અને આ વાત તેની સાક્ષી પૂરે છે.

બીજી ભીતિ રહે છે તે વાતના નાના નાના તાંતણા સુવ્યવસ્થિત જોડાયા વગર રહી જાય ને તેથી થતા રસભંગની. આ વાર્તામાં એ દોષ પણ લાગે છે. 'કૂતરીને ધાવવા લાગી જતા બાળકનું અસ્વાભાવિક કથાનક; હોઠને કાપી જ નાખી વધારે કામગીરી વહોરતો સરજન (કેમ કે સહેલું તો મલમપટ્ટો જ હતો; પણ તે કરાવે તો છોકરો હોઠકટો ન બને!); બાળકને ભૂલી પ્રતાપ શેઠ પૂરતું જ ઋણ ચૂકવી અલોપ થતી તેજુ; અનાથ-આશ્રમમાં કામ કરતાં નિષ્ઠુરતા દાખવતો ને હોઠકટા પ્રત્યે કોઈ ખાસ ભાવ વગરનો સંચાલક પાછળથી સ્વપ્નમાં શી રીતે ઓથારવા લાગ્યો એ અણસાંધ્યું અધ્ધર આલેખન; ડોસા મદારીને હોઠકટાનું કયું ગુહ્ય સંભાળવાનું હતું કે અંતે તેને રિબાવ્યો અને તે વચનભંગનો પસ્તાવો કરવા લાગ્યો? અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોઠકટો છોકરો પ્રતાપની મિલકતનો વારસ થયો તે ક્યાંના કાયદાથી? આ બધી વિગતો અણસમજી વણાઈ ગઈ છે.

મૂળ જોતાં તેનું કારણ કળાય છે. પણ એ બધામાં લંબાણથી પડવાનું આ ટૂંકી નોંધમાં સ્થાન નથી. એટલું કહેવું જોઈએ કે, આ અનુવેશમાં લેખકે બેધ્યાનીથી ઉતાવળ કરી હોય એવું લાગે છે; અને અનુવેશને બદલે જો મૂળનો સંક્ષેપમાં અનુવાદ કર્યો હોત તો વધારે સારું થાત. તો હ્યૂગોના એક નવલરત્નનો જ નહીં, આપણી રાજકર્તા પ્રજાના અમીર સમાજનો એક આબાદ ચિતાર આપણે મેળવી શકત. અને એ આપણી પ્રજાએ જાણવો જોઈએ એમાં શંકા નથી.

પરભાષામાંની કોઈ ચીજ આપણને આકર્ષે તો તેનો સળંગ કે સંક્ષિપ્ત અનુવાદ એ જ સહજ અને સુયોગ્ય ગણાય. તેને બદલે, તેની વસ્તુ લઈ વેશાંતર કરવું (જેવું કે, શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ ટૉલ્સ્ટૉયના નાટકનું 'તિમિરમાં પ્રભા' કર્યું છે,) એ ઓછું સહજ. અને અનુવેશ તો ત્રીજે નંબરે ગણાય. અનુવેશમાં લેખક કાંઈક પોતાપણું સમજી સ્વતંત્ર આલેખનનું ગૌરવ માણી શકે એમ? તો, મને લાગે છે કે, એ ઇષ્ટ મનોવૃત્તિ નથી. છતાં, અનુવેશ કરવો જ હોય તો મૂળને ખૂબ પચાવીને, સહજ રૂપે તેનું તળપદું વસ્તુ મનમાંથી સ્ફુરવું જોઈએ; તાંતણા મેળવવાની સ્થિતિ ન હોવી ઘટે.

વાર્તા તો કોને વાંચવી ન ગમે? એ પૂરતી આ વાત સૌને ગમશે. તેમાંય આ વાતનું વસ્તુ તો ઉપલા થરોનો ફિટકાર અને નીચલા થરનાં ગરીબની હાય છે, અને એ આજની ફૅશનેબલ ભાવના છે. પરંતુ અનુવેશ તરીકેના એક સાહિત્ય-પ્રકાર તરીકે તથા પાત્રાલેખન અને વસ્તુવિધાનની દૃષ્ટિએ, આ કથા સફળ ન કહેવાય.

[ફેબ્રુ૦ ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

'અપરાધી'

[લે૦ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકા૦: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૩૮૨; કિ૦ ૨–૮–૦.]

'વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં'ની જેમ આ પણ એક અનુવેશ છે, નવલ–નવી કથા નથી. મૂળ નવલકાર હૉલ કેઈન છે; તેમની વાતનું નામ છે, 'The Master of Man'. અનુવેશકાર આ બીના તેમના પુસ્તકને અંતે જણાવે છે, અને તે એટલા સારુ કે, 'વાચન કરતે ફરતે આખે રસ્તે વાચકને એકને બદલે બે લેખકોનો વિચાર કર્યા કરવો ન પડે.'

મારે માટે કહી દઉં કે, 'અપરાધી' નવલકથા વાંચી તે પહેલાં મ મૂળ વાત વાંચી નહોતી; તે મેં હમણાં આ સમાલોચના કરવા માટે વાંચી. તે ઉપરથી મને 'વહાલાં દવલાં'ની સમાલોચનામાં આપેલો અભિપ્રાય વધુ સબળ થતો લાગ્યો કે, પારકી વાતોના અનુવેશ કરવા એ બીજે નહીં, ત્રીજે નંબરે જ આવે. 'વહાલાં દવલાં'ના કરતાં આ વાતનું વણાટ સારું છે. છતાં ક્યાં મૂળ, અને ક્યાં આ એનો અનુવેશ!

મૂળ વાત ટૉલ્સ્ટૉયના 'Resurrection' (નવો અવતાર) જેવી ઉદાત્ત અને આબાદ ચીજ છે. એનાં નાનાંમોટાં બધાં પાત્રો પોતપોતાની ન્યારી ભાત પાડે છે. અને એ બધાં મળીને એક અનુપમ પાપોદ્ધારની કથા બને છે. આ અનુવેશમાં કાર્યની ગતિ છે, વેગ છે, દિશા પણ છે; પરંતુ તેનું હાર્દ, જે સૂક્ષ્મ પાત્રાલેખન ને મનોવિકાસ, તે નબળાં છે– અનુવેશમાં ઊતરી શક્યાં નથી.

માત્ર એક સરસ્વતીનું પાત્ર સુરેખ ઉઠાવદાર છે; તેમાં વ્યક્તિત્વ આવ્યું છે. શિવરાજ, તેનો મિત્ર રામભાઈ, જે હૉલ કેઈનના હાથમાં પાપમાનસનો આબાદ ચિતાર આપે છે, તે અહીં ફીકા પડ્યા છે. રામભાઈનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ખેડુકન્યાનું આલેખન તો આખું જ માર્યું ગયું છે. શિવુભાના પિતાનું ચિત્ર સારું દોરાયું. પણ તેના નોકરને ખેડુકન્યાના પ્રસંગમાં આણીને લેખકે કશી જ રસ-નિષ્પત્તિ નથી સાધી: એ તો આલેખનવૃક્ષને ઠાલું જૂઠું ડાળું જ ઠોકી રાખ્યા જેવું લાગે છે. મૂળની બાઈ જેનેટને સ્થાને જો શિવુભાની કોઈ ફોઈ બેસાડી હોત તો?

અતિ ઝીણવટમાં જવાની જરૂર નથી. એટલું ફરી કહેવા જેવું છે કે, અનુવેશ ઊતરતી કળા લાગે છે. અને હૉલ કેઈનની એ ઉમદા કથાનું વાતાવરણ જોતાં, આપણા લોકોને બહુ આત્મીય લાગે એવું હોવાથી, તેનો અનુવાદ (ભલે સંક્ષેપમાં) જ યોગ્ય થાત.

[ફેબ્રુ૦ ૧૯૪૦]

૩

'વેવિશાળ'

[લે૦ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી; 'ફૂલછાબ' કાર્યાલય, રાણપુર; કિ૦ ૧–૪–૦, પૃ૦ ૩૦૬.]

'ફૂલછાબ'ના અંકો પૂરવાને માટે હપતે હપતે લખાયેલી આ વાત છે. લેખક કહે છે કે, 'આંધળુકિયાં કરીને આ વાર્તા' દર અંકે ધપાવતો હતો; અને આ પણ એક વાર્તાસર્જનની પદ્ધતિ છે, જે અગાઉથી વસ્તુ ગોઠવીને પછી વાર્તા આરંભવાની પદ્ધતિથી ભિન્ન છે.

જાતે વાર્તાલિખક નહીં હોવાથી એ બેમાંથી કઈ પદ્ધતિ સારી કે સાચી હશે, એ જાતઅનુભવે ન કહી શકું. પરંતુ નિવેદનમાં એક બીજી વાત કહી છે તે આ એમની સર્જનપદ્ધતિની સામે જાય છે. તે કહે છે, " 'વેવિશાળ'ની મુકરર કરેલી કિંમત હવે વિશેષ પાનાંનો બોજો ઊંચકી શકશે નહીં." એટલે આંખ ઊઘડી ને વાર્તા પૂરી કરી એમ? એમ વાર્તા અચાનક પૂરી થાય છે, એ વસ્તું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હા, 'વેવિશાળનો પ્રસ્ફોટ કરીને ચૂપ થવું જોઈએ,' લગ્ન તથા પરિવારની પંચાતમાં પડવાનું નથી રહેતું, એ બધું ખરું. પરંતુ, તે પહેલાંની અધૂરી વાતોનું શું? પેલા વજ્ર-છાતી દેખાડેલા દીપાશેઠને તમાચો ખાઈને છૂ થતા જેવા શું કામ બતાવ્યા? ચંપક શેઠ એટલાથી એમને જતા કરે એ એના સ્વભાવ વિરુદ્ધ નથી? વિજયચંદ્ર કેસ કરવાની વાત કરે છે એ તો એની બેવકૂફી પણ માની લઈએ. વળી નાના શેઠને બાધો, સ્ત્રીજિત બતાવવો અને એની સ્ત્રીને અધ્ધર મુંબઈ રાખવી, એ પણ ભીનું સંકેલાયું છે એમ નથી લાગતું? બીજી રીતે રસદાર વાતમાં આવાં આવાં અધૂરાપણાં આંધળિયા-પદ્ધતિને કારણે કે પછી કિંમતના આડા આંકને લીધે છે, એ તો કોણ જાણે.

પણ, તેથી આ વાતનો રસ એવો નથી ખંડાતો કે જેથી તે વાંચવી ન ગમે. કાર્ય ગતિપૂર્ણ છે, તેમાં ઝમક છે ને ધડાકાની ગાજવીજ છે; આ સાથે તેમાં પ્રેમ, મમતા અને સ્વજનતાનો પ્રસાદ પણ છે. સોરઠી વણિક સમાજનું મુંબઈગરું જીવન મજેદાર આલેખાયું છે. પ્રાણજીવન અને ખુશાલ-ભાઈ જેવા બે શક્તિશાળી માણસો પોતપોતાના સંજોગોમાં કેવા ફાલે છે, એ આ જોડીમાં સરસ જોવા મળે છે. નવું જીવન અને 'દેશ'ના સંસ્કારો-વાળું જૂનું જીવન – બેઉને એક ઘરમાં બતાવી જે તાદૃશ ચિતાર આપ્યો છે, એ પ્રશસ્ય છે.

મુંબઈગરા જીવનનાં અનેકવિધ ચિત્રો જો વધારે વિશદ અને વિસ્તૃત કર્યાં હોત, તો રસ-જમાવટ ખૂબ વધત. 'ભાભુ' – ચંપક શેઠની પત્નીનું તથા દીપા શેઠનું આલેખન ઉઠાવદાર ને સુરેખ છે. એમના જૂના સંસ્કારો ને તેમની ધાર્મિકતાની ધૃતિ, ખાનદાની, દૃઢતા, વિવેક વગેરેમાં કશું ખાસ જૂનવાણી નથી લાગતું; બલ્કે, દીકરી પોતાની ઈચ્છાએ પરણે અને અન્યત: એમાં કશું વાંકું ન હોય તો એ વેવિશાળ સાચું, એવો અદ્યતન અભિપ્રાય એ બાઈ ધરાવે છે એટલું જ નહીં, પોતાના પતિ સામે જઈને પણ આચરી બતાવે છે.

જૂના જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં આ પ્રકારની ચારિત્ર્યશક્તિ હતી, જે આજના વિજયચંદ્રો ખોઈ બેઠા છે, જેને ચંપકલાલો હસે છે. શ્રી. મેઘાણીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વસ્તુ આબાદ રજૂ કરી છે. અને એ આ કથાનું મુખ્ય વસ્તુ છે.

વેવિશાળ એટલે 'હતો-હતી'નાં મન માનવાં એ નહીં; બે હૃદયમિલનની સાથે બે કુટુંબ અને બે આદર્શોનું એકીકરણ અને ઉદાત્ત સંમિશ્રણ. અથવા વધારે ચોક્કસ કહું તો, એ સંમિશ્રણની ફલદ્રૂપ ભૂમિકામાં હૃદયમિલનનાં બીજ વાવવાં તે. કેમ કે હૃદયમિલન તો પુરુષાર્થ છે, એ વસ્તુ કોઈ સ્થિતિ નથી; એ તો ગતિમાન અને ખીલતા સ્નેહ-ચારિત્ર્યનો પરિપાક છે. 'વેવિશાળ'નો એ અમર સંદેશો ગણાય. દુ:ખ એટલું જ રહે છે કે, આ અમર સંદેશને ઝીલે એવી પ્રગલ્ભ વાત-ગૂંથણી નથી મળતી. શ્રી. મેઘાણીએ પાનાંનો ડર રાખ્યા વગર કલમ વહ્યે જવા દેવી જોઈતી હતી. હપતે હપતે 'ફૂલછાબ'ની મર્યાદિત જગા જોઈને પણ વિશદતા બિચારી કોચવાઈ હશે ને?

શરૂમાં લેખકના બે 'અનુવેશો' આપણે જોઈ આવ્યા, એવા 'અનુવેશ'ના બંધનમાંથી છૂટેલી કલમ કેવી સારી ફાલે એ આ ચોપડી સ્પષ્ટ બતાવે છે. 'વેવિશાળ' એક મજેદાર વાત છે. એની ખાનદાની એક સ્ત્રી-પાત્રને આભારી છે એ સુંદર વિધાન છે. જૂના સમૃદ્ધ વારસા પર નવો જમાનો લેખકે આબાદ સંયોજ્યો છે.

છેવટમાં, એક આડવાત: આ ત્રણ ચોપડીઓની કિંમત કેમ એક-ધોરણે નથી? ૨૫૦ પાનની પહેલી ચોપડીનો ૧॥ રૂપિયો; ૩૮૨ પાનની બીજીના ૨॥ રૂપિયા! ૩૦૬ પાનની ત્રીજીનો ૧। રૂપિયો!!

[ફેબ્રુ૦ ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

'સમરાંગણ'

[લે૦ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી; 'ફૂલછાબ'નું ૧૯૩૮ નું ભેટ-પુસ્તક; કિં૦ ૧–૮–૦; પૃ૦ ૨૮૦+આગળપાછળ ૧૦ પાન જાહેરખબરોનાં.]

"રા' ગંગાજળિયો"

[લે૦ ઉપર મુજબ; 'ફૂલછાબ'ની ૧૯૩૯ની ભેટ; કિં૦ ૧–૮–૦; પાન ૨૪૪+આગળપાછળ ૨૬ પાના જાહેરખબરોનાં.]

આ શ્રી. મેઘાણીની પહેલી બે ઐતિહાસિક નવલો છે. એમનાથી એમણે પોતાની કલમને નવું પ્રસ્થાન આપ્યું છે. બેઉ નવલોનું કથાનક ગુજરાત-સોરઠના ફલદ્રુપ ઈતિહાસમાંથી પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. ચારણી સાહિત્યના પોતાના અનન્ય અભ્યાસે લેખકને નવ-પ્રસ્થાન સુઝાડ્યું. તે કહે છે કે, "લોકસાહિત્યનું સંશોધન અને પરિશીલન સીધી રીતે સંજોગવશાત્ છૂટી ગયું છે, છતાં આ નવી રસાયણક્રિયા રૂપે એ મારી નસોમાં સજીવન છે. . . . (લોકસાહિત્યની) ચીંથરીઓમાં સચવાઈ રહેલી આ નાની નાની સોના-કણીઓએ મને ઐતિહાસિક કથાઓનું આદિધન પૂરું પાડીને ઈતિહાસ તરફ અભિમુખ કર્યો છે."

અને એમ એક ક્ષેત્ર પરવારી ચૂકેલા જેવા પથિકને સોરઠ-ગુજરાતનો ઈતિહાસ ઝટ વરે, એ પેલી પહેલી વરણી પરથી પણ કહી શકાય. આ રીતે ક્ષેત્ર-ફેર કરીને શ્રી. મેઘાણીએ જરૂર પોતાની કલમમાં નવચેતન ને નવું જોશ તો સહેજે આણ્યું હશે. લેખકો—અને ખાસ કરીને લલિત વાઙ્મયના લેખકોમાં એવું જોવામાં આવે છે કે, એકનું એક ક્ષેત્ર વારંવાર ખેડવાથી તેમને પોતાને થાક ચડે છે એટલું જ નહિ, એ ખેતર પણ ઊતરી જાય છે. એટલે પછી એને પડતર રાખવું ને નવાં ખેડખાતર અજમાવવાં એ જરૂરી હોય છે. પ્રતિભાને પણ આવા પલટાથી પાસા પડીને ચળકાટ આવે છે. ઐતિહાસિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવલ લખવાનું શરૂ કરીને શ્રી. મેઘાણીએ એવો અનુભવ કર્યો છે, કે નહિ, એ તો તે કહી શકે. પરંતુ, આ બે કથાઓ તેમની વાતોમાં નવી ભાત પાડે છે એ તો સ્પષ્ટ છે.

'સમરાંગણ'માં ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુજફ્ફરશાહનો ઈતિહાસ લીધો છે. વાતની મુખ્ય બીનાઓ ઐતિહાસિક છે. તેમની આસપાસ તત્કાલીન વાતાવરણ જમાવવાને માટે જરૂરી કથાનકો લોકસાહિત્યમાંથી અને કયાંક કલ્પનામાંથી વણી લીધાં છે. સત્યાર્થી ઈતિહાસકાર, ભાવાર્થી પુરાણકાર, અને રસાર્થી ઈતિહાસ-નવલકાર — ત્રણે પ્રકારના સાહિત્યકારો એકસરખી જ હકીકતો પર જીવે છે. પરંતુ તેમના ભિન્ન ઉદ્દેશોને લઈને તેઓ ભિન્ન સર્જનો કરે છે એટલું જ નહિ, સત્યને પણ ભિન્નતા નહિ તોય ઈષ્ટાનિષ્ટ ઓપ નથી આપતા? તેમાંય ઐતિહાસિક નવલકાર તો રસ-જમાવટની ગરજે બરોબર ઓપ આપવા મથે જ; કેમ કે તેના ઉપર એના સર્જનની કદર રહે છે.

શ્રી. મેઘાણી એવો ઓપ આપવામાં ઈતિહાસશુદ્ધ સત્યતાની મર્યાદા સાચવવાની સારી ચીવટ અને ચિંતા રાખતા લાગે છે. મુખ્ય વાતમાં રસોની મિલાવટ કરવા પૂરતી એમણે ઝીણી ઝીણી ઉમેરણી કરી છે, તેથી વાર્તા જરૂર શોભે છે. જેને એમણે લોકસાહિત્યની ચીંથરીમાંથી મળેલી એક સોનાકણી કહી છે, એવા એક નાનકડા પણ સ્વમાનજન્ય ખટાશ-ભર્યા ચારણી ટુચકાથી 'સમરાંગણ' નો પડદો ઊઘડે છે, અને એ ખટાશમાં એક સ્ત્રીહૃદય જીતે છે તેની સાથે આ વાતનો પડદો પડે છે.

પરંતુ, એ કાંઈ 'સમરાંગણ' નથી. સમરાંગણ તો 'ભૂચર મોરી'ના યુદ્ધના રંગોનું વર્ણન છે. કાઠી રાજાઓ અને એમના રાજકારણનું એ ચિત્ર છે; સ્વાર્થ અને ઈમાન વચ્ચેના ગજગ્રાહનાં નીતિક્ષેત્રો એમાં ચીતર્યાં છે.

બીજી બાજુ ગુજરાતના પાટનગરના રાજરંગ આલેખાયેલા છે. સુલતાનરૂપી સોગટાં ખેલનારા શેતરંજબાજ ઉમરાવો ને ઉલેમાઓ અને તેમની વચ્ચેની હુંસા-તુંસી; તેમાંથી મુજફ્ફરે ખરેખર સુલતાનપદ દાખવવું; તેનો આમજનતા વચ્ચેનો ઉછેર; — વગેરે વાંચતાં ખરેખર આનંદ પડે છે. ફરિયાદ કરવા મન થાય છે કે, લેખક કેમ એમાં સંકોચ રાખી અધૂરાં કે અણપૂર્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિત્રો રાખે છે? પણ આ દોષ તો આ બેઉ ચોપડીમાં સરખો જોવા મળે છે. તે વિષે આગળ પર કહેવાનું છોડું છું.

'રા'ગંગાજળિયો'' એક કરુણ-પ્રશસ્તિ છે. શ્રી. મેઘાણીને આવા પ્રકારના કથાનક વિષે કદાચ વધારે પક્ષપાત તો નથી? પુસ્તકનું નિવેદન જોતાં એવો પક્ષપાત હોવાનું જણાય છે. કરુણ-પ્રશસ્તિ હૃદયને ઊંડાણમાંથી હલમલાવી શકે છે, એ તો સ્પષ્ટ છે. પરંતુ કેટલાક વાચકોને એ ત્રાસ પણ દે છે. મારા એક મિત્ર મને કહે છે કે, 'ટ્રેજેડી'—કરુણ-પ્રશસ્તિ વાંચી વાંચીને મારા લોહીમાં કમકમાટી પેસી ગઈ છે; મારાથી હવે તે વાંચી નથી શકાતી.

શ્રી. મેઘાણીની આ કથા એવી જોરદાર નથી થઈ શકી. એમ તો 'સમરાંગણ'નો પણ મુખ્ય રસ તો લેખકે એ જ તાકચો લાગે છે. ત્યાં પણ એ પૂરા ફાવ્યા નથી. ''રા'ગંગાજળિયા''માં તેના કરતાં વધારે ફાવટ દેખાય છે; પરંતુ ત્યારે તેની વાત પણ મૂળે કરુણ છે. વાતના જોરમાં કલાનું જોર બરોબર ભળ્યું નથી.

જૂનાગઢનો માંડળિક રાજા સોમનાથનો ભક્ત છે. તે ગંગાજળિયો કહેવાય છે. પોતાની પવિત્રતાને જોરે એક પતિયાની પત તે દૂર કરે છે. પણ પછીથી પડે છે. શાથી? —વાર્તા એનો ઉકેલ નથી ચીતરતી. છેવટે પોતાના વજીરની સ્ત્રી પર ભ્રષ્ટ નજર કરવામાંથી રાજા પર આફત વહોરે છે. ગુજરાતનો સુલતાન બેગડો આવીને તેને પકડી જાય છે: જાન બચાવવા છેવટે આ એક વારનો ધર્માભિમાની રાજા મુસલમાન પણ થાય છે.

એ રાજા નરસિંહ મહેતાનો સમકાલીન છે. 'હારમાળા'નો માંડળિક તે આ રાજા. શ્રી. મેઘાણીએ મહેતાજીને પણ વાતમાં આણ્યા છે. 'એના નામે ચાલતી આવેલી કરુણ ઘટનાઓના ચિત્રણનો ઉપયોગ મેં એ પાત્રની કરુણતાના રંગો માંડળિક પર પાડવા પૂરતો જ કરેલો છે'—એમ નિવેદનમાં લેખક કહે છે. મહેતાજીના જીવનના લોકપ્રિય પ્રસંગોનું ચિત્રણ આ નવલનો એક સ્વતંત્ર સુંદર ભાગ છે. પરંતુ આખી વાત પર એ દ્વારા જે અસર પાડવા ધારેલાની વાત લેખક કહે છે, તે ઝાઝી દેખાતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક પ્રસંગ — છેલ્લું ગાન — ભારે ક્રિયાપૂર્ણ અને ભવ્ય છે. એ વાંચી ક્રાઈસ્ટને પકડવાની ધમાલ કરી તેમને લઈ જતા રોમન સિપાઈઓવાળું દૃશ્ય યાદ આવે છે. ખરેખર, આ નવલમાં નરસિંહ મહેતાનું ચિત્ર મનોહર છે. એની આગળ નવલનો બીજો ભાગ તૂટક લાગે છે અને ફીકો પણ પડી જાય છે.

આમ થવું એ કદાચ શ્રી. મેઘાણીની, અઠવાડિયા અઠવાડિયાને હપતે, વાતનું પિરસણ આપવાની મર્યાદા લાગે છે. બેઉ વાતોમાં એક પ્રકરણ પરથી બીજા પ્રકરણ પર જતાં થડકો લાગે છે. કેટલાક વખત સુધી તો વાતનો તાંતણો જ નથી પકડાતો, તેથી રસ-જમાવટમાં મુશ્કેલી પડે છે. છેડે પહોંચતાં તાંતણો જડે છે ત્યારે આનંદ આવે છે; પરંતુ તે પૂર્વની મુશ્કેલીની આગળ એના ટકા કપાઈ જાય છે. બેમાં 'સમરાંગણ'માં આ વિશેષે લાગ્યું. ઐતિહાસિક નવલકારને માટે આ દોષ વસમો ગણાય.

બીજું, વાતાવરણ જમાવવામાં લેખક કોક વાર કંજૂસ તો કોક વાર ઉદાર થઈ જાય છે; તેથી વાચકના મન પર સરવાળે સારી છાપ નથી પડતી. જેમ અવ્યવસ્થિત રીતે ગમે તેટલું આચરકૂચર ખાઈએ છતાં ભોજનની તૃપ્તિ નથી મળતી, કાંઈક એના જેવું અહીં થાય છે.

એવી જ છાપ શબ્દ-પસંદગીમાં પણ પડે છે. શ્રી. મેઘાણીને શબ્દો તો ખૂટતા જ નથી. પણ જ્યાં મોઘમ વર્ણન આવે ત્યાં સંસ્કૃત શબ્દોની છટા આવે: અને જરામાં પાછા તળપદી વાતચીત પર પહોંચવાનું થાય. આ સંક્રમણ ધ્યાન પર આવ્યા વગર નથી રહેતું ને તેથી વાર્તાપ્રવાહમાં તણાતા વાચકને આડું ધ્યાન-રોકાણ થાય છે.

શૈલીના આ ખૂંટાખૂંપરા મોડી કે ઘસી લેવામાં આવે અને કલમને જો હપતાના ખટકા ખાવા ન પડે, તો શ્રી. મેઘાણી ગુજરાતના ઈતિહાસને આવી નવલો દ્વારા જીવંત કરી મૂકે, એ કોને ન ગમે? એમની ઈતિહાસશુદ્ધિ માટેની ચીવટ, વાર્તાને રચવા અગાઉ તેને અંગેનું આવશ્યક સંશોધન, — આ જાતની અભ્યાસિતા નવલેખકોને માટે અનુકરણીય છે. જીવનનાં રસબીજને પકડી તેમને બરોબર મોલવવાં, તેમને ઘટતી છટાથી ખીલવવાં — એ શ્રી. મેઘાણી કરી શકે છે; અલબત્ત, પોતાની પ્રેમશૌર્યમિશ્રિત કરુણ-દૃષ્ટિના રંગથી અને પહોંચથી. તેથી ઐતિહાસિક નવલની એમની ક્ષેત્ર-બદલી આવકારપાત્ર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી નવલોનો ઘાટ કે રૂપરંગ હલકાં કરવાં ન જોઈએ. આગળપાછળ જાહેરાતોનાં જૂમખાં એને ન શોભે. આ કાંઈ રેલવે-નવલ નથી. એને તો શિષ્ટ સાહિત્યગ્રંથના ઓપ ઘટે. કિંમત પણ વધારે કહેવાય. છાપ અને જોડણીમાં પણ સફાઈ ને એકધારાપણું નથી.

[જુલાઈ, ૧૯૪૦]

૫

'કાળચક્ર'

[લે૦ ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકા૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ અને અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૯૮ + ૬; કિં૦ ૨–૦–૦ (સ્વ૦ મેઘાણીના ચિત્ર તથા હસ્તાક્ષર સાથે.)]

શ્રી. મેઘાણીની આ અંતિમ નવલકથા છે; તે તરીકે તે વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે. તેને શ્રી. મહેન્દ્ર મેઘાણીએ કવિશ્રીની પ્રથમ માસિક પુણ્યતિથિ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરી છે. કવિશ્રી એ પૂરી કર્યા વિના અહીંથી ગયા; તેથી તે અધૂરી પ્રગટ થઈ છે. તેમાં પણ કવિ-કથાકારની કલમ અને બાની ઢાંકી નથી રહી.

બર્માના પતનથી જે એક કથનપાત્ર અને રોમાંચક પ્રસંગ જન્મ્યો, તેને ઝડપી લઈ તેમણે 'પ્રભુ પધાર્યા' આપણને આપી. ત્યાર બાદ યુદ્ધ બંધ થવા આવતાં એક વિલક્ષણ યુગ આપણા દેશ અને સમાજ પર ગુજરવો શરૂ થયો. એન પલટા એવા તો મૂળથી હલમલાવી મૂકનારા અને સમાજ તથા રાજ્ય-તંત્રને હચમચાવી મૂકનારા નીપજ્યા છે કે, તે પ્રક્રિયા હજી ચાલુ છે. આ પલટાને કવિ-કથાકારની નજરથી પકડતાં જે નીપજ્યું તેની માસિક હપતે ચાલતી આ કથા છે.

તેથી એમાં એવી એની ચાલના મરોડ તથા વળાંક સહેજે ઊતરે જ; છતાં ચાલુ યુગની અંદર જ, તેના વર્તમાનમાં જે એકસૂત્રતા છે, તે આ વાર્તામાં પણ આપોઆપ આવી છે. એટલે રસક્ષતિ તો ક્યાંથી થાય, ઊલટું રસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જામતો જાય છે. પ્રત્યક્ષ યુગનો તાજો રસ તેમાં સિંચાયા કરે છે. છેવટે એમ જ થાય છે કે, કવિશ્રી આ યુગ પૂરો જોવા, અને તેથી આપોઆપ કાંઈ નહિ તો આ વાર્તા તો પૂરી કરવા, આપણી સમક્ષ રહેત તો કેવું સારું?

કોઈ સમર્થ કથાકારે, આમ દૈવે તોડેલો આ વાર્તાનો તાંતણો પૂરો કરી ગુજરાતને આપવાનું બીડું ઝડપી, સદ્‌ગતને પોતાની શ્રદ્ધાંજલિ આપવી જોઈએ. ભાઈ મહેન્દ્ર કે કોઈ એની જોગવાઈ કરી શકે તો સરસ.

[૮–૧૧–'૪૭]

૬

'વ્યાજનો વારસ'

[લે૦ ચૂનીલાલ મડિયા; પ્રકા૦ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી, જોરાવરનગર; કિં૦ ૪–૪–૦; પૃ૦ ૩૧૨ + ૮.]

'ઘૂઘવતાં પૂર'ની સાથે સાહિત્યક્ષેત્રમાં રેલાયેલા લેખકની લાંબી નવલ-કથા આ છે. ભાષાનું જોમ 'પૂર' પેઠે ઘૂઘવે એ તો ઉઘાડું છે; પરંતુ આ ચોપડીમાં એમ લાગ્યું કે, એનું મૂળ તળપદું જોર ક્યાંક ક્યાંક જરાક શહેર-વખું મંદ બન્યું ન હોય! પરંતુ, લઘુકથાના ટૂંકા રેલા કરતાં નવલકથાના લાંબા પ્રવાહથી પણ વચ્ચે ક્યાંક એવું લાગે એટલું જ.

મહાભારતના પેલા પ્રસિદ્ધ સુભાષિતની પછવાડે વાર્તાનું વસ્તુ લેખકે મૂક્યું છે—

अर्थस्य पुरुषो दासः दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

—પુરુષ અર્થનો દાસ છે, પણ અર્થ તો કોઈનો દાસ નથી. સમાજમાં અર્થ એવી પ્રબળ તાકાત છે કે, વ્યવહાર, અને કોઈ વાર તો ધર્મ તથા નીતિ પણ, એને જ વશ વર્તે છે; તેથી, એવા પ્રબળ અર્થથી સંભાળીને ચાલજો, એમ મહાભારત કહે છે. પરંતુ કહેનાર તે પરથી એમ પણ તારવી શકે કે, માટે અર્થ પર બીજું કાંઈ આરૂઢ કરવા રખે ફોગટના મથતા. જેમ કે, આજે ઘણા એમ કહે. લેખક એમની કથામાં બીજા મતને નહિ, પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલાને સમર્થે છે, અને અર્થને જ કેવળ જોઈને ચાલનારાં કથાનાં પાત્રો અંતે વિનાશે અને અર્થહીનતાએ પહોંચે છે, એમ બતાવે છે.

વાત ટૂંકામાં આ પ્રમાણે છે—

આભાશા કરીને એક જૈન શેઠ છે. ઘરનો ધંધો વ્યાજવટું છે; લક્ષ્મીનો ઘરમાં વાસ છે. પણ શેઠ અપુત્ર છે, તેમાંથી મોડે મોડે પુત્રરત્ન જન્મે છે. 'વ્યાજના વારસ' બનેલા એ બાળાશેઠનું નામ રીખવ પાડવામાં આવે છે.

શેઠની વિધવા બહેન અમરત છે, તે તેના પુત્ર દલુની સાથે ભાઈને ત્યાં જ રહે છે. આ જાજરમાન બાઈ વાતનું મુખ્ય અમંગલ પાત્ર છે. તે બાઈનો સાગરીત અને યાર (આભાશા શેઠનો જ મુખ્ય મુનીમ) ચતરભજ છે. તેને એ બાઈનો ગુરુ ગણો, તો શેઠનો ગુરુ વિમલસૂરિ કરીને જૈન યતિ છે. શેઠ તેમની અનુજ્ઞામાં રહી બધો વ્યવહાર કરે છે. અમરત ચતરભજની શીખમાં અને સંતલસમાં રહી વર્તે છે.

આમ ગોઠવાયેલા ઘરસંસારમાં રીખવનું લગ્ન પ્રથમ મોટો બનાવ આવે છે. રીખવ, દલુ અને ચતરભજનો છોકરો ઓધિયો સાથે ઊછરે છે. રીખવ અમનચમનમાં ઊછરે છે એ ઉઘાડું છે. જૈન સંસ્કાર એમાં આડે નથી આવતા.

દલુ અને ઓધિયો રીખવને આશરે અમનચમન ચાખે છે અને એ મળતા રહે એવી તજવીજ કરે છે; રીખવને તેઓ સંગીતની અને જલસાની લતે ચડાવે છે. તેમાં મદ્ય અને યારી પણ ઉમેરાય છે. પડોશના એક આશ્રિત મુસલમાનની છોકરી એમી એનો ભોગ બને છે. આભાશા પુત્રનાં આવાં લખ્ખણ પામી જઈ તેને પરણાવે છે.

રીખવની પત્ની સુલેખા સુલેખા જ નહિ સુશીલા પણ છે; તે ચિત્રકળાની શોખીન છે. આમ સંગીત અને ચિત્ર બે કળા પણ એ ઘરમાં સાથે થાય છે. પરંતુ રીખવ કળાનો રસભોગી છે; વાર્તાકાર સુલેખાને 'રસયોગી' તરીકે ચીતરવા પ્રયત્ન કરે છે. પહેલા જ મિલનમાં આ ભેદ આખરી હદે પહોંચે છે: રીખવ સુલેખાને તરછોડે છે; સુલેખા ત્યકતાજીવન ગાળે છે, જેમાં પોતાની ચિત્રકળાસખી જોડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કથા આગળ વધે છે હવે અમરત અને ચતરભજનાં કરતૂતોથી. અમરતનો દલુ કુંવારો છે, તે પરણવો જોઈએ; તેને મામાની પેઢીમાં કોઈ પૂછતું નથી, તેને તેમાં સ્થાન હોવું જોઈએ. અને ચતરભજે પોતાની મુનીમી પુત્ર ઓધિયાને વારસાગત અપાવવી જોઈએ. આ રીતે, આ બે પતિતાત્માઓને બેઓ મળીને કરી શકાય એવાં કામો કરવાનાં જાગે છે. બેઉ તેમાં સાથે થઈ વળી વધારે પડે છે. अर्थस्य दासः पुरुषः ।

એમીની બદચાલ તેના સાસર-પક્ષમાં છતી થાય છે. તેથી રીખવ પર વેર લેવા તાકતા તે પક્ષને કુમકમાં લઈ અમરત અને ચતરભજ રીખવનું ખૂન કરાવે છે: આભાશા હતા તેવા પાછા 'વ્યાજના વારસ' વગરના થઈ રહે છે. શેઠાણી પોતાની નાની બહેન સાથે શેઠને ફરી પરણાવે છે. તેથી અમરતે ધારેલું ઘર અને પેઢીનું રાજ હાથમાં નથી આવતું. ત્યાં તો શેઠ માંદા પડે છે અને સુલક્ષણી પુત્રવધૂ સુલેખાને વિલ કરી આપે છે. સુલેખા પેઢીના કારભાર ધર્મ અને દયાથી ચલાવે છે.

અમરત-ચતરભજે હવે આ નવી પીડાનું ઓસડ કરવું જોઈએ. તે સારુ એ બે જણ છેવટની હદે જાય છે—મરણપથારીએ પડેલા આભાશાને તેની સગી બહેન અમરત (પેંતરો રચી નવી ભાભીની ખડી નજર ચૂકવીને) ઝેર પાઈ દે છે. પરંતુ, તેથી પેલા વિલનું શું થાય? એટલે અમરત ચતરભજથી છાની રીતે (એમ શું કામ, એ સમજાતું નથી.) નવો દાવ રમે છે—નવી ભાભીને મહિના છે એમ જૂઠ ચલાવી એક થોડા જ વાસાના ધાવણા બાળકને મેળવીને તેને અવતરેલા પુત્ર તરીકે ઓઠવી દે છે. નવી ભાભી રાજી થાય છે અને અમરતનું રાજ્ય ઘરમાં સ્થપાય છે. નવા બાળાશેઠ પદમ પાંચ વર્ષના થાય છે; અમરતનો દલુ શેઠ થાય છે, પરણે છે; અને તેનો મિત્ર ઓધિયો મુનીમ બને છે.

આ બધું સરાણે ચડ્યું લાગે છે ત્યાં વળી વિઘ્ન આવે છે: દલુ ને ઓધિયો લડી પડે છે, જેમાં અમરતનાં ઢાંકચાં ઓધિયો ઉઘાડાં પાડે છે. તે જાણતાં, સમતા ગુમાવી બેસી અમરત ઓધિયાને લાગલો જ મુનીમપદેથી કાઢી મૂકે છે. ચતરભજ, છંછેડાયેલા સાપ પેઠે, એનું વેર લેવા પાંચ વર્ષના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પદમનું ખૂન કરાવે છે. આમ બે દુષ્ટ સામસામે થઈ ખતમ થાય છે. અંતે અમરત ગાંડી થઈ જાય છે; ચતરભજ ઘડપણમાં આંધળો ભિખારી થઈ ભટકી મરે છે. પાપ તેના ભારે જ પડી ભાંગે છે.

છેલ્લે કથાનું મંગળ આ પ્રમાણે આવે છે—માતાની દુષ્ટતા જાણતાં, કૈકયી સામે ભરત જેમ, દલુ અમરતને તિરસ્કારે છે અને પોતાના ભાઈ અને બાળગોઠિયા રીખવનું સ્નેહસ્મરણ કરી પેઢીનું કામ ધર્મબુદ્ધિથી સંભાળે છે; આભાશાના વિલ પ્રમાણે બધું તે સુલેખાને સોંપે છે. સુલેખા બધી મિલકતને રીખવની સ્મૃતિમાં અન્નક્ષેત્ર માટે અર્પી પોતે તેની ટ્રસ્ટી બનીને રહે છે. અને એમ તે સ્રીની રસયોગની સાધના પૂરી થતી લેખક બતાવે છે.

એ વસ્તુ સ્થૂલ રૂપે બતાવવા લેખક આ વાર્તામાં એક ઉપકથાનક ચલાવે છે તે એમીનું. એમીને રીખવથી પુત્ર છે, જેને તેનાં સાસરિયાં તરફથી ફેંકી દેવામાં આવેલો. ફેંકી દીધેલો બાળક એક બાવાની ટોળીને હાથ ચડે છે અને તેમાં ઊછરીને તે તેના મહન્તનો પટ્ટશિષ્ય બને છે. એમી રઘીના બીજે નામે રખડતી પદમની જ ધાવ બની હોય છે. રીખવની આ બે અવશેષવિભૂતિઓ અંતે અન્નક્ષેત્રમાં છતી થાય છે. સુલેખા પેલા બાળા-મહંતમાં પોતાના પતિની પ્રતિકૃતિ જોઈ તૃપ્ત થાય છે, અને તેની સખી રઘી (એમી) પોતે ખોયેલો—મરી ગયેલો માનેલો પુત્ર સદેહ જોઈ રાજી રાજી થઈ જાય છે.

અને આવા સુખ-મિલનને ધન્ય પ્રસંગે ગાંડી અમરત અને આંધળો ચતરભજ પણ જીવે છે તો ખરાં, પણ ધન્ય થવાને નહિ, પણ પોતાનાં પાપની શિક્ષામાં સબડવા માટે.

વાચક જોશે કે, આમ આ કથાનું વસ્તુ કાર્યપૂર્ણ અને રસીલું છે. લેખક જણાવે છે કે, "કથાની ભૂમિકા તરીકે થોડા દાયકા પહેલાંનો સમય કલ્પ્યો છે." અને, "કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે આ કથા સાદ્યન્ત કલ્પિત છે. અને છતાં પાંચમા પ્રકરણમાં ગુજરાતની ભૂતકાલીન શરાફી અને નાણાવટ અંગેનું જે લખાણ છે, તે કથામાં રંગ પૂરવા પૂરતું જ રજૂ કર્યું છે." આ ઉપરાંત પણ કથામાં જૈન ઘરસંસારનું ચિત્ર, તેની ભારોભાર પરિભાષામાં, લેખક રજૂ કરે છે, તે પણ એક નોખું રસબિંદુ ગણાય. કથા કલ્પિત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભલે છે; પણ તેનો અર્થ તો એટલો જ કે, અનેકવિધ સાચી કે સાંભળેલી વાતોમાંથી લેખકે પોતાના કલ્પનાબળે, આ વાર્તાનાં હાડચામ અને માંસ તૈયાર કર્યાં છે. જેમ કે, એમીનો છોકરો બાવાઓ સાથે ઊછરે છે તેમાં પ્રખ્યાત ભૌવાલ સંન્યાસી કેસની યાદ આવે છે.

જે બદચાલ, બદદાનત અને બદનક્ષીભર્યો ધની લોકનો ઘરસંસાર ચીતરવામાં આવ્યો છે, એય કાંઈ, છૂટક છૂટક, ક્યાંક ક્યાંકથી ન સાંભળવામાં આવી હોય એવી વિગતોવાળો નથી. કથાકાર એ બધીને એકસૂત્ર કરી એક કથા બનાવે છે એટલું જ, જે સાવ અશક્ય નથી લાગતી. પરંતુ અમરત એક બાઈ-માણસ ખૂનના નાદે જે ચડી છે, તે એક બાઈમાણસ માટે શક્ય ખરું? અર્થનું દાસત્વ ભલભલું કરાવે છે એની તો ના ન કહી શકાય.

આ કથામાં ત્રણ પાત્રો ખાસ આગળ પડતાં છે— અમરત, સુલેખા, વિજયસૂરિ. તેમાંનાં પહેલાં બે કાર્યમાં ભાગ લે છે; વિજયસૂરિ, ભારતકથામાં વ્યાસ પેઠે, સર્વત્ર છતાં પડદા પાછળ ગુરુપદે કામ કરે છે. પરંતુ એની પ્રતિભા વ્યાસ જેવી નથી. કથાના કાર્યની દૃષ્ટિએ તે કાંઈ જ મુદ્દાઓનો નિર્ણય કરતા કે કરાવતા નથી. સંસારી બાબતોમાં પડાય નહિ, જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમાં અનુમોદન કે સહાનુભૂતિ સરખી પણ પાપ ગણાય, તે પ્રમાણે વર્તતાં છતાં, સૂરિજી તેમાં ખાસ્સો રસ લે છે. દૂર દૂર વિચરતાં છતાં, તેમનો જીવ આભાશાના સંસારની વાતોમાં હોય છે. લેખક એ નથી બતાવતા કે, સૂરિજી પૂર્વાશ્રમમાં તેના કશા સંબંધી/હતા કે શું. જીવનનો અમુક આદર્શ લઈ કામ કરનાર ચીતરેલી સુલેખા જેટલીય ખાસ કોઈ નિષ્ઠા તેમનામાં તરી નથી આવતી. પરંપરીણ સામાન્ય યતિ જેવા જ એ લાગે છે.

તો પછી એ પાત્રનું કથામાં શું કામ? એક અનુમાન જાય છે: લેખક જૈન સંસારની કથા ચીતરે છે. જૈન કથાઓમાં એક ખાસિયત જૂનેથી જોવા મળે છે તે એ કે, ભોગશૃંગાર અને વૈભવવિલાસથી ખદબદતો ઘરસંસાર ચીતરવામાં આવે, તેમાં શ્રેષ્ઠી કે રાજકુમાર કે એવું પાત્ર મુખ્ય હોય. આનું વર્ણન જોતાં ને વાંચતાં પણ ઉત્તેજકતા નીપજે એવું હોય. તેમાંથી અંતે વૈરાગ્ય ઊપજતો બતાવવામાં આવે:; એકાદ મુનિ આવે અને દીક્ષા આપે. જેટલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસતરબોળ પૂર્વજીવન તેટલું જ રસવર્જી જીવન પછી થઈ ગયું એમ બતાવવામાં આવે. કેટલીય કથાઓ આવી જ હોય છે. લેખક જૈન કથાઓની આ વસ્તુ તરફ એક સ્થળે ટકોર કરે છે. સુલેખા રીખવની શૃંગારી ભાષા પર ટકોર કરે છે ને કહે છે—

"આવું કવિ લોકોને શોભે એવું બોલતાં શાસ્ત્રી પાસેથી શીખ્યો લાગે છે."

રીખવ જવાબ આપે છે—"એમાં શાસ્ત્રીજીનો વાંક શા સારુ કાઢે છે? એ તો બિચારા આપણા ધર્મગ્રંથો હું સમજી શકું એ આશયથી મને હેમાચાર્યના સમયની અપભ્રંશ ભાષા શીખવે. પણ એ સાધુએ જ સામા માણસને રોમે રોમે સળગાવી મૂકે એવી રસભરપૂર ઉત્તેજક ગાથાઓ રચી છે એનું શું કરવું? એ સમયના સાધુઓ પણ કેટલા બધા રસિક હતા!" (પા. ૮૦).

જૈનગાથાઓનો પૂર્વભાગ—'રોમેરોમ સળગાવી મૂકે એવો' ઉત્તેજક ભાગ—તો લેખક અહીં માઝામાં રહીને ઉતારે છે. પરંતુ પછીના ઉત્તર ભાગના આદર્શમાં એ ફરક કરે છે, અને તે એ કે, સુલેખા સાધ્વી નથી થતી પણ 'રસયોગી' બને છે; અને વિજયસૂરિ એને અનુમોદે છે. અર્વાચીન યુવાન જૈનોમાં દીક્ષા બાબત અમુક વિચારફેર થયો છે, તેને પરિણામે આ હશે? તે અંગે કહેવું જોઈએ કે, આ ફેરને કથામાં ઉતારવામાં લેખક એટલી સચોટ અસરકારતા આણી નથી શકયા. વિજયસૂરિ જૂના જૈનદર્શનવાળા જ લાગે છે. સુલેખા નવા જમાનાની માની શકાય; પરંતુ તેના પાત્રાલેખનમાં એ વાતનું ચિત્ર નથી આવતું. રીખવના ભોગવિલાસને ચીતરવામાં આવ્યો છે તેમ કદાચ આ ચીતરવું અઘરું હોય, એમ બને.

જૂની જૈન ગાથાઓમાં પણ વૈરાગ્યજન્મના ઉત્તરભાગમાં રસક્ષતિ થાય છે, તે આથી જ. સદ્ગુણનો વિકાસ, વૈરાગ્યના ઉદયની ગાથાની રસ-જમાવટ હમેશ અઘરું આલેખન હોય છે. આ લેખકે જૈન ગાથાની પ્રણાલીમાં આદર્શફેર કર્યો છે એ સૂચક છે; કથાની જમાવટ જો એને પહોંચી વળી હોત, તો આ કથા એક ખાસ નામ કાઢી શકત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમેય કથા મજેદાર, વેગવંતી અને સુરેખ છે. નાનાં નાનાં પેટા કથાનકોના વાતાવરણને જો ખીલવ્યું હોત, તો લેખક વ્યાજ ભરી મરનારાં ગરીબ પાત્રોના સંસારનો વિવિધ રસ અર્પી શકત. જેમ કે, એમીનાં પિયર અને સાસરી. દલુનો હૃદયપલટો પણ સમજાય એવો છે; તેને યોગ્ય પ્રસંગો દ્વારા જરા વિશદ કર્યો હોત, તો તે ઓચિતો ન લાગત. અમરતને ગાંડી કરવામાં તેને જીવતાં નરકની શિક્ષા આપવા જેવું થાય છે ખરું; પણ તેની ફજેતી થાય છે એ જરાકમાં પતવવામાં આવ્યું છે. અને તે આપઘાત કેમ નથી કરતી? ચતરભજ કેવો માણસ છે તે જાણવા છતાં ને તેની ઓશિયાળ બનવા છતાં તે ઓધિયાને બારોબર શું કામ કાઢી મૂકે છે?

ખરી ઊણપ તો લાખિયારના પાત્રાલેખનમાં લાગે છે. વિજયસૂરિ પેઠે જ આ પાત્ર પણ ઘટતો ઉઠાવ નથી પામતું; જોકે કાર્યમાં તે સારી રીતે મહત્ત્વ ધરાવે છે. એક પાત્ર તરીકે, પછાત વર્ગોની અંદર જોવા મળતી ખાનદાનીભરી ઉદાત્તતા તેનામાં છે. તેને જો ઘટતો ઉઠાવ મળ્યો હોત, તો વાર્તામાં આભાશા જેમ મુખ્ય કથાનકનો તેમ ઉપકથાનકમાં આ લાખિયાર તેનો નાયક બની રહેત.

પણ આ બધી વાતો તો વાર્તાના વિકાસની દૃષ્ટિએ કરી છે. જે વાર્તા છે તે રસિક તો છે જ.

[સપ્ટે૦, ૧૯૪૭]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭

'હું ને મારી વહુ'

[લે૦ ચૂનીલાલ મડિયા; પ્રકા૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., મુંબઈ–૨; પૃ૦ ૭૭+૧૨; કિ૦ ૧–૮–૦.]

શ્રી. મડિયા નાની મોટી વાર્તાઓ લખે છે. આ ચોપડી એમનું નાટક છે. એમ એમણે કરેલા ક્ષેત્રાન્તર પરથી, મેં તેને વાંચવા લીધું. એમની ભાષાશક્તિ તો અહીં પણ છાની રહેતી નથી. નાટકમાં કેવા ફાવ્યા છે તે જોવાનું છે.

તે પોતાના "આ નાટક" વિષે પરિચય આપતાં શરૂમાં કહે છે, "બે ત્રણ વર્ષ પહેલાં બે હળવાં અને એક ગંભીર એમ કુલે ત્રણ કથા-વસ્તુઓ મનમાં ઘોળાયાં કરતાં હતાં. એમાંથી વાર્તાઓ બનાવવાને બદલે એ ત્રણેને ભેગાં કરી, એમનું મિશ્રાણ આ નાટકના ઢાળમાં ઢાળ્યું છે. એમાં થોડું થાગડથીગડ જેવું થવા પામ્યું છે, એ પરિણામ મારાથી અજાણ્યું નથી."

પણ, તે કહે છે કે, "ઘણા રસિકોએ આ નાટક એક પલાંઠીએ પૂરું કરી મારો વાંસો થાબડ્યો, ત્યારે જ એનું પ્રકાશન કરવાનું મેં સાહસ કર્યું છે."

નાટકનો વસ્તુપરિચય શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા લખે છે. તેમાં તે શરૂઆતમાં જ જણાવે છે કે "'હું અને મારી વહુ' હાસ્યના ક્ષેત્રમાં ફારસના વર્ગમાં આવે એવું નાટક છે." અને ફારસની એક વ્યાખ્યા સ્વ૦ રમણલાલ નીલકંઠે કરેલી છે તે ટાંકીને કહે છે કે, એ આજે સર્વગ્રાહ્ય થાય એમ નથી; અને જણાવે છે કે, "હાસ્યરસપ્રધાન નાટકોમાં પ્રહસન અને ફારસ એમ બે વર્ગ પાડી શકાય." અને શ્રી. મડિયાના આ નાટકને તે ફારસ-વર્ગમાં તો મૂકે છે, પણ કહે છે કે, "ફારસોના સર્જનમાં પણ ઉચ્ચ પ્રકારની કલા આવી શકે છે..."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠે ફારસની ચર્ચા સાથે પ્રહસનની પણ વ્યાખ્યા કરી છે:—

"સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં 'નાટક' વગેરે દશ પ્રકારનાં 'રૂપક' (પાત્રનાં સ્વરૂપ નટ દ્વારા દર્શાવિનાર દૃશ્ય કાવ્ય) ગણાવ્યાં છે, તેમાંના એક પ્રકારનું નામ 'પ્રહસન' છે. પ્રહસનમાં હાસ્યરસ પ્રધાન હોય છે. તેમાં નિંદ્ય જનોનાં કલ્પિત વૃત્તાન્ત, લોકરૂઢ વાર્તાઓ અને દંભયુક્તિઓ આવે છે. એવી કૃતિમાં તપસ્વી, સંન્યાસી, બ્રાહ્મણ ઈ૦ વર્ગના ધૃષ્ટ નાયક હોય છે, અને સાથે નીચ પુરુષો સામેલ થાય છે તથા પરિહાસવાળાં ભાષણ હોય છે; અથવા તો વેશ્યાઓ, દાસદાસીઓ, હીજડા, લુચ્ચાઓ, લંપટ પુરુષો, અધમ સ્ત્રીઓ ઈ૦ પાત્ર હોય છે, અને તેમને ઘટે તેવાં વેશ, વાચા, ચેષ્ટા વગેરે યોજેલાં હોય છે. . . .પાત્રોના સંબંધમાં અમુક વર્ણ, આશ્રમ, ધંધો કે પ્રવૃત્તિના નિયમની આવશ્યકતા નથી. અલબત્ત, કેટલીક કોમના કે કેટલાક ધંધાના માણસોને હાસ્યરસ માટે ખાસ પસંદ કરવાનો રિવાજ વાર્તાઓ અને નાટકોમાં હાલ પણ પ્રવર્તે છે. પરંતુ સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રોમાં ગણાવેલી નાતો અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત બીજી નાતો (કોમો) અને પ્રવૃત્તિઓ પણ હાસ્યરસ માટે પાત્ર પૂરાં પાડે છે."

('કવિતા અને સાહિત્ય' પુ૦ ૪, પા. ૧૩૫)

શ્રી. મહેતા ફારસ અને પ્રહસનને જુદાં પાડે છે, પણ બે વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ કરતા નથી. પ્રહસનની ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે, 'હું ને મારી વહુ' એક પ્રહસન જ છે એમ કહેવું પડે, અને તે ફારસ કે ભવાઈને મળતું આવે છે, એમ તે વાંચતાં લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આ નાટકની વાતની જ છાયા 'મંગલફેરા' નામે ફિલમમાં તેના ગૌણ કથાનક તરીકે જોવા મળે છે. તેની છાપ પણ આવી જ ફારસ જેવી પડે છે.

ભવાઈ કે ફારસનું રસબીજ શામાં રહેલું છે? એક તો એ કે, ભવાઈ કે ફારસની અપીલ જાડી અને બહુ સર્વસામાન્ય હોય છે. કેળવાયેલી ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝીણી સુરુચિની અપેક્ષા ઘણે ભાગે ઓછી હોય છે. એટલે ઉજળિયાત કે સંસ્કારીમાં ખપે એવા વિભાવો તેમાં પસંદ થતા નથી. અને રસના ભાવો તથા તે જમાવવાની રીતો પણ એવાં જ સર્વસામાન્ય સાદાં જોવા મળે છે. કહો કે 'વલ્ગૅરિટી' જ અહીં એક રસસ્થાન બની જાય છે. આ જ વસ્તુને પ્રસ્તાવના-લેખકે નીચે મુજબ કહી છે એમ લાગે છે—

"આમાં જાણ્યે અજાણ્યે લેખકે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ ચારે વર્ણનાં 'જાતિજીવન'નો ભેદ દૂર કરી નવી તરહનો સામ્યવાદ ઊભો કર્યો છે!"

આપણે કહીએ છીએ, લૂગડાં તળે સૌ નાગા છે. આ પ્રહસન ઊંચ ગણાતાં, ધની, ભણેલાં વગેરે લોકોના ઉપરના વાગા તળે જે સમાન કામ-જીવન રહેલું છે, તેનો ઈશારો કરી રસ જમાવે છે. ઢાંકવા યોગ્ય મનાય તે ઢાંકતાં છતાં ઉઘાડું થવું, એમાં જે રસ આવે તે દ્વારા લેખક કામ લેતા લાગે છે.

એમાં જેટલી વધારે સૂચનશક્તિવાળા વિભાવોથી કામ લેવાય અને ભાવો આહાર, નિદ્રા, ભય અને કામના નહિ પણ તેથી બીજા લેવાય, તેટલા પ્રમાણમાં કદાચ પ્રહસન અને ફારસ વચ્ચે ફેર પાડી શકાય. આ નાટકમાં બંને ભાવો ભેગા થઈ જાય છે. એક બેઠકે વાંચી જવાય એવું નાનું છે, પણ એક વાર વાંચ્યે ફરી વાંચવાનું મન ભાગ્યે જ થાય. કાયમી હાસ્યબિંદુ ભાગ્યે મળે. લેખકની નાટ્યલેખનશક્તિ આંકવા માટે બીજા વધારે પ્રયત્ન જોવા જોઈએ.

[તા. ૯–૬–'૫૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮

'મધલાળ'

[લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર; પ્રકા૦ એન. એમ. ત્રિપાઠી, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ–૨; કિં૦ ૩–૦–૦; પૃ૦ ૨૬૦.]

(૧)

શ્રી. . . . ભાઈ ૨૦–૪–'૫૧

"મધલાળ" વાંચી. તેના પૂઠાની અંદર વાળેલી બાજુ પર તેનો પરિચય આપ્યો છે, તેમાં છેડે આ ચોપડી વિષે નીચે મુજબનો દાવો કરવામાં આવ્યો છે —

> "ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્ય અંગે ચર્ચા નીકળતાં એવો સૂર નીકળે છે કે, બીજા વિશ્વયુદ્ધે પ્રજાના માનસમાં જે ગજબનાક પલટો આણ્યો, તે વાતાવરણ આજના લેખકોએ વાર્તામાં કેમ ઝીલી લીધું નહિ? તેનો આ નવલકથા કેટલેક અંશે જવાબ આપે છે. આજના છેલ્લા માનસના પ્રવાહો વાર્તામાં હૂબહૂ ઝિલાયા છે."

આથી મારી ઉત્કંઠા જાગી કે, ચાલો, "આજના છેલ્લા માનસના પ્રવાહો" શા છે એ જાણવાનું મળશે. વાર્તાનો સમય ગયા દસકાનો લીધો, તેથી તે સમયની બીનાઓ એમાં આવે છે. ક્યાંક લાગ ખાય તો મૂકવા ખાતર મૂક્યું હોય તેવું પણ કેટલુંક લાગે છે. પણ 'છેલ્લા માનસના પ્રવાહો' કોને કહ્યા છે, તે જોવાનું રહે છે. કેમ કે વાતનો કિસ્સો જે છે તે તો તમારી પાટીદારોની નાતમાં કાંઈ નવો નથી. તમારી નાત વિષે તમે મને કહેતા આવ્યા છો તે પરથી હું આ કહું છું.

પરઠણ કે વાંકડો લેવો, માલદાર અને વગવસીલાવાળાને ત્યાં ગોઠવાવું, વિલાયત જઈ આવેલાએ ભાવ ખાવા, ઇ૦ નવો માનસ-પલટો કહેવાય? અને આપણે ત્યાંથી વિલાયત જનારા લોકો ત્યાં પરણવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફસાય છે ઇ૦ વસ્તુઓ પણ ગાંધીજીની આત્મકથામાં પણ નથી? મતલબ કે, એ પ્રવાહો પણ જૂનેથી ચાલુ છે. નવું એ લાગ્યું કે, આ ચોપડી તમારી નાતનાં શહેરમાં ગોઠવાયેલાં સુખી કુટુંબોના વાતાવરણને વાત રૂપે ઉતારે છે. તમારી નાતને હિસાબે આ લોકો કેટલા હશે? આ લોકમાં યુદ્ધે નવું શું આણ્યું? લોભ અને સ્વાર્થ તો સરખાં જ વ્યાપ્યાં છે.

પણ આ વાર્તા આખરે તો તેના રચનારના માનસનો ચિતાર પણ ગણાય ને? છેવટે તો તેને સૂઝ્યું તે ચીતર્યું. તે દૃષ્ટિએ લેખકમાં જે 'સિનિસિઝમ' લાગ્યું તે ભયંકર છે. આપણા દેશમાં બધા વર્ગો ભ્રષ્ટ થયા અને વિલાયતમાં લ્યૂસીઓ પાકવા માંડી! આ વાર્તા ભાગ્યે જ ચિરંતન કથા બની શકે. એનું નામ પણ મને સમર્થક ન લાગ્યું.

વાર્તા કેવી રીતે વણાઈ છે, એ તો તેની કળાનો કોઈ કસબી જાણે. વાણાતાણા અને સાંધ બરોબર થઈ છે? આ લાંબી/લઘુકથા જ નહિ? મેં તો આ લેખકનું સાહિત્ય ખાસ વાંચ્યું નથી. શરૂમાં તે કેવા હતા ને હવેના યુગે તેમને કેવા પલટી નાંખ્યા છે, તે તમે સાહિત્ય-પ્રેમી વધારે જાણો.

'ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્ય'નો અભ્યાસી તો નથી, પણ છૂટક છૂટક જે જોવા સાંભળવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એક બીજો સૂર કાઢું? આપણા વાર્તાલિખકો એમ જ માને છે કે, ગુજરાત શહેરોમાં જ વસે છે? અને યુવાન — યુવતીઓ કૉલેજોમાં ને હૉસ્ટેલોમાં જ હોય છે? કોઈ કોઈ લેખકો શરૂ શરૂમાં પોતાની ગામડાની ધરતીની વસ્તુ આલેખે છે; પણ નવી દુનિયા તેમનેય શહેરોમાં જ આણી મૂકે છે અને ચોપડીઓ વેચાવાની વંચાવાની શહેર અને કૉલેજની વસ્તીમાં; એટલે લેખકોનો માનસપલટો તો જરૂર થઈ રહે છે. એક અભ્યાસીએ કહ્યું છે તે યાદ આવે છે:

> "આખી દુનિયા ઉપરથી મળતા પુરાવાઓ મુખ્યત્વે એમ જ સૂચવે છે કે, ગામડાંઓ વસ્તીનું જન્મસ્થાન છે, ત્યારે શહેરો તો ત્યાં આવતાં કુટુંબોનું કબ્રસ્તાન છે. . .
>
> "કોઈ પણ શહેરની વસ્તી તપાસીશું તો તરત જ જણાશે કે, તેમાંનો મોટો ભાગ મૂળે પાસેનાં ગામડાંમાં રહેનાર હતો. તેઓ જેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ સમૃદ્ધ બનતા ગયા તથા આરામપ્રિય થઈ મોજશોખ ઈચ્છતા થયા, તેમ તેમ તેઓ શહેરમાં આવતા ગયા, કારણ કે આરામ અને મોજશોખ શહેરોમાં જ મળે છે."

તમે કહ્યું તે પરથી ચોપડી વાંચી ને તે વિષે લખવા જણાવ્યું, તેથી આ લખું છું. તમને સાહિત્યવાળાને કેવું લાગે છે તે તમે જાણો.

. . . .લાલ

(૨)

શ્રી. . . .લાલ, ૨૬–૪–'૫૧

તમારો ૨૦–૪–'૫૧ નો પત્ર મળ્યો. તમે ઠીક વાંચી નાંખી. ખાસ તો તમે જે લખ્યું તેને માટે આભાર માનવો જોઈએ. તમારી વાત સાચી છે. અમારી નાતમાં મુકુંદો માટેની પડાપડી નવો પ્રવાહ ન ગણાય; મને લાગે છે કે, આપણી ઊંચી ગણાતી બધી નાતોમાં એમ જ હશે. અંગ્રેજી ભણતર અને અંગ્રેજી રાજ્યે જે શહેરી કે 'નાગર' વર્ગ ઊભો કર્યો છે, તેનું માનસ પણ લડાઈથી ધરમૂળથી પલટાયું નથી, એ તમે સાચું કહો છો.

પણ લેખક ખાદીવાળા કે રાષ્ટ્રીય લોકો વિષે જે પલટો ચીતરે છે, એ? જોકે તમે એમ કહી શકો ખરા કે, એનો ચિતાર આપવાનું કામ આ ચોપડીનું મુખ્ય વસ્તુ નથી; एक મુખ્ય કામ પણ તે નથી. કેમ કે છૂટક બે ત્રણ પાત્રો જ આવાં છે. આ પાત્રો વિષે તથા એમના જેવાના આખા વર્ગ વિષે લેખક જે ભાવ ચીતરે છે, તેને તમે તેનું "સિનિસિઝમ" કહ્યું? આ તમે ભારે શોધ કરી. આખી ચોપડીમાં એ વસ્તુ એક સ્થાયી ભાવ જેવી બની ગઈ છે. બિચારા મણિભાઈ અને કુંવરજીકાકાની કદર કોણ કરે છે? દુનિયામાં તો દિનુકાકા અને કમળાબા જેવાં ફાવે અને લ્યૂસી, તિલોત્તમા ઈ૦ જેવાં રવડે, એ પાત્રાલેખનની પાછળ એક ગજબ નાસ્તિકતા રહેલી છે અને તે ગર્વભેર આખી વાતમાં હસે છે ને ફાવે છે, એવો તેનો સાર જરૂર કાઢવો પડે.

પણ લેખકે આ વાર્તા તે કહેવા લખી હશે? મને લાગે છે કે, આ તો એમાં સ્વાભાવિક આવી ગયું. મને લાગે છે કે, વાર્તાકાર તો 'પૈસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિ૦ પ્રેમ'નો મુદ્દો લઈને, છેલ્લા દસકાના વાતાવરણમાં તે મુદ્દાના રંગ કેવા ખીલ્યા છે, એ બતાવવા વાત ગૂંથે છે. વાતની ગૂંથણી વિષે તમે ટકોર કરી છે, તેમાં વજૂદ છે. પેટલીકર ખાસ કરીને લઘુકથાકાર છે. લઘુકથાની કળામાં ને દીર્ઘકથાની કળામાં ફેર છે, એ આ વાત પરથી પણ જોઈ શકાય છે. લ્યૂસી તથા તિલોત્તમા જોડે જૂઠ ખેલવાનું જે આલેખન છે, તે ખરેખર નબળું છે. તેનું વણાટ પાંખું અને પોચી સાંધવાળું છે. લઘુકથામાં ઈશારાથી ચાલે; દીર્ઘકથામાં તેમ કરવાથી રસક્ષતિ થાય.

કથાનાં પાત્રોમાંથી કોઈ વિષે તો તમે લખ્યું જ નહિ! યુવકયુવતીઓ તો એ જ બહુ જુએ છે. તમે ઊભા કર્યા છે તેવા મુદ્દા તો અમને (અને કેટલાક લેખકોનેય) સૂઝતા જ નથી. એ લોકોને શું લાગે છે તેના નમૂના જોવા છે? તેમના નમૂનેદાર બે પત્રો સાથે બીડું છું. એક યુવકનો છે, બીજો યુવતીનો છે. પત્રનો જવાબ આપશો તો વધુ ચર્ચાનો આનંદ મળશે.

. . . ભાઈ

(૩)

પ્રિય દિનુ, ૧૫–૪–'૫૧

શું ચાલે છે? તેં તો પછી પત્ર લખ્યો જ નથી! કાંઈક મોટી પંચાતમાં પડ્યો કે શું? ઉનાળો આવ્યો કે જાણે આ લગ્ન-પંચાતની મોસમ જ ઊઘડી! આ પંચાતની પણ વિદ્યા કૉલેજોમાં શીખવવી જોઈએ. આ ગ્રીષ્મવર્ગો કાઢતા 'દેશભકતો' જરા આનો વિચાર કરે તો કેવું? તેઓને તો શ્રમ-સપ્તાહો સૂઝે છે. માંડ માંડ આખા વરસનો શ્રમ પૂરો કરી આરામનો હક મળ્યો, તેય તેમને નથી ભોગવવા દેવો!

આ પ્રેમની પંચાતની વિદ્યા વિષે જાણવા માટે મને તો નવલકથાઓ જબરું સાધન લાગે છે. પેટલીકરની 'મધલાળ' વાત વાંચી. તેમાં કેટલી બધી છોકરીઓ આવે છે? એ વાંચતાં મને તો આપણા વર્ગની કેટલીક છોકરીઓ યાદ આવે છે. તું જોજે. મને તો આ છોકરીઓનો 'પ્રેમ પ્રેમ' પોમલાવેડા ને વેવલાપણું જ લાગે છે. અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રવાળો તું છે. એમાં કાંઈ આ વિષે આવે છે કે? હું તો એ કહું કે, આરામથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લહેર કરવાની કોને નથી ગમતી? પછી નકામી બીજી લમણાફોડ શી? બધું 'ડિમાન્ડ અને સપ્લાય'ની જ વાત છે.

પણ તું કહે કે, મુકુંદની જગ્યાએ તું હોય તો શું કરે? પેલી લ્યૂસી પછી વિલાયતથી આશ્રમમાં આવી ને તેણે શું કર્યું, એ તો લેખક ખાઈ જ ગયો. કદાચ ગાંધીજીના આશ્રમનાં મીરાંબહેન જેવું કાંઈક ચીતરત. અરે, પેલી તિલોત્તમા પછી મુકુંદની જોડે રહી ને રાગે પડી કે શું થયું, તેય કથાવાળો લખતો નથી. પેલો વકીલ નારણભાઈ આબાદ માણસ છે. એનો દોસ્ત દિનુકાકોય કમાલ છે. આમ આપણા મોટેરાઓ રમાડી જતા હશે?

ચાલ હવે, જવાબ લખજે કે શું શું ચાલે છે.

(૪)

પ્રિય રસિકા, ૨૭–૩–'૫૧

'મધલાળ' વાંચી આપણે છૂટાં પડયાં. મને એનો વિચાર અવારનવાર આવ્યા કરે છે. એક વાત તને કેવી લાગી? એક છોકરી કેડે અનેક નવરાને ભમતા એમાં નથી ચીતર્યા તે કેવું લાગે છે? આપણે છોકરીઓ જાણે મધલાળ હોઈએ તેની ઉપર ભમરા જામે, એમાં આપણા સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની હાંસી નહિ? પણ પેલી આપણી કૉલેજની . . ને તો એમાં માન લાગે છે. સંસ્કૃત કવિઓએ એવા નમૂના જોઈને જ સ્ત્રીને 'માનિની' કહી હશે?

પણ આ વાતમાં એક છોકરા પાછળ અનેક કુટુંબો ભમે, એ પણ વિચિત્ર જ ને? એ તો સારું છે કે છોકરીઓ પોતે એની કેડે પડતી નથી. નહીં તો કેવી મજા આવે?

પેલી લ્યૂસી જેવું તને ગમે? ધાર કે તું . . . ને પરણવા માગે છે, અને તે ન બન્યું તો તું શું કરે? બીજો સારો મળે તેને ન જ પરણે? તો કરે શું? આપણે આર્થિક સ્વતંત્રતાની વાતો કરીએ છીએ. પણ આપણી ભૂખ રોટલો ખાવાની જ છે? મારું ધારેલું ન થાય તો હું તો લ્યૂસી જેવી ઘેલછા ન પસંદ કરું. આ પેટલીકર લખનાર છે, તેણે શું ધાર્યું હશે?

કેટલીક વાર મને તો આ લેખકો પર ગુસ્સો આવે છે. મરજીમાં આવે તેમ છોકરાછોકરીઓનાં ચિતરામણ લખી પાડે છે, અને આપણે વાંચનારાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂર્ખાં કે તેમના પરથી વિચારવમળે ચડીએ છીએ. હવે આ ગાંધીજી જ જો. કસ્તૂરબા અભણ હતાં, છતાં તેમનો બેનો કેવો પ્રેમ હતો? આપણે તો સાવ રૂપરંગ અને ચટકાના મોહમાં વાત કરીએ છીએ અને બોલ્યા કરીએ છીએ પ્રેમ-પ્રેમ. પછી મા-બાપ બીચારાં શું કરે?

આ મુકુંદ જરા મૂરખો નહીં? લ્યૂસીને સીધી વાત લખતાં એને શું થતું હતું? એ એવો જૂઠો લાગતો નથી; છતાં અહીં આવું જૂઠું કરતો ચીતરવામાં પેટલીકરે ભૂલ કરી છે. પણ એ ભૂલ ન કરે, તો તેની વાતનો છેવટનો ચટકો ક્યાં રહે? મને તો એ વાત જેમ જેમ વિચારું છું તેમ તેમ કશું નક્કર હાથમાં નથી આવતું. તને કાંઈ હાથ આવે તો લખજે. જોકે હવે તો આપણે આપણો નક્કર 'મુકુંદ' જ હાથ કરવાનો છે; તેનું કેટલે આવ્યું? મારે માટે મારા મોટાભાઈ વિચાર કરે છે તે તું જાણે છે.

(૫)

શ્રી . . .ભાઈ, ૩૦–૪–'૫૧

તમારો ૨૯–૪–'૫૧નો પત્ર ને સાથે બીડેલા બે પત્રોની નકલ મળ્યાં. તે વાંચતાં મજા આવી. યુવક યુવતીના પત્રો ખાસ કરીને.

તમે 'પૈસા વિ૰ પ્રેમ'નો મુદ્દો ઉઠાવ્યો. પણ એ બે વચ્ચે વિરોધ છે ખરો? "પૈસા અને પ્રેમ" સાચું ન ગણાય? 'મધલાળ'ની વાત લો. મુકુંદ વિલાયતમાં લ્યૂસીના પ્રેમમાં પડચો. એટલે કે તેને પરણી ઘર માંડે, ધંધો કરે, ધન કમાય. એ બે મળેલા જીવ તે ધન વડે મોજ કરે. પણ વિલાયતથી ઘેર આવતાં તે લ્યૂસીને પરણવામાં સામાજિક ને કૌટુંબિક મુશ્કેલી જુએ છે. એમ પણ લાગે છે કે, આંતરધર્મીય અને આંતરદેશીય લગ્ન કોણ જાણે કેવું નીવડે! આથી કરીને, જેને 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' કરીને મનાય છે તે વાત રહેતી નથી અને મુકુંદ તિલોત્તમાને પરણે છે.

આ તિલોત્તમા પણ એવી જ કથાવાળી છે. તે લક્ષ્મણ નામના એક મરાઠી યુવાનને પરણવા ચાહે છે. પણ તેને વિષે વધુ જાણવાનું મળતાં તેનું મન ભાગી જાય છે. અને ત્યાં જ મુકુંદ જોડે ઘાટ ખાય છે અને બંનેને તેમના વડીલો પરણાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બંને કિસ્સા જોડે એક દુ:ખદ કથાનક વળગેલું છે: મુકુંદ હિંદમાં રહ્યો રહ્યો વિલાયતમાં વાટ જોઈને બેઠેલી લ્યૂસીને અંધારામાં રાખે છે અને છેતરે છે. તિલોત્તમા પણ આવા જ પ્રપંચની ભોગ બની છે. બંને સ્ત્રીઓ લગ્નપ્રપંચની ભોગ બને છે. વાર્તાના પુરુષો એ બે સ્ત્રીઓને છેતરે છે, એ કેવું નિર્દય છે! બે સ્ત્રી પ્રેમમાં પાછી પડે છે; પણ મુકુંદ કાંઈ એવો પ્રેમ જ નથી બતાવતો. ખરું જોતાં, 'પ્રેમ' અને 'પૈસો' શબ્દ તમે વાપરો છો, તેને બદલે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના 'કામિની અને કાંચન' શબ્દ વધારે સમર્પક છે. છેવટે તો કામ અને કાંચનથી મળતા સુખના ખ્યાલને જ પ્રેમ પ્રેમ કૂટી મારીને આ કથાકારો તેમની કથાઓના કાચા વાચકોને નથી મૂંઝવતા? અસ્તુ.

આવી આવી ચર્ચા પોતેયે 'મધલાળ' જ છે. તેને પણ મર્યાદા રાખવી સારી.

. . . લાલ

[જૂન, ૧૯૫૧]

૯

'પરિવર્તન'

[લે૦ પીતાંબર પટેલ; પ્રકા૦ ભારતી પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર; પૃ૦ ૩૩૪; કિં૦ ૪-૦-૦.]

'રસિયા જીવ' પછી પોતાની આ બીજી નવલકથા છે એમ જણાવી, લેખક 'નિવેદન'માં કહે છે કે, "પહેલી પેઠે અહીં પણ વાર્તાનું વસ્તુ મ જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાંથી મેળવ્યું છે." વસ્તુ સાવ ટૂંકું અને સરળ છે. રસિક હાઈસ્કૂલનો માસ્તર છે; સુમતિ તેની ભણેલી પત્ની છે. બેઉએ પ્રેમલગ્ન—સ્વયંવર કર્યો છે. સાથે સહજીવનની શરૂઆતમાં જ કચકચ જાગે છે, અને તેનું કારણ સુમતિનો બહારનાં કામો કરવા માટેનો તનમનાટ. ઘરકામ આનું વિરોધી મનાય છે.

ઘરસુખ ચાહતો રસિક કાંઈક કહે છે તેથી છંછેડાઈ સુમતિ તેનો ત્યાગ કરી મુંબઈ તેની બેએક બહેનપણીઓ—કુંવારી રહેલી છે—'જાહેર

CC-0. In Public Domain: Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ ' કરે છે, તેમની જોડે રહેવા ચાલી જાય છે. એટલે રસિકનો આજે ઘણાને કદાચ 'કાવ્યમય' લાગે એવો વિરહ શરૂ થાય છે.

તેનો મિત્ર ને તેની પત્ની તેમાં એને આસાયેશ આપે છે. પછી શાંતિ મેળવવા તે આબુ જાય છે. ત્યાં એક 'મહાત્મા' મળે છે તે કાંઈક સમજાવે છે. તેથી વેવલો રસિક આત્મઘાત કરતો અટકે છે ને ઠેકાણે આવી પાછો નોકરીએ વળગે છે.

નવાઈ એ છે કે, આ બધો કાળ, વિરહથી અર્ધો અર્ધો થઈ જતો રસિક, સુમતિ કયાં છે, સુખી હશે કે દુ:ખી, તે કશાની ચિંતા નથી કરતો! સુમતિને પિયરમાં વિસામો નથી એમ બતાવવામાં આવ્યું છે, છતાં! રસિક એવો તરંગી અને સ્વનિષ્ઠ છે.

પછી કથા બીજી બાજુએ વળે છે. સુમતિ મુંબઈના તેની બહેનપણીઓના 'જાહેરજીવન'નો જાતઅનુભવ લઈ તેનાથી થાકે છે. ખરેખર તો તેમાં તેને પોલું જીવન જ લાગે છે. તેમાંથી 'જરની જેલમાં છટક-બારી મળે છે. ત્યાંથી બહાર આવી જુએ છે તો પેલી બેઉ જાણીઓ પરણી ચૂકી છે! એકના બાબાને જોઈ સુમતિને બાબાના ભાવ જાગે છે ને તેય ઠેકાણે આવી 'મિયાઉં' કરીને રસિકના ઘરમાં પહોંચી જાય છે.

આ સાદું કથાનક એક લઘુકથા માટે સરસ ને પૂરતું છે. લેખક તેમાં વિરહ ૬૦નાં લાંબાં ને ઘણી વાર નીરસ લાગતાં પીંજાણો ન ઉમેરત તોય ચાલત. કાર્યના વેગ વગરનાં આ લંબાણ કથાશક્તિને કુંઠિત કરે છે.

લેખકે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાંથી નવલ-વસ્તુ લીધું છે એમ કહે છે. એ અનુભવ એટલે આજનું કૉલેજ જીવન. તે પ્રત્યક્ષ કરતાં સાહિત્ય-અભ્યાસથી ઉશ્કેરાયેલું ને કલ્પના ઘોડે ચડતું લાગણિયાળું વધારે હોય છે. આ વાર્તા એનો પુરાવો છે. રસિકનો ઠરેલ મિત્ર ત્રિભુવન પોતાની ઉક્તિઓમાં આ જીવન ને તેના ફાલરૂપ રસિકોને માટે ઠીક રોકડું સંભળાવે છે; અને સ્ત્રીજીવન અંગે તેની પત્ની શાંતા નવા જમાનાની સુમતિઓની મુગ્ધ ભાવે ટીકા કરે છે.

રસિક-સુમતિ અને ત્રિભુવન-શાંતાનાં આ બે જોડાં પરથી 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના તેને મળતા બે મિત્રો યાદ આવે છે. સરસ્વતીચંદ્ર પેઠે જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નબળા મનનો ભણેલો વેવલો રસિક છે; ઠરેલ ચંદ્રકાંતની જગાએ ત્રિભુવન છે. અંગ્રેજી કેળવણીના શરૂના કાળમાં જે ભણેલ નમૂનો સાહિત્યમાં ઊતર્યો, તેની જ નવી આવૃત્તિ આજે ઊતરે છે, એ આપણા શિક્ષણની અમુક બાબતના સ્થાયી ભાવનું જ દ્યોતક ને? આ ભાવ એટલે ઇચ્છાશક્તિનો ને પ્રત્યક્ષદૃષ્ટિનો અભાવ અને લાગણી કે કોઈ આવેગ આગળ પંગુતા; ને તેમાં માનેલો અમુક નિ:સત્ત્વ આનંદ.

વાર્તાનું કથાનક બહુ માનસ-શુદ્ધ નથી લાગતું. શરૂથી લાગે છે કે, સુમતિ પાછી આવશે; આ ગાંડિયો રસિક નકામો વેવલાં મારે છે—ઠેકાણે આવશે; ઇ૦ ઇ૦. વાર્તાવિકાસની શૈલી સાવ સાદી છે. જાહેર કામમાં સુમતિનો રસ ન રહ્યો તે શાથી, એનો ચિતાર વધારે સચોટ આપવો જોઈતો હતો. વેવલા વિરહનો ફુલાવો અસરકારક નથી થતો.

આ પુસ્તકના વસ્તુને અંગે 'નિવેદન' કહે છે કે, "જાહેરજીવન અને ગૃહજીવન વચ્ચે વિસંવાદ શરૂ થયો છે." આ જરા વધારેપડતી ભાંરેખમ ભાષા ગણાય. કથા-નિરૂપણ આવો કોઈ પ્રશ્ન દિલ પર ઉઠાવી શકતું નથી. સવાલ તો માત્ર સુમતિનું કાચું મન સમજુ બનવાનો છે. ભણવા કાળે માત્ર કલ્પનાઓ કરેલી તે જીવનમાં પ્રવેશતાં અસંગત અને વિતથ લાગે છે, ને તેથી એ બધી ગરી પડે છે એટલું જ.

એક વિસંવાદ જરૂર ઊભો થયો છે, અને આ લેખક તેમની બે નવલ-કથાઓમાં એ આડકતરી રીતે ઉતારે છે. આ વિસંવાદ એક સામાજિક પ્રશ્ન થશે ખરો. તે આ છે: ગામડા ગામની વસ્તીમાંથી શહેરમાં આવી ભણતા વિદ્યાર્થીઓ એક નવી જ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં દાખલ થાય છે. તેમનું ભણતર પ્રત્યક્ષ જીવનથી એવું વિખૂટું હોય છે કે, તે નર્યું 'વસ્તુશૂન્ય વિકલ્પ'મય બની જાય છે. પછી તે પ્રમાણે એ લોક પરણવા માગે છે; પરંતુ લગ્નપ્રથા ને અર્થતંત્રનાં ચાલુ બંધનો એ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં બેસતાં નથી. લગ્નસુખની કલ્પના રંગબેરંગી બની હોય છે. એ બધાનો મેળ લગ્નપ્રથા અને પછીના જીવનમાં ખાતો નથી. તેથી ચાલુ લગ્નપ્રથા અને સ્ત્રીના પ્રશ્નો ઊભા થતા જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાતની વાડાબંધી, શિક્ષણ અને અર્વાચીન સંસ્કારમાં ભણેલાં-નભણેલાં, ગામડાનાં-શહેરનાં વચ્ચેની અસમાનતા ને ઢંગધડા વગરની વિલક્ષણતા—આ બધું આપણે જે અસ્થિર સમાજદશા-કાલમાં છીએ તેનું ચિહ્ન છે. તે દશાનાં પ્રશ્નબિંદુઓ અનેક રસવાળાં છે, તેમને માટે લઘુકથા સારું નિરૂપણ-સાધન ગણાય. તે પ્રશ્નોના ઊંડાણમાં જઈ કથા નિરૂપનાર કોઈ સમર્થ કલાકાર પાકે ત્યારે ખરો. દરમિયાન આવી કથાઓ તેમાંનાં છૂટાં છૂટાં પાસાં જરૂર રજૂ કરે છે; તે માટે વધારે ચિંતન મનન કરાવું જોઈએ. લેખક આ ઢબે આપણને મજાની વાર્તાઓ આપી શકે એવાં તેમનાં અનુભવબળ અને ભાષાબળ આ કથામાંથી જોઈ શકાય છે.

[નવેમ્બર ૧૯૪૫]

૧૦

‘કુમારદેવી’

[લે૦ શ્રી. લીલાવતી મુનશી; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૮૮; કિં૦ ૧–૪–૦.]

ગુપ્તવંશના પ્રથમ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તની રાણી કુમારદેવીનું જીવન આલેખતા આ નાટકની બીજી આવૃત્તિ આ છે. પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૩૦માં થઈ હતી. નાટકના પાત્રાલેખન અને આખી કલ્પનાને માટે સૂચક એવી એની અર્પણપત્રિકા છે—‘પ્રગતિને પંથે જતી ગુજરાતની સ્ત્રીશક્તિને.’

કુમારદેવી ઐતિહાસિક નામ છે, પણ તેનો ઝાઝો ઈતિહાસ મળતો નથી. તે લિચ્છવી કન્યા છે. ચંદ્રગુપ્ત તેને પરણીને લિચ્છવીઓના સાથથી ઘણું રાજ્ય મેળવે છે. આ ઋણને અદા કરવા ચંદ્રગુપ્ત કુમારદેવીને પોતાની સાથે ત્યારના સિક્કા પર અંકાવવાનું ઠરાવે છે.

ઈતિહાસમાંથી મળતી માત્ર આ હકીકતના કોરા કાઠામાં કલ્પના પૂરીને આ નાટકનું વસ્તુ ઘડાયું છે. ઈતિહાસ પરથી રચેલી કહેવાતી ને આવી રીતે સર્જેલી કૃતિમાં સામાન્ય રીતે એમ બને છે કે, સર્જક પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આદર્શ અને કાલના રંગની પીંછી જાણ્યે-અજાણ્યે તેમાં ચલાવે છે. આમ એ વસ્તુલક્ષી કરતાં સ્વલક્ષી વધુ બને છે. આ નાટક પણ એ જાતનું લાગે છે.

નાટક વાંચતાં કોઈ પ્રાચીન ગૌરવશાળી વાતાવરણમાં કે આર્યાવર્તના તે કાળમાં આપણે વિચરીએ છીએ એવું ઓછું લાગે છે. પણ કદાચ એ ઉદ્દેશ લેખિકાની નજરમાંયે ન હોય. જોકે નાટકકથા માટે તો એ જરૂરી ગણાય.

લેખિકાએ આજના જમાનાની ભણેલી અને પુરુષો પેઠે જાહેર કામોમાં ઝંપલાવવાના કોડવાળી નવ-સ્ત્રીને, કુમારદેવીના મિષે, આલેખવા તાકયું લાગે છે. રાજાની બીજી રાણી મધુમતી જૂના સ્ત્રી-આદર્શની પ્રતિનિધિ છે; કુમાર-દેવી નવા આદર્શની. રાજા કુમારદેવીને એથી જ પરણે છે કે, તે તેનાં પ્રેમ અને સત્તાની સહભાગિયણ બને.

પણ ત્યારે શરૂમાં જ તેની સામે ગણગણાટ અને અસંતોષ શું કામ? આથી રસભંગ થાય છે. પછી રાજાને કેટલાક ખટપટી સામંતો ઝેર આપવાનો પેંતરો રચે છે. ને તે મધુમતીના મહેલમાં તેની દાસી મારફત. કુમારદેવી આ જાણી જાય છે ને ઝેર નાંખેલો દારૂ પીતા રાજાને બચાવે છે. પ્રાચીન નાટકોમાં આવે છે તેમ નાયક નાયિકાને નહીં, પણ આમ નાયિકા નાયકને સંકટમાંથી બચાવી પ્રેમગાંઠ સાંધે છે. આ ઉલટાવેલી પ્રાચીન યુક્તિ બહુ સારી જામતી નથી. અને એક વાર પુરુષવેશે કુમાર-દેવીએ મનહરણ કર્યા પછી આ બીજો ખેલ શું કામ પડાય છે? સપત્નીને હરાવવા? ને તે કયાં એના સંગ્રામના કોડમાં સપત્ની હતી?

અને લિચ્છવી લોકશાહીમાં તો યુદ્ધ સ્વરક્ષા માટે જ હોય એમ જોરથી કહી બતાવનાર કુમારદેવી પરણી કે સામ્રાજ્યના હલ્લાઓ કરવા ઉપર કયાંથી ચઢી? પતિને રંગે ચઢીને? સ્વત્વને તેનામાં ડુબાડીને?

ચાંદબીબીની પેઠે કુમારદેવી લડી જાણે છે. રાજાને શત્રુની કેદમાંથી સ્વબળે છોડાવી લાવે છે. તેમાં રાણી ઘાયલ થાય છે. આથી રાજાને પોતાનો પ્રેમ ઠાલવવા સુયોગ મળ્યો. અને તેને અમર કરવા સિક્કા પર પોતાની સાથે સ્થાન આપે છે. કુમારદેવી ઘાયલ પડેલી પડેલી પણ આ બધાથી સંતોષ વ્યક્ત કરે છે. એમ નાટક પૂરું થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રશ્ન થાય છે કે સ્ત્રીહૃદયની કઈ આકાંક્ષા આમાં પૂરી થઈ? કુમારદેવી કઈ જાતનું પ્રસન્ન સ્ત્રીપાત્ર વાચકને રજૂ કરે છે? એ વિચારતાં કહેવું પડે છે કે, આજના જમાનાની નવ-સ્ત્રીના કોડ જેવું જ એ બધું અસ્પષ્ટ રહે છે. આજે નવસ્ત્રી એનો આત્મા ખોળે છે. તે સ્ત્રી જ છે, પૌરુષ જોતાં લટી પડે છે, તેમ જ કુમારદેવીનું છે. પણ તેનો આદર્શ શો છે તે આ નાટકમાંથી સ્પષ્ટ ઊઠતો નથી. એ રીતે, આ નાટક બહુ સફળ નથી થતું.

શરૂમાં જ કહ્યું છે કે, નાટકનું વાતાવરણ રચવામાં ખાસ પ્રયત્ન થયો લાગતો નથી. દાસીઓની ભાષા પણ સૌ ઊંચાં પાત્રો જેવી જ ચાલે, એ પણ એનું જ સમર્થન કરે છે. આખી કુમારદેવીની વાત સર્જવાને બદલે તેના વીર કર્મને કે એકાદ એવા બિંદુને વચ્ચે રાખી ચિત્ર રજૂ થયું હોત, તો નાટકની છાપ વધારે સરળ અને ચોટક તો બનત જ. આખું જીવન ક્રમશઃ ભાગ્યે જ નાટકમાં આલેખી શકાય. તેને માટે એકાદ રસપૂર્ણ જીવનબિંદુ જ ફાવે. એ રીતે જોતાં અહીંયાં નાટક કરતાં નવલ વધારે ફાવત.

[માર્ચ, ૧૯૪૫]

૧૧

‘વસુંધરા અને બીજી વાતો’

[લે૦ ગુલાબદાસ બ્રોકર; પ્રકા૦ શિષ્ટ સાહિત્ય કાર્યાલય, મુંબઈ ૨; કિંમત જણાવી નથી.]

‘અમુક પ્રસિદ્ધ અમુક અપ્રસિદ્ધ’ એવી કુલ ૧૫ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ તેની છેલ્લી વાર્તાના નામની આગેવાની નીચે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. લેખકનો આ બીજો વાર્તાસંગ્રહ છે. પહેલો ‘લતા અને બીજી વાતો’ વાંચ્યો નથી. એટલે આ પુસ્તક વાંચતાં જે છાપ પડી કે જે ખ્યાલો આવ્યા તે જ અહીં ટપકાવવા રહ્યા.

લગભગ બધી વાર્તાઓનો સમાજ અને તેથી તેમનું વાતાવરણ મુંબઈનું —શહેરી છે. અને એની સૃષ્ટિ ૧૯૩૦–૨ બાદની છે. ગામડાંના સમાજ અને સંસ્કૃતિમાં એક પ્રકારની પરંપરીણ સ્થિરતા અને કાળજૂનાશને લઈને જડ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગંભીરતા લાગે છે. શહેરમાં એથી ઊલટું જ જોવા મળે છે. નવું અર્થશાસ્ત્ર, નવું શિક્ષણ, નવું માનસશાસ્ત્ર, નવું સમાજશાસ્ત્ર, અને નવું બધું મળીને શહેરના જીવનમાં એક પ્રકારની ઉચ્છ્રંખલતા, અસ્થિર ચંચળતા, અને છીછરાપણું લાવે છે. તેથી લાગણીવેડા વધે છે; ઊર્મિ આવી કે તેને રોકવાનું કશું કારણ ન મળવાથી કે હોવાથી તેને વશ થવાય છે, અને એ ઊર્મિલતાના આવેગને એક પ્રકારનું ઈષ્ટ ભાવનાબળ કે જુવાનીનું જોમ માનવાની ભૂલ થાય છે. સમયની ગતિની સાથે હરીફાઈમાં રહેવું પડે છે; એમાં જ શક્તિ અને સંસ્કારનો વ્યય કરવામાં જીવન લાગે છે. આ પ્રકારના એકાંગી શહેરી જીવનના વાતાવરણનો પરિચય આ વાતોમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે મળે છે.

અને એના લેખક પણ એને અનુરૂપ ગહનતા કે અગહનતા બતાવે છે. સહેલસપાટામાં વાત કરવાની ઢબે, હલકી લહકે, તે લખે છે; તેથી ઘૂંટાયેલી અને મર્માળી ભાષાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. બીજી બાજુએ ત્યારે સાક્ષરી ભારે ભાષા એમાં નથી એ પણ ખરું. અને તેવું જ એના વસ્તુને માટે પણ કહેવું જોઈએ. માસિક-જીવી વાતો પુસ્તક-જીવી બનાવવામાં આવી છે; એટલા પૂરતી શહેરી વાર્તા-વાંચકોને તેમાં સારી સવડ છે. બાકી બહુ જ ઓછી વાર્તાઓ ફરી વાંચવા મન થાય એવી સઘન લાગી. સંભવ છે કે, બીજા વાચકને એમ નયે લાગે.

છેલ્લી વાતોનો મર્મ—'માનવીના હૈયાને નંદાવામાં વાર શી!'— પહેલી વાતમાં પણ જોવા મળે છે. અને નંદાતાં હૈયાં, નંદાતી નીતિ, નંદાતાં ચારિત્ર્ય, અને એવું નંદાતું જ બધું આ વાર્તાઓ મન ઉપર છાપે છે, એ આજના, સંસ્કૃતિને નંદવી રહેલા યુગનું જ લક્ષણ ગણાય કે શું? 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માસિકમાં, એક અંગ્રેજ વિચારકે અંગ્રેજી નવલ-સાહિત્ય માટે કરેલું એક ગહન વિધાન, થોડા વખત પર ઉતારવામાં આવેલું, (જુઓ વર્ષ ૨, અંક ૪, પા. ૧૪૨) તે અહીં આગળ યાદ આવે છે:—

'પચાસ વર્ષ ઉપર એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાને કહ્યું હતું કે, જાસૂસ-કથાઓ બાદ કરતાં નવલકથાઓમાં રસ પડવાનું કારણ એ હોય છે કે, તેઓ પ્રત્યક્ષ અનુભવની અસર તળે ઘડાતા ચારિત્રવિકાસનું નિરૂપણ કરે છે. . . . મહાનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહાન નવલકથાઓ જેમ જેમ વસ્તુ આગળ વધતું જાય તેમ તેમ, તેમનાં મુખ્ય પાત્રોને જે કાંઈ નૈતિક નિર્ણયો કરવા પડે છે, તેમના વડે તેમના ઉપર થતી સારી યા માઠી અસરનું નિરૂપણ કરતી હોય છે. હવે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, ચારિત્રમાં અવનત થતા પાત્રનું રોમાંચક ચિત્ર રજૂ કરવું એ વસ્તુ, ચારિત્રમાં દૃઢ થતા જતા પાત્રના નિરૂપણ કરતાં ઘણી સહેલી છે. ચારિત્રભ્રષ્ટ થતા જતા પાત્રનું કુશળતાથી તથા સહાનુભૂતિથી નિરૂપણ કરતી નવલકથા બહુ રસપૂર્વક વંચાય છે; જ્યારે સીધાં સાદાં તથા ધીમે ધીમે સદ્‌ગુણ તરફ પ્રગતિ કરતાં જ પાત્રોનું નિરૂપણ કરતી નવલકથા રસપ્રદ થઈ શકે નહીં. તેથી કરીને, આધુનિક નવલકારો આત્મબળ, પ્રજ્ઞા, ડહાપણની બાબતમાં ઉત્તરોત્તર થતા જતા તથા વધુ ને વધુ પ્રેમળપણામાં અને આકર્ષણ-શક્તિમાં પરિણમતા વિકાસના નિરૂપણ કરતાં, અસ્થિર ચારિત્રના લોકોના અવનતિને માર્ગે થતા જતા વિકાસનું નિરૂપણ કરવામાં વધારે ને વધારે લક્ષ આપતા જાય છે, એમાં કશું નવાઈ-ભરેલું નથી. એ નવાઈ-ભરેલું ભલે ન હોય, પણ અત્યંત દુ:ખી થવા જેવું તો છે જ.' (આ વિષયના વધુ બયાન માટે મૂળ લેખ જુઓ.)

આપણું નવલ-લઘુ-કથા-સાહિત્ય પ્રેમ-કથાથી મોટે ભાગે ભરેલું હોય છે, તેનું કારણ આ હશે?

આ સંગ્રહની વાતોનો વિષયવાર ફોડ પાડી જોતાં નીચે પ્રમાણે હિસાબ મળે છે:—

પ્રેમ-કથાઓ — રમા જયંત, ત્રિપુટી.
વ્યભિચાર-કથાઓ — અર્ધદગ્ધા, અંબાલાલનું આત્મનિવેદન.
પુત્રપુત્રીપ્રેમ — મંજુ અનિલ, મા દીકરી, માનો જીવ, ગાંડી.
સાહિત્ય-સંસ્કારિતા — કવિ-ઉરની વ્યથા, નવા કાળીદાસ.
ગૃહસંસાર — વસુંધરા, માનો પ્યાલો, પુરુષોત્તમનો પુત્ર.
નવું અર્થશાસ્ત્ર — યેલાપ્પા, એ આખી વાત.

બે પ્રેમ-કથાઓ કૉલેજિયનોની છે. જુનવાણી લોક જો એ વાંચે તો સહ-શિક્ષણના શત્રુ થયા વગર ન રહે. એ તો ઠીક; પરંતુ આ કૉલેજિયનોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમમાં પણ એક વિચિત્રતા હોય છે. રમા જયંત પરણવાનાં છે; પણ સુભાષબાબુના રાજકારણનો વચ્ચે વાંધો પડે છે! જયંત સુભાષ-પક્ષી ને રમા ગાંધી-પક્ષી બને છે, અને તેથી પરણવાનું રહી જાય છે! અને રમા કોક ત્રીજા જોડે ફરતી થઈ જાય છે. રાજકારણથી 'હૃદય નંદાવાની' આ વાત અસાહજિક લાગે છે. કે પછી નવા જમાનાનાં હૃદય માટે નંદાવણી પણ નવી જ ઢબના હોય છે?

'ત્રિપુટી'માં બે કૉલેજમિત્રો ને તેમાંના એકની એક કન્યા-મિત્ર છે. તે બીજાની મિત્ર પણ બને છે. કૉલેજિયનો ભેગાં થાય ને પ્રેમ કે પ્રેમાભાસ ન જન્મે, તો તેઓ આ જમાનાનાં કૉલેજિયન શાનાં? કન્યાનો પછી મિત્ર બનનાર ઇચ્છે છે કે, તેને પોતાનો મિત્ર પરણે. આ અનુમાન તેણે બેઉના વહેવારવર્તન પરથી જ કાઢેલું. પણ નવાઈ બને છે કે, કન્યા ઊલટી તેને જ પરણવાનું કહે છે; 'તમારો મિત્ર તો મારો મિત્ર જ છે; હું એને મુદ્દલ પરણવા નથી માગતી,'—એવું અચંબાવનારું વાક્ય તે કાઢે છે. મિત્રને આમાં દગો ન લાગે તે સારુ પેલો છોકરો બિલકુલ ખસી જાય છે. આમ દાઝેલાં ત્રણે મહાસભાવાદી રાજકારણમાં મોકળાશ મેળવે છે, અને કેટલેક વર્ષે અચાનક મુંબઈ મહાસભામાં ભેગાં થાય છે, ને કન્યા તેને મનપસંદ એવા પોતાના મિત્ર જોડે પરણે, એમ તેનો જૂનો મિત્ર કહે છે. પરંતુ ઠરાવ થાય છે કે, 'લગ્ન, પ્રેમ એવી નાની નાની બાબતો વિષે વિચાર ન કરતાં આપણે ત્રણેય સાથે મળી, એ જ હેતુની (દેશસેવા) સિદ્ધિ અર્થે જીવન કેમ ન વિતાવીએ?' એમ 'તૂટેલી માળાના એ ત્રણે મણકાઓ ફરી પાછા સુદૃઢ દોરથી . . . બંધાઈ ગયા . . .' દેશસેવાના ક્ષેત્રમાં લોક ત્યાગ- અને સેવા-પરાયણ આ રીતે પણ બનતાં હશે? પ્રેમમાં નિષ્ફળ થયેલાંને માનસિક મોકળાશ કદાચ એમ મળતી હશે; પરંતુ એ કોઈ રીતે જીવનની પરિપૂર્ણતા તો નથી જ. પહેલી પ્રેમકથામાં રાજકારણ જુદાં પાડે, બીજીમાં ત્રણની ત્રિપુટી ઘડે! સાચે જ પ્રમ અને રાજકારણ લેખકના હાથમાં જાદુઈ લકડી જ છે!

બે વ્યભિચાર-કથાઓ મુંબઈની ચાલીનું જીવન ચીતરે છે. 'અર્ધદગ્ધા'માં બહુ જ શુભ હેતુથી એક પડોશી પોતાની જુવાન પડોશણને પ્રૌઢ-શિક્ષણ દ્વારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેંચે છે. પ્રૌઢ-શિક્ષણની નિષ્પત્તિ એ છે કે, લઘુવાર્તાઓ વાંચવી! તેમાં ભરેલી પ્રેમ અને માનસ વ્યભિચારની વાતો પેલી પડોશણ પર અસર કરે છે. '(પડોશીની સ્ત્રીની) પન્નાની જગ્યાએ પોતે હોય તો?' એટલે સુધી મન રંગે ચડે છે તેને રોકે પણ છે. પણ તે તો અર્ધદગ્ધા છે; રોકી શકતી નથી. તેને તેવી ચીતરવામાં જ કદાચ લેખકને રસનિષ્પત્તિની શક્યતા જણાઈ (જુઓ ઉપર શરૂમાં ટાંકેલું એક અંગ્રેજનું ટીકાવિધાન.) પતનમાંથી સ્થૂળ રોકાણ પછી એ રીતે બતાવવામાં આવે છે કે, અર્ધદગ્ધાના ધણીએ ઘર બદલ્યું. લેખક કહે છે, 'રેવાની કપિલને મેળવવાની અને એ રીતે વાંચેલા પ્રણયનો પ્રયોગ કરી જોવાની છેલ્લી આશા તૂટી પડી.' અહીં આગળ એવો પ્રશ્ન કરવા મન થાય છે: જો લઘુકથાની તાકાત આમ તેના વાચકમાં અર્ધદગ્ધતા સિદ્ધ કરવાની હોય, તો તેમાં જ તે પ્રકારના સાહિત્યની સખત ટીકા નથી આવી જતી? વાસ્તવવાદને નામે કેટલાક જે પોતાની જ માનસ મૂર્તિઓ કે માનસ અનુભવો યા વાસનાઓ ને આકાંક્ષાઓ ચીતરે છે, તે વાસ્તવ નથી— —કાલ્પનિક છે; અને એમાં પડતા રસનો માર્યો જ લેખક સાહિત્યમાં ઉતારવા પ્રેરાય છે, એ ભૂલવું ન જોઈએ.

'અંબાલાલનું આત્મનિવેદન' એક સજ્જનના પતનની કથા છે; અને કથાનાં પાત્રો એમાં કાંઈક એવો આનંદ લેતાં લાગે છે કે, સજ્જનો પણ છેવટે હોય છે તો આપણા જેવા જ! આ યુગમાં આવું સમાધાન મેળવવા બહુ મન થાય છે; એવું સમાધાન લેવા માટે, જેને નવમાનસશાસ્ત્ર કહે છે તે બહુ જ ઉત્તમ શાસ્ત્રીય સહાય કરે છે. આત્મકથા કહેવાનું જેલમાં એક નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિ બને છે. એ જેલ-માનસને વશ થઈ, અંબાલાલ જેલમાં પોતાની આત્મકથા કહે છે. દુઃખથી કહેતો તેને ચીતર્યો છે. પરંતુ તેવી છાપ નથી પડતી; વચ્ચે વચ્ચે જરા જરા ટોળટપ્પા કરતા નવમતવાદી મિત્રો જ પોતાની છાપ વધારે પાડે છે.

આથી વધારે વાતોનું પૃથક્કરણ કરવા જતાં, અતિ લંબાણ થઈ જાય. ઉપરના થોડાક પૃથક્કરણ પરથી જોઈ શકાશે કે, લેખક કેવી વાતો ગૂંથે છે. આખો સંગ્રહ વાંચી ગયા પછી, લેખક કઈ જાતની વિચારસૃષ્ટિ કે વિચાર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકારને સમગ્ર રૂપે પોષે છે, એ સવાલ પણ ચર્ચવા જેવો ગણાય; જોકે એક પુસ્તક ઉપરથી એમ કરવામાં ઉતાવળ હોય. છતાં લેખકના આ પુસ્તકની સમગ્ર છાપ કઈ જાતની છે, એ ખ્યાલ કરવો જોઈએ. લેખક ઉપર ચર્ચેલી ચાર વાતોમાં ફાવ્યા નથી. નથી એ વાર્તાઓ સારી રીતે ગૂંથાઈ, કે નથી એમાં એ કોઈ ઉદાત્ત રસબીજ બતાવી શકયા. ટુચકાની પેઠે વાર્તામાં કશુંક રસબીજ જોઈએ; લેખકની ઘણી વાતોમાં કોક વિચારબીજ જોવા મળે છે; કયાંક ઘટના-કથન મુખ્ય હોય છે. માનવ સમાજની એબો પ્રત્યક્ષ જીવનમાંથી પકડે છે; પણ તેનું નિરૂપણ કરવામાં પોતે તેમાં ગેબ થઈ જતા લાગે છે યા તેના જ જોરમાં તણાય છે. એ એબ વાચક પર, રસિકતા ચખાડતાં છતાં, એબરૂપ ચોંટવાને બદલે એક કથાનકની મજા રૂપે પડે છે. સાહિત્ય જો જીવનની સમીક્ષા પણ છે, તો એમ માનવું પડે કે, લેખકની યા તો સમીક્ષા અધૂરી હશે અથવા તો એમની કળા અધૂરી હશે.

ગૃહસંસારની વાતોમાં લેખક ઠીક ફાવે છે. ઉપર જોયો એવો વિસંવાદ એમાં ઓછો જણાય છે. કુટુંબપ્રેમનાં તત્ત્વોની કોમળતા અને સૂક્ષ્મતા એ વાતોમાં સારી ચીતરેલી મળે છે. સૌથી સારી ફાવટ પુત્રપુત્રીપ્રેમની ચાર વાતોમાં જોવા મળે છે; અને 'માનો જીવ' આ સંગ્રહની સારામાં સારી વાત લાગી. રવીન્દ્રનાથની 'કાબુલીવાલા'ની સફળ વાતનો આબાદ ઉપયોગ લેખકે કર્યો છે. માનો જીવ બધે જ એવો હશે એ તો ન કહી શકાય; પરંતુ મધ્યમ વર્ગની ગુજરાતી મુંબઈગરી માનો જીવ આવો ચીતર્યો છે, એમાં સ્વભાવિકતા પૂરેપૂરી લાગે છે. સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓમાં તે વાંચતી વખતે ઝટ ઝટ આગળ વધવા માટે ઉછાળો કે ઉમળકો ઓછો આવે છે; કેટલીક વાતોમાં તો નાહકના વર્ણનથી કંટાળો આવે છે. 'માના જીવ'માં તે જીવની પેઠે જ ઊંચે શ્વાસે આગળ જઈએ છીએ; અને તેની જ પેઠે તંગ દિલથી.

છેવટે, આપણી લઘુ-કથાની વસ્તુ-પસંદગી વિષે એક વાત:—કૉલેજ નીચેનું શાલીન જીવન એમાં કેમ નહીં આવતું હોય? અને કુટુંબમાં નોકરપ્રેમ, નોકરની વફાદારી, બાળગોપાળોની સૃષ્ટિ કેમ આલેખાતી નથી? નવા અર્થ-શાસ્ત્રમાં ગરીબાઈની મજાક-ભરેલી દયા ખાવાનું જ કેમ આવે છે? બજાર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવ, વેચાણ ખરીદ, દેશી પરદેશી માલ વગેરેનો જીવન સાથેનો મારક તારક સંબંધ વાર્તા માટે કથાનક ન આપી શકે? આ જાતનાં કથાનકો નથી મળતાં, તેમાં આપણો અનુભવ અને સહાનુભૂતિ તથા નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ ઓછાં હશે તેથી? સાહિત્યમાં જીવનસ્પર્શી – અને શું જીવનસ્પર્શી નથી? — સૌ કાંઈ ઊતરી શકે, એ દાવાની સિદ્ધિ કરી બતાવવી જોઈએ.

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૧]

૧૨

‘ઊભી વાટે’

[લે૦ ગુલાબદાસ બ્રોકર; પ્રકા૦ આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ; પૃ૦ ૨૪૨; કિં. ૩–૮–૦.]

બાર લઘુકથાઓનો આ સંગ્રહ છે. લેખકના આ અગાઉ બે સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાંનો ‘વસુંધરા અને બીજી વાતો’ અગાઉ ચર્ચાયો છે. તેમાં જણાવેલી બાબતો આ સંગ્રહને પણ લાગુ પડે એમ છે. આ વાર્તાઓમાં ભાગ્યે જ એકાદ વાર્તા ફરી વાંચવા મન થાય એવી છે. અઠવાડિયે મહિને વાર્તા-વિભાગ ભરવાની ગરજવાળાં છાપાંના બરની આ વાતો લાગે છે. કુટુંબનાં નાનાં મોટાં સ્ત્રીપુરુષો સૌ સાથે મળીને ન માણી શકે કે વાંચી શકે એવી તેમની વિષય-પસંદગી અને શૈલી છે. અને મોટાંમાં પણ, અમુક રીતે રહેતાં મધ્યમવર્ગી શહેરી યુવાનયુવતીઓ જ રસ પામે તો પામે, એવું લાગે છે.

લેખક સ્ત્રી-પુરુષસંબંધ અને જાતીય આકર્ષણને પોતાની વાતોમાં મુખ્ય રસમૂલ બનાવે છે. જ્યાં તેમ ન હોય ત્યાં પણ આડ-વર્ણનો રૂપે આ યુક્તિ દેખા દે. નવું માનસશાસ્ત્ર આવ્યા પછી આ વધી પડ્યું છે; ને બીજું એક એ કે, મનનું પૃથક્કરણ રજૂ કરવા જ જાણે વાત લખાતી હોય એમ, અમુક અંશે ખપની એવી આ કલાયુક્તિ કેટલાકના હાથમાં આખી થઈ બેઠી છે. પરંતુ નામ પ્રમાણે કથાએ કથા તો હોવું જ જોઈએ; પણ આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૃથક્કરણ પીંજનારી શૈલીનું જોખમ જ એ છે કે, કથાને તે પોતાના પોલ નીચે ગૂંગળાવી ન દે, તોય તેને પોતા જેવી પોચી અને હવામાં ઊડી જાય એવી તો કરી જ દે છે. જેમ કે, આ સંગ્રહની 'ધૂમ્રસેર' વાતેય ધૂમ્રસેરમાં ઊડી જાય છે: તેને માટે, તરંગી મનોમંથનમાં બાચકા ભરવા પડે છે.

લઘુકથા કદમાં લઘુ ભલે હો, પણ તેના કથાબિંદુમાં તે અતિ તીક્ષ્ણ—ટુચકા જેવી ટચાક બનવી જોઈએ. આડ-રસની જમાવટથી તે ઊલટી વધુ તીક્ષ્ણ ને સચોટ બનવી જોઈએ. પણ કેટલીય વાર બને છે એવું કે, આડ-જમાવટમાં જ એટલાં રસ અને આવડત રેડાય છે કે પછી વાતને માટે તે ઓછાં રહે છે. દા. ત. આ સંગ્રહમાં 'નીલનું ભૂત' અને 'સુરભિ' વાતો. બેઉ વ્યભિચારની કથાઓ છે. મૂળ ઝોક વ્યભિચારના પ્રસંગને જ ચીતરવામાં જાય છે, ને બેઉ કથાઓમાં કથા જેવું ભાગ્યે જ પછી રહે છે. વાર્તામાં કશું કથન-બિંદુ જ નથી જણાતું. ક્યાંક બિંદુ હોય છે તો તે પૂરું ખીલતું નથી; મનને એમ રહી જાય છે કે, બસ, પત્યું? જેમ કે 'પિતાપુત્ર'. છંછેડાઈ, લડવાને માટે તીરની પેઠે છૂટેલો પુત્ર પિતાને હાથે રજાઈ ઓઢતાં એકદમ ટાઢો થઈ જાય છે, એ સ્વાભાવિક પર્યવસાન નથી લાગતું. કદાચ જો લેખકે contrast—વિરોધ-દ્વંદ્વની અસર પાડી કામ લેવા ધાર્યું હોય, તો તે નિષ્ફળ લાગે છે. પુત્રને જો પિતાના સ્વભાવ વિષે જ મૂળ ભૂલ થયેલી લાગી, તો તેય વાર્તા દ્વારા ન ઘટી શકે, એવું તેનું નિરૂપણ છે.

જુઓ બીજી એક વાત—'અર્ધો કલાક'. દુઃખ અને નાણાભીડનો માર્યો શેરદલાલ ઘરાકને છેતરવા જાય છે, પણ છેતરી શકતો નથી. આવો ઉમદા ગુણ વાર્તા વાંચતાં મન ઉપર છપાતો નથી. તેમ જ જુઓ 'ઊભી વાટે'. જેમ તેમ કરીને કથાના તાંતણા મેળવવા જેવું લાગે છે. શેઠની લથડપથડ કાયા જ અંતે વધારે ધ્યાન પર આવે છે, ને પૈસા આપવા તે દોડે છે એમાં કશો તેનો પલટો તો ક્યાં રહ્યો, તેના ગાંડપણ જેવું લાગે છે. ને લોકને એથી રાચતા લેખકે અંતે બતાવ્યા છે.

'ત્રણ પત્રો'ની વાત પત્રરૂપે આલેખાઈ છે. દંપતીના એ પત્રો છે. પતિ જેલમાં છે, તેને વિરહિણી પત્ની લખે છે; પતિ ત્યાંથી જવાબ આપે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મેઘદૂત'-વેડા તેમાં હોય એ કહેવાની જરૂર નથી. એ પત્રો વાંચીને એમ થાય છે કે, શું દંપતીપ્રેમ પણ કલામાં દેખાડવાની ચીજ બનવી જોઈએ? એક જમાનામાં અશ્લીલ ગણાય એવી કામચેષ્ટાઓ સિનેમાએ છચોક જોતા કર્યા; તો તે લખાય શું કામ નહીં? એ તો ઠીક; પરંતુ દંપતીની પડદા પાછળની વાતોય એમ લેવા જેવી? સ્ત્રીઓ પડદા પાછળ ભલે ન રહે, પણ 'પડદાની વાતો' બેથી ત્રીજા હૃદયને જણાવવી, એ શિષ્ટ સુરુચિ ખરી?

અંતે સંગ્રહની બે વાતો, જે તુલનામાં સારી છે: 'ગુલામદીન ગાડીવાળો' અને 'રખડુ'. બેઉમાં લેખક સીધા પોતાનું વસ્તુ બહલાવવા પાછળ ધ્યાન દે છે, તો વાર્તા સરળ રીતે જામે છે. ગુલામદીન પોતાની વાત ટાંગો ચલાવતાં જ કહે છે, તેમાં કુતૂહલથી ટાંગાના ઉતારુ રસ લે છે; પણ જો વચ્ચે ટીકાને બદલે સમભાવ વધારે હોત તો? પણ લેખકને કદાચ શહેરી નવયુગના વિચારો જોડે જૂના વિચારોનો ફરક ચીતરવો હશે, જોકે તેમ હોય તો એ ઊઠતો નથી.

'રખડુ'ની કથા અધૂરી રહેતી લાગે છે; તેનું વસ્તુ નવલકથાનું લંબાણ માગે એમ લાંબું ચીતરવાથી ટૂંકી વાર્તાનું કદ તેને નાનું પડ્યું લાગે છે. જે એક ખાસ પ્રસંગ પર લઘુકથા યોજી છે, તે જ પૂરતું આડ-ચિત્ર અપાત તો ચાલત. વાર્તામાં 'રખડુ'ને ઓળખાવવામાં વાર્તાનાં ૩૨માંથી ૨૪ પાન જાય છે; કથાનો ખાસ ભાગ ૮ પાનમાં પતી જાય છે. રખડુ તેની ધર્મબહેન (?)ની જવાબદારીથી જીવનમાં પલટો લે છે; સામેથી તેનો 'ઉદ્ધારક' વાણિયો ઊતરતો જાય છે; વાચકને એમાં રસ આવે છે, ત્યાં તો વાત પૂરી થઈ જાય છે! લઘુકથાકલાની દૃષ્ટિએ આ દોષ લાગે છે. છતાં આ બે કથાઓ આ ૧૨ કથાની નાયક છે. તેમાંની એકાદને આ સંગ્રહની નામધારી નાયક બનાવી શકાત. લેખક જો આ બે વાતોની જેવી શૈલીએ વધારે વાતો લખે તો સારું.

સંગ્રહની કિંમત બહુ છે; પણ આવા સાહિત્યના વાચકોને કદાચ એ ન કઠતી હોય.

[જૂન, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩

'કોની બહેન?'

[મૂળ લેખક: લિયો ટૉલ્સ્ટૉય; અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુક્લ, પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ–૨; કિં૦ ૨–૪–૦; પૃ૦ ૧૬૪ (પાકું પૂઠું).]

'ટૉલ્સ્ટૉયની જુદે જુદે વખતે લખેલી ને જુદા જુદા રસવાળી પાંચ વાર્તાઓ'નો અનુવાદ, તેમાંની એકના નામની આગેવાની તળે, બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. અનુવાદકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં તે પાંચ વાર્તાનો ગુણ વિષે ટૂંકી નોંધ આપી છે.

પહેલી વાર્તા 'બરફનું તોફાન' રશિયાના આ સામાન્ય શિયાળુ બનાવની વર્ણનાત્મક છે. 'ત્રણ મૃત્યુ'ની બીજી વાતમાં ટૉલ્સ્ટૉયનો પ્રિય વિષય – ઉજળિયાત વિ૦ મજૂરિયાત લોકજીવન – મુખ્યત્વે રજૂ થાય છે. અનુવાદકે આ અગાઉ બહાર પાડેલ સંગ્રહ 'બે નવલકથા'માં, અનુક્રમે 'શેઠ અને ચાકર' તથા 'જીવનવન' એ વાતોમાં આ જ રસબિંદુ લેખકે લીધેલું છે.

સંગ્રહની મુખ્ય રસવાળી વાતો બે છે અને તે 'એક સાધુની જીવનકથા' અને 'કોની બહેન?' બેઉ મનુષ્યના કામરિપુને – વ્યભિચારને અંગેની છે. તે બેની આગળ શરૂની બે તથા છેલ્લી 'માટીની પૂતળી' એ ત્રણે વાતો ફીકી પડી જાય છે.

'એક સાધુની જીવનકથા' એક શક્તિશાળી નવજુવાનના સંન્યાસ-જીવન ને તેમાંથી પતનની કથા છે. છેવટે તે માણસ ટૉલ્સ્ટૉયને પ્રિય એવા સાદા ખેડુ જીવને પહોંચે છે. તેમાં તેની ગુરુ એક તેની નાનપણની દોસ્ત છોકરી બને છે. વાર્તા વાંચીને આપણા પુરાણની કૌશિક કથા યાદ આવે છે. પણ તે નાનકડી કથા આગળ ટૉલ્સ્ટૉયની આ વાત હલકી અને ફીકી લાગે છે, અને નાહકની લાંબી પણ લાગે છે. એટલું જ નહીં તેના નાયક સર્જિયસના વિકાસ અને વિનાશના માનસક્રમમાં કુદરતીપણું પણ નથી લાગતું. છેવટનું તેનું પરિવર્તન તેના પતનની નિરૂપણકલા આગળ ફીકું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડે છે, તેથી તે દમ વગરનું લાગે છે ને ઓછી જ અસર કરે છે. એ પણ કલામાં દોષ જ ગણાય. 'કોની બહેન?'એ દૃષ્ટિએ વધારે સફળ છે; તે વધારેપડતી લાંબીય નથી થઈ, એ પણ એમાં કારણ હશે.

ટૉલ્સ્ટૉયની આ વાર્તાઓ તે સમર્થ કથાકારને આંકવા માટેના ઉત્તમ નમૂના ન ગણાવી જોઈએ, એ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે.

[નવેમ્બર, ૧૯૪૫]

૧૪

'વળામણાં'

[લિ૦ શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ; પ્રકા૦ જયંતી દલાલ; ગ્રતિ ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ; પૃ૦ ૬ + ૧૩૬; કિં૦ ૮ આના.]

આ એક સફળ વાર્તાને માટે તેના લેખક અને પ્રકાશકને ધન્યવાદ ઘટે છે. ગામડાના જીવનનો તાદૃશ ચિતાર આપતી આ કથા તે જીવનમાં રહેલી એબો તથા ઊણપો અને તેની જ સાથે તેમાં રહેલી શક્તિઓને જીવંત સુમેળ રૂપે આલેખે છે. તેમ કરી શકવાનું કારણ એ લાગે છે કે, લેખકે તે જીવન જોયું લાગે છે એમ જ નહીં, તેને સરળતાથી આલેખવાની નિર્વ્યાજ કળા પણ તેમનામાં દેખાય છે. પહેલે પાનેથી તે વાત માંડે છે તે, પ્રકરણો ને ખંડોની કશી ખટપટ વગર, એક લહકથી છેલ્લા પાન સુધી પહોંચાડે છે અને સાથે તેના વાચકને પણ લેતી જાય છે.

વાસ્તવિકતાને નામે આજકાલ નરી કામરાચના કે ચીંતરી ચડે એવી ચીજોને કળાને નામે ખપવવામાં આવે છે. આ વાર્તાની વાસ્તવિકતા તેવા પ્રકારની નથી. આ જ પ્રકાશકે આ વાતની અગાઉ 'ખોલકી'ના શારીરિક ને માનસિક ગળફા કાઢતી ગંદકી પ્રસિદ્ધ કરી હતી, તે ઉપર વર્ણવેલી વાસ્તવિકતાનો નમૂનો ગણાય. વાસ્તવિકતા એ સર્વલક્ષી (objective) વસ્તુ છે અને એ રીતે તે કળામાં ઊતરે છે, એમ રખે કોઈ માને કે મનાવે. કારણ કે, કળાકારનો પ્રયત્ન જ સ્વલક્ષી છે: તે અમુક હકીકતો કે વાસ્તવિકતાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પસંદ કરે છે, પોતાની કળાનો વિષય કરવા માટે વીણે છે અને વર્ણવે છે; આ વ્યાપારથી તે સર્વલક્ષી મટી જાય છે.

કહેવાતી વાસ્તવિકતાથી માત્ર ફરક એ રહે છે કે, તેમાં હકીકતો સાવ કાલ્પનિક નથી લીધી; લેખક એનું મનોરાજ્ય જ નર્યું નથી ચીતરતો; એ વસ્તુ વર્તમાન જીવનમાંથી મળી શકે છે. એટલે દરજ્જે એને કાલ્પનિકથી ભિન્ન પાડવાને માટે ભલે તેને વાસ્તવિક કહેવાય; જોકે તે પણ સાપેક્ષ વિધાન જ છે. પણ તે જીવનકથાની જેમ વાસ્તવિક નથી જ; અનેક વાસ્તવિકતાઓને કથાકાર પોતાના આદર્શ દ્વારા, પોતાની કળા ને કલ્પના દ્વારા સાંકળે છે, એમાં એની વાસ્તવિકતા તેટલે અંશે ટળે છે.

આ કથા લાંચ, લોભ અને લોહીના વેપાર જેવી સમાજની ગલીચ વસ્તુને પોતામાં વણવા છતાં, નિર્મળતા અને ઉદાત્તતા સંભાળી રાખે છે; તદ્દન અબુદ્ધિમાં ખપે એવા ગ્રામીણ વહેમને આધારે, —અને એ વહેમ હોવો એ સાવ સહજ માનસિક વ્યાપાર છે, —એ દુષ્ટતાઓમાંથી વાર્તામાં મંગળ પલટો સાધે છે; ગામડાની નાતોના કાવાદાવા, ખટપટ વગેરેના રાજ-કારણને પણ એમાં વણી લે છે. અને આ બધો સંભાર આટલાં જ પાનામાં આલેખવા છતાં, કથામાં અધૂરાપણાની લાગણી નથી રહેતી.

અંતે, બે શબ્દો પુસ્તકના બાહ્ય રૂપરંગને અંગે. તેને 'સુશોભન' તો ન જ કહી શકાય. સાહિત્યની ચીજને કંઈક તેને અનુરૂપ છટા હોવી જોઈએ; તેથી ઊલટું જ આમાં છે. જોડણીનું અરાજક એમાં ઉમેરો કરે છે. અને એમ કરીનેય ચોપડીને સસ્તી કરી તો ન જ કહેવાય, કેમ કે તેનાં રૂપરંગ જોતાં આઠ આના કિંમત બહુ છે. આ ટીકા આપણા આજકાલ પ્રસિદ્ધ થતા ઘણા ભાગના વાર્તાસાહિત્યને લાગુ પડે છે, તેથી એનો બચાવ નથી થઈ શકતો. આવાં પ્રકાશનોમાં આગળ પાછળ જોવામાં આવતો જાહેરાતોનો ઝૂમખો આમાં નથી સાંધ્યો એ વળી ઠીક છે. બાંધણી સીધા ટાંકાની સસ્તી કરી હોવાથી છપાણ દબાય છે. પાનાનો નિર્દેશ રાખવા પટ્ટી જોડવા જેટલી ઝીણવટની જોડે આવી બધી ઊણપો વિચિત્ર શંભુમેળા જેવી લાગે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. પૂઠા પરના ચિત્રનાં યુવાનયુવતીની મુદ્રા, પ્રસાધન, છટા ઈ. ગ્રામીણ નથી, પણ શહેરી છે, એ બીના વાર્તાનાં ગ્રામીણ પાત્રોથી અસંગત ન ગણાય?

[એપ્રિલ, ૧૯૪૦]

૧૫

'ઘુવડ બોલ્યું'

[લે૦ નીરુ દેસાઈ; પ્રકા૦ આદર્શ પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ; કિં૦ ૨–૪–૦; પૃ૦ ૧૪૭ (પાકું પૂઠું).]

૧૯૪૨–૪ દરમિયાન દેશમાં અંગ્રેજ સરકારે જે સખત હાથે કામ લીધું અને દેશે તેની ટક્કર ઝીલી, તેનું કલ્પનાચિત્ર દોરતી આ કથા, —તેની પ્રાસંગિક તાજગીને ખાતર પણ,—વાંચવી ગમે એવી છે. દમનના દોર આગળ અને જર-જમીનના લોભે દેશનો જુસ્સો કાંઈક ઝલાઈ ગયો, પ્રજા પોતાની ટેક ભૂલી-ન-ભૂલી; સરવાળે તેનું સામુદાયિક જોર સરકારને હંફાવતું જંપ્યું; છતાં આખી પ્રજાએ માન્યા કહ્યા એમ ન ગણાય. આ હકીકતી વાતના પડદા ઉપર એક ગામની અણનમ પ્રજાનું—સ્ત્રીપુરુષ સૌનું —સ્વમાનભર્યું યુદ્ધચિત્ર સારી રીતે ઊઠ્યું છે.

એ ચિત્રની રેખાઓ અને રંગો લેખકે મુખ્યત્વે ગુજરાતનાં તે વર્ષોનાં અનેક કાર્યોમાંથી વીણ્યાં છે. આમ કરવા માટે કાર્યના અને પાત્રાલેખનના આંકડા તો મેળવવા જ પડે છે. અને તે કદાચ મુશ્કેલીથી પણ મળે એમ બને, એ તો, મને લાગે છે, દરેક વાર્તાલેખકનો અનુભવ હશે; અને આને માટે ધોરી માર્ગ આદર્શવાદનો આશરો લેવાનો છે. આ વાર્તા એ જ ઢબે એક ગામની લડતને કલ્પનાથી આદર્શાવીને આલેખે છે. તે વાંચી વાચકને ૧૯૩૦–૨ની લડતના ભાવોને આલેખતી શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની ('દિવ્યચક્ષુ') કથા કદાચ યાદ આવે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તાનાં પાત્રો લગભગ બધાં જ પોતપોતાને છાજે એવા આદર્શ વર્તન તરફ ખીલતાં જાય છે. સરકારી દમનના બનાવો એમાં નિમિત્તરૂપ બનતા વણવામાં આવ્યા છે. ગામનું નામ કટોદરા છે. તે લડવા તૈયાર જ નથી, ને એ જ કારણે કે ૧૯૩૦–૩૨ના જાતઅનુભવથી એ દાઝેલું છે. પણ અડાસ ગામે કટોદરાના એક નવજુવાનનો સરકારે શિકાર કર્યો ને ગામ સળગ્યું. 'રાવસાહેબ' થવાનાં વલખાં મારતો મુખી તેમાંથી વળી ગયો અને ગામના 'માસ્તર'ની સલાહમાં રહી ગામની આબરૂની અને રખેવાળીની લડતનો ખરેખર મુખી બન્યો. સરકારી અમલદાર પણ તેની ઢબે 'આદર્શ' બને છે: શરૂમાં તે સારાશથી વર્તે છે — ઉપરીઓ તેને તે સારુ ટોકે છે. પણ લોકોની અણનમતા તેને દમનની આદર્શ બેફામી તરફ લઈ જાય છે. છેવટે લેખક બતાવે છે કે, અમલદાર ખરેખર ઓગળે છે!

પણ ત્યારે પ્રસ્તાવનામાં લેખક પોતે જ આ નવાઈના પરિવર્તનને 'અણધાર્યું, ઉતાવળિયું' કબૂલ કરે છે. તે કહે છે જ કે, "વાર્તાનો અંત સાવ કલ્પિત છે." જો વાતને 'ઘુવડ બોલ્યું' નામ આપ્યું તો મંગળ અંત કલ્પ્યો ન હોત તો ચાલત. અને કહી શકાત કે, કટોદરાના નેતાઓ હજી જેલમાં સબડે છે ને તેમને બહાર આણી કટોદરાને પાછા સોંપવાના બાકી છે; ત્યારે સ્વતંત્ર કટોદરા તેના જાલીમોની રાખમાંથી સોનાનું થઈને ઊઠશે. ખેર.

સોહનસિંહ જ નહીં, નાથી મંગળને મારી નાખે છે તેય અસાહજિક પરિવર્તન જ છે. એમ નાથીમાં વેરનો અગ્નિ ભભૂકી ઊઠવા કશું કારણ વાર્તાપ્રવાહ બતાવતો નથી. શહેરી જુવાનિયાઓની વાતો — જેને કટોદરાનો નેતા (માસ્તર) નાપાસ કરે છે, છતાં — નાથીના મગજમાં ઘૂમરી કેમ આણી શકે? ને તેય મંગળે કશું ચેડું કર્યા વિના અને પોતાના જીવનને વિષે અણગમો ને પસ્તાવો બતાવ્યા છતાં! પરંતુ કદાચ લેખકને સ્ત્રીશક્તિમાં આવો જુસ્સો, વિકાર કલ્પી દેખાડવો હશે, તેથી આ અસહજતા થઈ.

આ આખી વાતમાં વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય પથરા ફેંકવા જેવું જ અધ્ધરિયું ને આછકલું દેખાય છે. શરૂમાં કટોદરામાં ભાષણ કરતી ટુકડી; અડાસમાં તેઓ વીંધાઈ જાય છે તે; અંતે બૉમ્બગોળાની છૂપી ફોડાફોડ માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવવું ને પાછા જવું; અને ગામને પાલવતી એવી મદદ તે માગે તે પૂરી પાડવાની મુશ્કેલી બતાવવી; — લગભગ આટલી બાબતો વિદ્યાર્થીલડતરૂપે જોવા મળે છે. આ એક સૂચક ને ધ્યાન ખેંચતી વસ્તુ કહેવાય. એ ચિત્રણમાં આદર્શવાદ કરતાં વાસ્તવવાદ આવેલો છે, એ એક આખા આદર્શવાદી આલેખનમાં અપવાદ છે. તેથી વાર્તાપ્રવાહને સોસવું પડતું નથી. જે જાતની લડત ગામલોક લડે છે તેમાં શહેરી વિદ્યાર્થીની જરૂર પણ લેખકે બતાવી નથી; બલ્કે એમ બતાવ્યું છે કે, તે છૂપું જ કામ કરી શકે છે ને તેની જરૂર કે ખપ કટોદરાના નેતાઓને નથી.

વાર્તામાં નાનાં નાનાં બિંદુઓ બીજાં અનેક છે — જેમ કે, લશ્કરી પડાવનું જીવન, સુખીપણાની મધલાળ, અંગ્રેજી ન્યાય, વગેરે. આ બધાંમાં લેખક વધારે ખેંચાઈ ન જવાથી વાતમાં બિનજરૂરી વિક્ષેપ નથી થતો. લેખક કહે છે કે, આ કથાને 'ધી મૂન ઈઝ ડાઉન' નામે અંગ્રેજી કથા જોડે ઘણું સામ્ય છે અને તેની છાયા ,પાત્રાલેખન સહિત આ કથા ઉપર છે. એ વાર્તા વાંચી ન હોવાથી એ દૃષ્ટિએ તપાસી શકતો નથી.

[નવેમ્બર, ૧૯૪૫]

૧૬

'બે મિત્રો'

[લે૦ ગોવિંદભાઈ રા. અમીન; પ્રકા૦ આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ; કિ૦ ૪–૦–૦; પૃ૦ ૩૧૬.]

આ ચોપડી વાંચીને મને શ્રી. રામભાઈ નાગરદાસ પાઠકની 'સુવર્ણ-ભૂમિ' યાદ આવી અને તે બેઉ કથાની એક બાબતમાં સમાનતાને લઈને. તે એ કે, બેઉ કથામાં એક ચતુર માણસ કેવી રીતે ધનવાન થાય છે, તેનો તાદૃશ ચિતાર આવે છે. બેઉ કથાકારો પોતપોતાના તેવા પાત્રનું કથાનક એક પ્રકારની જાત-જાણના જોમથી કહેતા હોય એવી છાપ પડે છે. પણ, બાકી, બીજી રીતે આ બેઉ કથાઓ સાવ જુદી જાતની છે. અને તેમાં મોટો ફરક એ છે કે, 'સુવર્ણભૂમિ'નો નાયક પોતાની નીતિ અને પ્રામાણિકતાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફાવતો ચીતરાયો છે; ત્યારે આ કથાનો નાયક દગો, પાપ, ફરેબી ને વિષદાનથી ફાવતો ને તેમાં માનતો બતાવ્યો છે. પરંતુ લેખક છેવટે બતાવે છે કે, તેણે જેવું વાવ્યું તેવું જ લણ્યું—તે બીજા તેના દ્વેષીના વિષદાનથી છેવટે ખુવાર થઈ મરે છે.

તેનું નામ નવનીત છે. સુમન એનો દોસ્ત છે. એ ઉપરથી કથાનું નામ 'બે મિત્રો' રખાયું છે. અને એ બેની આસપાસ લેખકે આજના મુંબઈ જેવા નગરની અનેક અલકમલકની નવાઈઓ અને બલાઓ ગૂંથી છે. નવનીતને નર્યો બદમાશ ચીતર્યો છે. અને બદમાશીની બાબતો બધી એક જ પાત્રમાં એકઠી થવાથી નરી દુષ્ટતાનું ચિત્ર ઊભું થાય છે, તે દિલને દુઃખે છે.

સુમન એથી ઊલટું પાત્ર છે. તે ભલો અને નિખાલસ તથા પરગજુ છે. નવનીતની સ્ત્રીના ધર્મબંધુ તરીકે તેને બતાવ્યો છે. નવનીતના જીવનની કુટિલતાઓની સામે ઓસડ રૂપ તે છે. તેથી પેલી કેવળ દુષ્ટતાની છાપ હળવી બને છે.

પરંતુ ત્યારે સુમનના પાત્ર-આલેખનમાં કથાકારની શકિત ખૂટે છે. જેવું ચિત્ર નવનીતનું ઉઠાવદાર બન્યું છે, તે હિસાબે સુમનનું સાવ ઓછું અને અસ્પષ્ટ છે. અને સુમનને ભાગે કથાનું કાંઈ કાર્ય જ નથી આવતું; છેવટે જ કાંઈક આવે છે; તેથી એ નવરો વેવલો યુવક નવનીતને ત્યાં શું કામ પડ્યો રહ્યો છે, એવો સવાલ ઊઠ્યા કરે છે.

કથાના નામ પરથી લાગે છે કે, લેખકને કદાચ આ બે મિત્રો દ્વારા એક મોટી વાતનો ભેદ ચીતરવો હોય. જગતમાં ફાવવા માટે સાચજૂઠ કે પાપપુણ્યનો વિચાર કર્યે ન પાલવે; 'શઠં પ્રતિ શાઠ્યમ્' એ જ ન્યાય છે, આ એક પક્ષ. બીજો પક્ષ એ કે, ના, ત્યાં પણ નીતિની મર્યાદા ઓળંગવાથી છેવટે નથી જ ફવાતું; સત્ય અને પ્રામાણિકતા જ ત્યાં પણ ઉત્તમ નીતિ છે. કથાકાર નવનીતને પહેલા પક્ષનો ને સુમનને બીજા પક્ષનો હિમાયતી બતાવવા માગતા હોય, તો તેમાં સુમનને અંગે તે અફળ ગયા છે. કારણ એ લાગે છે કે, તે પાત્રનું ચિત્ર—સુમનના જીવનવિકાસનો નકશો—કદાચ એમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલો બધો સ્પષ્ટ નથી. નવનીતની સરખામણીમાં તો નથી જ. સુમન અસહકારી છે. પણ તેમાં તે છેવટે નિરાશ થયો લાગે છે. તેમાં તેને બહુ તથ્ય નથી દેખાતું. તેની સ્ત્રી નટી થઈ ગઈ છે; તેથી જીવનની એ બાજુમાં એ અફળ છે. પછી મિત્ર નવનીત, તેની પત્ની ને એમના જ જીવનમાં એ પડચો રહે છે, ને કાર્ય કરતો હોય તો એ કે, વચ્ચે વચ્ચે વસમા પ્રસંગો આવે ત્યારે સૌનો મિત્ર, સલાહકાર ને દોરનાર બને છે. (પૈસાદારના ટ્યૂટર થવું એ કાંઈ જીવનકાર્ય ન ગણાય. સુમન એ થાય છે, તે વસ્તુ આ વિધાનને બાધક નથી.) સુમનનાં પાત્ર દ્વારા લેખકે જીવન વિષે અમુક ફિલસૂફી તારવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ નવનીતના વેગદાર કાર્ય-ને ચિત્ર આગળ એ મોળો પડે છે. મનોવિકાસ ને આંતરજીવનને નવલ- કથાના કાર્યના હાર્દ રૂપે વિષય કરવાની કળા અઘરી છે, એ આ કથા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

છતાં, એક કથા તરીકે આ સફળ છે. લેખક નવનીતની કુટિલકથા એવી રીતે કહે છે કે તે પ્રત્યે વાચકને ઘૃણા ઊપજે. નવનીત ફાવે છે, પણ વાચકનો સમભાવ તેની સામે બંધાય છે. આ એક બિંદુ લેખકની કળાની તારીફની વાત છે. અને એ ઘૃણા તે, ભાષણો કે ટૂંકા નિબંધો દ્વારા, વાર્તાનો રસ કથાળીને નથી નિપજાવતા. પ્રવાહમાંથી જ એ બને છે. સુમનને અંગેના ચિત્રમાં જ પેલી રીત તે લે છે ને તેથી એ ચિત્ર સરખામણીમાં નબળું પડે છે.

શ્રી. અનંતરાય રાવળે આ વાર્તાની પ્રસ્તાવનામાં લેખકને ને વાર્તાને સારો ન્યાય આપ્યો છે. એક વસ્તુ છેવટે કહેવાની કે, આવી નિષ્ઠુરતાની વાત અમુક પાકટ બુદ્ધિ થયે વાંચવામાં આવે તો જ તેમાંથી લાભ મળે. બાકી કુમળા મન પર કદાચ એ અનિચ્છનીય ઘા પણ કરી દે.

બે મિત્રો ઉપરાંત સામ્યવાદીઓ, આજનાં યુવક યુવતીઓ ઈ૦નાં જીવનમાં પણ પ્રાસંગિક ડોકિયું કરાવતાં અનેક રસબિંદુ આ કથામાં લેખકે સારાં વણ્યાં છે. તે બધામાં અમુક 'સિનિસિઝમ'–દોષદર્શન લેખક ચીતરે છે. પોતાનો આદર્શવાદ તે સુમનના પાત્રમાં વ્યક્ત કરે છે. એ જો અચ્છો ઉઠાવદાર બન્યો હોત, તો આ કથાના ઉમદાપણાના ટકા ઘણા વધી જાત.

[મે, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૭

‘ભદ્રા’

[લે૦ નાથાલાલ દવે; પ્રકા૦ આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ–૨; પૃ૦ ૧૭ + ૨૬૨; કિં૦ ૩–૮–૦.]

ઈ. સ. ૧૯૩૫થી ૧૯૪૫ના ગાળામાં લખાયેલી ૨૦ વાતોનો સંગ્રહ, તેની પ્રથમ વાતના નામથી, આ છે. અનુભૂતિ બાદ તેના ચિંતનમાંથી નીતરી રહેતો ભાવ એ કાવ્ય કે સાહિત્યનો આત્મા છે, એ જો સાચું હોય, તો એ કસોટીમાં આ વાતો ઠીક પાર ઊતરે એવી છે. મનમાં ઊર્મિ ઊઠી કે તેને શબ્દબદ્ધ કરી નાખી અને તરત કોઈ માસિકમાં રવાના કરી દીધી, એવું આ વાતોનું બન્યું હોય એમ નથી લાગતું.

લેખક વૃત્તિથી શિક્ષક છે, અને તે એમની વસ્તુગૂંથણીમાંથી તરી આવે છે. વાર્તાઓનું વસ્તુ એમણે પોતાના જ શાળા-જગત અને મધ્યમ-વર્ગી સંસારમાંથી વીણેલું છે. એમની પાસે વાર્તાના પ્રયોજન વિષે પણ મનમાં સ્પષ્ટતા છે. શરૂમાં ‘બે બોલ’માં જ એ કહી દે છે: વાર્તા કેવળ રંજનાર્થે નથી, એનું પ્રયોજન એથી વધારે જવાબદાર અને મોટું છે:

> “નવલિકા એટલા માટે કળાના દરબારમાં સ્થાન પામી છે કે, એ જીવનનો કોઈ અજાણ્યો પ્રદેશ ઉજાળી જાય છે; હૃદયના કોઈ સુપ્ત તારને એ ઝણઝણાવી જાય છે. માનવની કોઈ અપ્રગટ મહત્તાને એ સ્પષ્ટ કરી જાય છે. . . . એટલે તો ટૂંકી વાર્તાના લેખકને માથે ઘણી મોટી જવાબદારી છે. તેનાં સાધનો થોડાં છે: થોડાં પાત્રો, એકાદ પ્રસંગ અને વાતાવરણ . . . એટલામાં તેનું જીવનદર્શન તેણે પ્રકટ કરવાનું છે. વાચકને તે બતાવે છે, ‘જુઓ, જિંદગી આ રીતે પણ જોઈ શકાય.’ અને તે સાથે વાચકોનું રુચિતંત્ર શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક રહે તે વાર્તાકારે જોવાનું છે. સાચો કલાકાર સમાજની અભિરુચિને માત્ર સંતોષતો નથી, પણ તેને નિર્મળ અને ઉન્નત બનાવે છે. . .

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વાર્તાઓ મેં લખી ત્યારે આવો કશોક આદર્શ અસ્પષ્ટ રૂપે મનમાં હતો.''

કલા-ખાતર-કલા-વાદી કે 'રોમાંચક' વાસ્તવવાદી આને નહીં પસંદ કરે. આ લેખક 'રોમાન્ટિક' કરતાં 'કલાસિકલ' વૃત્તિના વધારે લાગે છે. એની સાથે જો એમની પાસે વાર્તાનું કલેવર રચવાની કળા સારી પેઠે હોત, તો તેમની વાતો ભારે જબરી બનત. આમેય તે વાંચવામાં મજા પડે એવી તો છે જ. જોકે, સૌ સરખી મજેદાર નથી. પરંતુ, તેમાં ઉદાત્ત જીવન અને દૃષ્ટિને માટે જે નિર્મળ આદર અને અનુરાગ છે, તેનાથી આ લેખક વાર્તાકારોમાં એક ખાસ નોખાઈ પામે છે.

પ્રો. અનંતરાય રાવળ પોતાના પ્રવેશકમાં સાચું કહે છે કે, 'લેખકની વાર્તોપાસનાનાં પ્રથમ જ ફળ એ છે, એ જોતાં એમની કમાણી નોંધપાત્ર નથી?' આગળને માટે આ વાર્તાઓ સારી આશા આપે છે. લેખક તે પૂરી પાડશે?

[મે, ૧૯૪૭]

૧૮

'પાથેય'

[લે૦ નવલભાઈ શાહ; પ્રકા૦ મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, હઠીભાઈની વાડી, અમદાવાદ; કિં૦ ૨–૮–૦; પૃ૦ ૧૯૨ + ૮.]

શ્રી. નવલભાઈ એક ગ્રામસેવક છે. સંતબાલજીની દેખરેખ તળે 'વિશ્વવાત્સલ્ય' સાપ્તાહિક ચલાવે છે. તે લઘુકથા પણ લખે છે, તે જાણતો નહોતો તેથી કુતૂહલથી એમનો કથાસંગ્રહ જોઈ તે વાંચવા લીધો. શ્રી સંતબાલે તેની 'ભૂમિકા' લખી છે. તેમાં તે કહે છે, "કોઈ પણ પ્રસંગને માત્ર તાત્ત્વિક રૂપ કે ઉપદેશ સ્વરૂપ આપવા કરતાં વાર્તામાં વણી લેવાથી સરળતાનો અને રસિકતાનો લાભ મળે છે; તેમ તેમાં અતિશયોક્તિ અને અધકચરાં સત્યોના પ્રચારનો ભય પણ રહેલો છે.'' જીવનમાં પાથેય ગણાય એવા ભાવો તથા સત્યોને વાર્તારૂપે રજૂ કરવામાં રહેલી બંને બાજુ આમાં સાફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહી છે. એથી સાવધાન બનીને આ વાતો વાંચનારને આનંદ મળશે. શરૂમાં આવતી વાતો કરતાં પછીની વાતોની રચનામાં ઉતાવળ થઈ હોય એવું લાગે છે. ક્યાંક તો લગભગ ટાંચણ જેવી ટૂંકી થઈ રહે છે.

નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતો સામાન્ય લોકોને સમજાય એ ઢબે આપવા માટે પુરાણકાળથી વાર્તાકળાનો અને રૂપકનો આશરો લેવાતો આવ્યો છે. એ ઢબ કેટલે અંશે સફળ થઈ છે, એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. કેમ કે આ રીતે કદાચ કોઈક બાબત સામાન્ય માણસને અવગત થતી હશે, તોપણ આ રીત પોતે બીજાં કેટલાંક જાળાં મગજમાં નવાં ઊભાં કરે છે અને એવા એવા કલ્પવિકલ્પો રચે છે કે તેમાંથી પાછું માનવચિત્તે છૂટવાનું જાગે છે. આ ચોપડી વાંચતાં આ એક મોટો સવાલ મનમાં તાજો થયો તે નોંધવા પૂરતો અહીં રજૂ કરું છું.

[૨૮–૭–'૫૦]

૧૯

'એ નવલકથા'

[મૂળ લેખક : લિયો ટૉલ્સ્ટૉય; અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુકલ; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ; કિં૦ ૨–૮–૦; પૃ૦ ૧૬૮ + ૮.]

ગાંધીજીના ગુરુસ્થાને ગણાય એવા ત્રણ પુરુષો – કવિ રાજચંદ્ર, રસ્કિન ને ટૉલ્સ્ટૉય. ગુજરાતનું ધ્યાન આ ત્રણ જણ તરફ વળ્યું તેમાં પ્રધાન કારણ આ લાગે છે. આથી રાજચંદ્રને વિષેની નરી સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ વિશાળ બની. રસ્કિન વિષે જાણ્યાં છતાં, આપણી ભાષામાં તેનું ભાગ્યે જ કાંઈ હજી સુધી ઊતર્યું છે. ગાંધીજીનું સારદોહન 'સર્વોદય' એક ગણો તો ગણો. કદાચ, એનું કારણ એ કે, તે વાર્તાકાર નહીં પણ નક્કર વિચાર અને મૌલિક તત્ત્વ-દૃષ્ટિ રજૂ કરનાર હતો; તેથી લલિત કહેવાતા સાહિત્યના ભૂખ્યાઓને ઓછો ભાવે. ટૉલ્સ્ટૉય એવા હોવા ઉપરાંત કથાકાર; એટલે તેમની કથાઓ ગુજરાતીમાં ઊતરવા લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વચગાળામાં એ અટકી પડેલું તે પાછું આ ચોપડી દ્વારા શરૂ થાય છે, એ સારી નિશાની છે. ટૉલ્સ્ટૉયની સાહિત્યિક શક્તિ અને કલા વિષે તો કહેવાનું જ શું હોય? અનેક નકામી અને ઘણી વાર દમ વગરની ને અનિષ્ટ વાતો વાંચવા કરતાં આ વાંચવી સારી જ છે. રશિયન ખેડુ-જીવન અને મધ્યમવર્ગી જીવન આપણે ત્યાંનાને ઘણું મળતું આવે છે. તેથી ટૉલ્સ્ટૉયની વાર્તાઓનું વાતાવરણ આપણને પરાયા જેવું નથી લાગતું. અનુવાદની ભાષા પૂરી પૂરી સમર્પક નથી વહેતી. કિંમત જરા વધારે ગણાય.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૫]

૨૦

‘વરસની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ—૧૯૫૨’

[સંપા૦ દિલીપ કોઠારી; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ–૨; પૃ૦ ૪+૧૨૯; કિં૦ ૨–૦–૦.]

૧૯૫૨ના આખા વરસમાં જુદાં જુદાં માસિકો, અઠવાડિકો અને પુસ્તકોમાંથી વીણેલી દસ ઉત્તમ ગણેલી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે.

એક લેખકની બે અને બાકીની અલગ અલગ લેખકોની, એમ કરીને કુલ ૯ લઘુકથાકારોની કથા આપી છે. આ પ્રકારનાં જુદા જુદા વિષયવાર વાર્ષિક દોહનો આવકારદાયક છે. આવા પુસ્તકમાં એક વસ્તુ હોવી જોઈએ તે એ કે, તે તે વિષયની કુલ વાર્ષિક પેદાશનું સરવૈયું પ્રસ્તાવના તરીકે આપવું જોઈએ; તેના ગુણદોષ અને વિકાસની દિશાઓનું વિવેચન પણ તેમાં જોડાય તો રસપ્રદ થાય; અને પસંદગી કરનાર તેના સિદ્ધાંતો ચર્ચીને પોતે કેમ અમુક તમુક વીણ્યું, તેની રસચર્ચા કરે તે પણ જરૂરી અને ઉપયોગી ગણાય.

તો વાર્ષિક સરવૈયું મળવા ઉપરાંત, તેના વહેણની દિશા અને ગુણદોષ જાણવા મળે. આ વસ્તુ સંગ્રહમાં ઉમેરાય તો તેનું મૂલ્ય વળી વધે એ સ્પષ્ટ છે.

[૧૯–૭–’૫૩]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૧

'મૂંગો સેવક'

[જ્યૉર્જ મૅકડોનેલ્ડ કૃત અંગ્રેજી નવલકથા 'સર ગીબી'ને આધારે ગુજરાતીમાં ટૂંકાવીને ઉતારનાર શ્રી. ચંદ્રશંકર શુકલ; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની; એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ કંપની, મુંબઈ–૨; પૃ૦ ૧૧૨, પાકું પૂઠું; કિં૦ ૧–૮–૦.]

આ પુસ્તકના પ્રાસ્તાવિક 'બે બોલ'માં શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ જણાવે છે કે, પૂ. ગાંધીજીનાં પ્રિય પુસ્તકોમાંનું એક આ છે. કથાનાયક ગીબી મૂંગો છે, સ્કૉચ અમીર કુટુંબનો નબીરો છે. પણ બાપે દારૂની લતમાં અમીરી ગુમાવી દળદર ગાંઠ્યું, તેનાં દુઃખ ગીબીને ભોગવવાં પડે છે. પણ તેમાં તે ઊતરી જતો નથી: મૂળની ખાનદાની એના લોહીમાં છે, તેને તે સહજભાવે ખીલવે છે. રોટલાના વાખા છતાં, તે જીવનમાં તેને માટે વલખાં નથી મારતો, પણ સેવા ને પરોપકારનાં કામોમાં જીવને જોખમે પણ ઝૂઝે છે. અલબત્ત, એની છાપ સામા પર પડે જ–તેનો જીવન-માર્ગ સરળ થતો જાય છે.

બાપ દારૂમાં ને દારૂમાં ગુજરી જાય છે. નબાપો ગીબી એક ખેડુ કુટુંબમાં સમાય છે; ઘરની વૃદ્ધા એને પુત્રવત્ સંઘરે છે. વૃદ્ધા એક ઉમદા ખ્રિસ્તી બાઈ છે.

ગીબીના શરૂના દુખી દહાડામાં કાંઈક સાથ દેતી ને સંસર્ગમાં આવેલી એક બાઈ છે, એ એક ઊલટી જાતનું સ્રીપાત્ર છે. તે પણ ગીબીના સેવા-જીવનથી તો પ્રભાવિત થાય છે, એમ લેખક બતાવે છે.

વાતનો અંત સુખમાં આવે છે. એક પાદરી ગીબીના એક સગાનું ઉછેદિયું તેને અપાવે છે. મુફલીસ ગીબી સર ગીબી થાય છે.

મૂળ લાંબી વાતનો ચોથાથીય ઓછા ભાગમાં આ સાર છે. વાર્તા કહેવાને હિસાબે પ્રકરણો પાડી, લેખકે તે કહી છે. નીવડી ચૂકેલી અને ઉમદા પરદેશી નવલકથાઓને આમ આપણી ભાષામાં ઉતારવાનું કામ જરૂરી છે.

કેટલાક આવી વાતોનાં આપણા દેશકાળમાં વેશાંતર કરે છે. એ કદાચ અઘરું હોવા ઉપરાંત વિરસેય બને. આ ચોપડી વેશાંતર નથી, પણ મૂળનો સાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. સારમાં પણ કથાકારની કલા જો ભળે, તો આવા સારાનુવાદો પણ સરસ સાહિત્ય બને. નાના મોટા સૌ વાચકોના હાથમાં મૂકી શકાય એવી આ વાત આવકારપાત્ર છે.

[માર્ચ, ૧૯૪૯]

૨૨

'ક્લિયોપેટ્રા'

[લે૦ ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા; કરાંચી.]

'સાંજ વર્તમાન' પતેતી અંક, ૧૯૪૭, પરથી અલગ છપાયેલી આ પુસ્તિકા હમણાં જોવામાં આવી. તેમાં લેખકે પ્રાચીન ઈતિહાસના આ રંગીલા રસીલા પાત્ર વિષે ઈતિહાસમાં નોંધાયેલી મળતી હકીકતો રજૂ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

લેખકે એની શરૂઆતમાં બે 'ચબરાકિયાં' કહ્યાં છે, તે ઉતારવા જેવાં છે. તે લખે છે:

"નિજ જીવનમાં આ અદના લખનારે એવા કેટલાક 'ઈતિહાસ' વાંચેલા કે જે ઉપરથી નીચલું કટાક્ષયુક્ત ચબરાકિયું ઉદ્‌ભવેલું—

> 'જેમ ઈશ્વર ન હોય તો તેને બનાવવો જ જોઈએ, તેમ જ્યાં ઈતિહાસ ન હોય ત્યાં તેને પણ બનાવી કાઢવો જ જોઈએ!'

"તે સાથે ઘણીએક 'ઐતિહાસિક વાર્તાઓ' પણ વાંચેલી કે જે ઉપરથી આ વ્યંગ-વ્યાખ્યાત્મક ચબરાકિયું ઊપજવા પામેલું—

> 'ઐતિહાસિક વાર્તાઓ એટલે કે જેમાં મુખ્ય પાત્ર ખૂબ જ 'જીવતું' બની ગયેલું હોય અને જેમાં મુખ્ય ઈતિહાસ ખૂબ જ મરી ગયો હોય!'"

લેખક ખાતરીપૂર્વક જણાવે છે કે, આ બેમાંનું એકે ચબરાકિયું એમના લેખને લાગુ પડતું નથી.

[ફેબ્રુ૦, ૧૯૪૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

૨

નાટક-કાવ્ય-નિબંધ-વિવેચન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૩

‘રક્ષાબંધન’

[હિંદીમાં મૂળ લેખક શ્રી. હરિકૃષ્ણ ‘પ્રેમી’; અનુ૦ ચંદ્રકાન્ત ફૂલચંદ શાહ; પ્રકા૦ સરસ્વતી બૂક ડેપો, સુરત; પૃ૦ ૧૬ + ૧૨૪; કિ૦ ૧–૦–૦.]

મેવાડના ઈતિહાસની કહેવાતી એક રોમાંચક કથાનું વસ્તુ લઈને શ્રી. પ્રેમીજીએ આ નાટક તૈયાર કર્યું છે. જે રસ-જમાવટ નાટ્યકારે કરી છે તેને માટે પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ હશે કે કેમ એ શંકા છે.

શ્રી. મહાદેવભાઈ આ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ જ કહી દે છે કે, ‘એમાં ઐતિહાસિક સત્ય કેટલું છે એની મને ખબર નથી. પણ લેખનશૈલી અને હિંદુ મુસલમાન પાત્રોને મુખે ઈસ્લામ અને હિંદુધર્મ વિષે કઢાવેલા ઉદ્‌ગારો અને હિંદુ મુસલમાનના હાર્દિક સંબંધનું આલેખેલું રૂડું ચિત્ર મને બહુ સારું લાગેલું.’

અને શ્રી. કાકાસાહેબ પોતાના ઉપોદ્‌ઘાતમાં આ પ્રશ્નનો જ છેદ ઉડાવી દે છે કે, ‘ઐતિહાસિક નાટકો અને નવલકથાઓ ઈતિહાસની ઘટનાને વફાદાર રહેવાં જ જોઈએ એ આગ્રહ જ ભૂલભરેલો છે. . . . ઐતિહાસિક કાવ્ય કે નાટકોમાં ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ વિષે લોકો જે જાણે છે અથવા માને છે, તેનો સહેજે મળતો પાયો વાપરીને એના ઉપર કવિ પોતાની પ્રતિભાનું ચણતર ચણે છે. આવે ઠેકાણે કવિ ઈતિહાસને વફાદાર નથી રહેતો, પણ લોકોના ઈતિહાસ-પરિચયનો લાભ લઈ ઈતિહાસ પાસેથી સેવા લે છે.’ (હુમાયુ વિષે એમ મનાય છે ખરું કે, તે ઉદાર માનવધર્મી મુસલમાન હતો?)

ઈતિહાસમાં જે રીતે યુદ્ધો થાય છે અને તેમાં પક્ષો પડે છે તેનો સામાન્ય ક્રમ વિચારીએ તો, હુમાયુનું એક રજપૂતાણીની રાખડીથી પ્રેરાઈ તેના રાજ્યની રાહતે અને એક મુસલમાન સામે ચડાઈ લઈ જવાનું પગલું સમજાતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને હુમાયુ રાખડીથી ભાઈ બનશે એમ મોગલોના એક વારના શત્રુની સ્રી શી રીતે માની લે છે, તેય વિચિત્ર છે. લેખક એ વસ્તુ નથી બતાવતા. આ પ્રકારની કાવ્યરસ-ઘાતક લેખાય એવી શંકાઓ દબાવી લઈએ તો આ નાટક વાચકને અસર કરે એવું છે. હિંદીમાં, એક શાળામાં ભજવાયેલું પણ જોયું છે, તે પણ આ વાચનની અસરની સાક્ષી પૂરે છે.

પ્રેમીજીએ માત્ર વાચકનો ઈતિહાસનો પરિચય જ વાપર્યો નથી, પરંતુ અત્યારના અનેકવિધ પ્રશ્નોનો પણ લાભ લીધો છે, અને તે અંગેની વર્તમાન ચર્ચાનો ઈશારો કરી સહેજે રસજમાવટ વધારે પ્રચુર કરી છે. પ્રેમીજીએ હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન જ નહીં, ભાઈબહેનનો પ્રેમ, કર્મવતી અને જવાહરબાઈ બે શોકો વચ્ચેનો મીઠો કજિયા-મારક સંબંધ, વૈધવ્ય-જીવન, યુદ્ધનું દુ:ખચિત્ર અને યુદ્ધોત્તર વિનાશ, દલિત કોમોનો પ્રશ્ન, ઊંચનીચભાવ, સેવા અને સંકટનિવારણ – આવા આવા અનેક અર્વાચીન પ્રશ્નો મુખ્ય કથાનકની આસપાસ વણી લઈને, અત્યારના વાચકને માટે નાટકની અપીલ સચોટ કરી મૂકી છે. અરે, યુદ્ધ અને યુદ્ધ-નિષેધની તાત્ત્વિક ચર્ચા, જે આજનો આપણો પ્રશ્ન છે, તેની પણ ચર્ચા લેખકે ખૂબીભેર આમાં કરી લીધી છે.

ભીલ વિધવા શ્યામા કહે છે, 'વૈવિધ્યના સામંજસ્યનું નામ જ જીવન છે. જીવનમાં શાંતિ પણ છે અને યુદ્ધ પણ; વિધ્વંસ પણ છે અને સેવા પણ છે. . . . (સેવાના ભેખધારીઓ) યુદ્ધ કરતાં સેવાને મહત્તર માનવા છતાં પણ યુદ્ધને નિતાંત નિરર્થક અને પૂર્ણ અસત્ય તરીકે નથી પોકારતા.'

અને તેનો યુદ્ધકુશળ પુત્ર તેના જવાબરૂપે તેમાં સંવાદી સૂર પૂરે છે, 'હું સૈનિક છું એનું મને ગૌરવ છે, લેશમાત્ર શરમ નથી; કારણ કે હું ન્યાયને માટે લડું છું. વાસ્તવમાં મા, આપણાં બંનેનું લક્ષબિંદુ એક જ છે; તું પીડિતોની સેવા કરવા માગે છે તો હું તેમને સહાય. તું એમને સ્વાસ્થ્ય પ્રદાન કરવા માગે છે, તો હું તેમને સ્વત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે માથું મૂકી લડવા માગું છું. ભેદ એટલો જ છે કે, મારા કાર્યનો જ્યાં અંત આવે છે ત્યાં તારા કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે.' (પા. ૧૦૨–૩)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે શું સેવા એ યુદ્ધની દાસી કે અનુચરી છે? એ શું 'રેડ ક્રોસ' કામ છે કે જે યુદ્ધને તો સ્વીકારી લે, ને પોતે એના મલમપટ્ટા કરવામાં જ પોતાનું કાર્ય ને કૃતકૃત્યતા સમજે? અને તે કાળે યુદ્ધ ના-યુદ્ધનો પ્રશ્ન હતો શું? ઐતિહાસિક નાટક કે નવલ સામે જો ફરિયાદ કરી શકાય તો આવા પ્રકારના કાળક્રમદોષથી જે વિચારસંકર થાય છે તે છે. લેખક આજના વિચારો ૧૬મા સૈકાના પાત્રના મોંમાં મૂકવા જાય છે, અને પાત્રનું આખું કાર્ય તો એ જ સૈકાની સંકડામણોમાં છે.

રાજ્યલોભી અને કીર્તિલોભી બહાદુરશાહ મેવાડમાં આશ્રય લેતા તેના ભાઈને પકડવાને મિષે મેવાડ પર ચડાઈ કરે છે. મેવાડમાં મધ્યયુગીન રજવાડાના વાતાવરણને શોભે એવા કજિયા છે; તેમાંથી બચી જઈ સ્વદેશનું રક્ષણ કરવું અશક્ય જોઈ રાજમાતા છેલ્લા ઉપાય તરીકે હુમાયુને રાખડી મોકલી તેને ધર્મભાઈ કરી પોતાની રક્ષા ચાહે છે. હુમાયુ શેરશાહ સામે ઊભેલી લડત વચ્ચેથી મૂકીને પણ આ બંધુકૃત્ય કરવા મેવાડ ધાય છે, જે તેના મુસ્લિમ સરદારોને રુચતું નથી. તેઓ દીનને નામે દલીલો કરે છે. હુમાયુ ખરા દીનના નામે પોતાનો માનવહૃદયધર્મ આગળ કરે છે, ને મેવાડ જાય છે, પણ મોડો પડે છે: તેની ધર્મબહેને તે અગાઉ જોહાર કરી દીધો છે. મેવાડમાંથી નાસી છૂટેલા રાજાને ગાદી આપી હુમાયુ પાછો જાય છે.

આ મુખ્ય કથામાં ઉપકથા છે: મેવાડનો એક રાજકુમાર એક ભીલકન્યાના પ્રેમમાં પડી તેને પરણેલો; તેથી તેને મરણોત્તર પુત્ર છે. રાજકુમાર ભીલકન્યાને વિધવા મૂકી મરી ગયો. ભીલકન્યાને રજપૂત-ઘરમાં તો કુલાભિમાની રજપૂતાણીઓ શાની પેસવા દે? ભીલકન્યા પોતાના બાપને ત્યાં વનવગડામાં વિધવા જ રહે છે અને સેવાદીક્ષા લે છે. આવડા મોટા યુદ્ધને લઈને ખુવાર થતાં કુટુંબોની સેવાને એ પોતાનું કાર્ય બનાવે છે. અને એમ કરીને એ પોતાના અપમાનનો ડંખ અને ક્રોધ તથા વૈધવ્યનું એકાંત એકસામટાં જીતે છે. નીચ ગણાતી કોમો પણ ખરેખર નીચ નથી, એવું ગર્ભિત સૂચન લેખકે શ્યામાના પાત્રથી આબાદ કર્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. કાકાસાહેબ તેમના રસિક ઉપોદ્‌ઘાતમાં સાચું કહે છે કે, 'નાટ્યકારે શ્યામાનું પાત્ર ઘણી શક્તિથી અને કુશળતાથી ચીતર્યું છે.' પરંપરાગત સંસ્કારોના અભાવથી જીવન અને કેળવણીમાં સહેજે રહેતી ઊણપ અને ઓછપ ગ્રંથી છતાં, શ્યામા નિજ પ્રતિભાથી આસપાસની પ્રકૃતિમાંથી સિંહણ સમાન એકલવીરતા કેળવે છે, અને પેલી ઓછપ તથા ઊણપને ઢાંકે છે એટલું જ નહીં, વ્યક્તિત્વમાં પોતાનું નિરાળાપણું પ્રગટાવે છે, જે નાટકનાં બધાં પાત્રોમાં જોરદાર અને શાંત જોશીલું છે.

એની સાથે બેસી શકે એવી કર્મવતી છે: એવું જ જોર, એવું જ જોશ, એવી જ પ્રતિભા; પણ પરંપરાના બીબામાં પડેલી એ બધી સમૃદ્ધિ રજપૂત કુલાભિમાનને માન્ય એવા ચીલામાં જ રઝળે છે.

'આખા નાટકમાં એકે ઊતરતું સ્ત્રીપાત્ર નથી.' પણ એકે મુસલમાન સ્ત્રીપાત્ર કેમ નથી? તે પડદામાં રહેતી તેમ જ તેમને લેખકે શું કામ રહેવા દીધી છે? સ્ત્રીવર્ગની ભાવનાઓ પણ મુસલમાન પુરુષવર્ગ જોડે જોડે ચીતરાત, તો આખું ચિત્ર વધારે ઉઠાવદાર બનત.

નાટક છેવટે 'અફસોસ, તારી રાખડીનું ઋણ ન ચૂકવી શક્યો' એ હુમાયુના ઉદ્‌ગારથી સમાપ્ત થાય છે. તેની સાથે હુમાયુની તડામાર દોડધામ, કર્મવતી આદિની ચાતકવત્ આતુરતા, ને અંતે નિરાશા ને બલિદાન,—એ બધું એકસામટું મન પર અસર કરે છે. અને જાણે બધું રાણુંઢબ થઈ ગયું એમ એક વાર તો લાગે છે. પણ બીજી જ ક્ષણે એ ભસ્મમાંથી ચિરંજીવ ભાવમૂર્તિઓ ઊઠે છે: હુમાયુનો નિષ્કામ મનુષ્યધર્મયજ્ઞ, રજપૂતોનું પ્રેમશૌર્ય અને સ્ત્રીઓને જોહાર દ્વારા બાળી મૂકી ચિંતામુક્ત થઈ મેદાને પડવા સુધીનું ફના થવું, વગેરે.

પણ આ બધું છેવટે શું કામ? એક અતિથિના રક્ષણ માટે? કૂતરા માટે યુધિષ્ઠિરના સ્વર્ગત્યાગ જેવું ઉદાત્ત આ નથી લાગતું, અને તેથી આખું રજપૂતકાર્ય અતિ નાજુક તાંતણે ટંગાવેલું લાગે છે. અને પ્રજાકીય દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રકારનું કાર્ય કેવું ગણાય? અત્યારના વિચારોથી આ ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાણી શકાય; ત્યારના ખ્યાલોથી ચારણોને માટે, નાટકની ચારણી કરે છે તેમ, યશોગાન-પાત્ર.

વિક્રમ જેવા વિલાસી કાયરનો મેવાડની ગાદી પર પાછો રાજ્યાભિષેક નાટકને અંતે ન મૂકવામાં લેખકે યોગ્ય કળા વાપરી છે; તેમ થાત તો ઘણી અસર ધોવાઈ જાત. લેખક આ બીનાને જરાકમાં ને વચ્ચે જરાક ઈશારા પૂરતી પતવે છે, એ અચ્છું કલાવિધાન છે.

શાહશેખ બહાદુરશાહનો મુરશિદ છે. તે સાચો સાંઈ છે, પણ વેરથી ધૂંધવાતો બહાદુરશાહ તેની આમન્યા તોડીનેય લડવા જાય છે. તો શાહશેખ તેની હારમાં જ પોતાના ગુરુ-આશીર્વાદ માને છે. હુમાયુની જોડમાં બેસે એવું આ પાત્રવિધાન પણ ઉત્તમ બોધક છે. શ્રી. કાકાસાહેબે તેમના ઉપોદ્‌ઘાતમાં કરેલી પાત્રચર્ચા નાટકને વધારે શોભાવે છે. અહીં તે બેવડાવવાની ન હોય.

એક ત્રીજો વાર્તાપ્રવાહ પણ મુખ્ય કથાને મળે છે. તે નાટકમાં હાસ્ય-રસ પૂરે છે. તે છે એક શેઠ કુટુંબ. તે દ્વારા લેખક ધનલોભનું માનસ રાષ્ટ્ર કે જાતિ યા કશી પણ અસ્મિતા આગળ કેવું અભેદ્ય હોય છે તે બતાવે છે. પણ તેની સ્ત્રી પેલી ભીલકન્યાની સાથી છે અને છોકરો બાપની બેવકૂફી પર પણ મજાક કરનાર 'મોજીરામ' છે.

આમ લેખકે મજેદાર વાર્તા ગૂંથી તેમાં અનેક પ્રશ્નોને સરસ પ્રમાણ-બદ્ધ રીતે વણ્યા છે. હિંદી વિવેચકોએ લેખકના આ નાટકને તેમની ઉત્તમ કૃતિ ઠરાવી છે. તે ઉત્તમતા નાટકની કળા કરતાં તેના વસ્તુને વધારે આભારી છે, એમ કહેવું જોઈએ. તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવા માટે અનુવાદક પ્રકાશકને ધન્યવાદ ઘટે.

અનુવાદની ભાષામાં મૂળ હિંદી ભાષાની છાયા રહી ગઈ છે. 'ઈજ્જત કરવી', 'પરેશાની', 'ભાડાના ટટ્ટુ જેવા', 'દિલ્લગી', 'સૌથી મહાન·દેણ' વગેરે અનેક પ્રયોગો હિંદી છે, તે ગુજરાતી કરવા ઘટે. સંવાદની ભાષા બધાં જ પાત્રોમાં સરખી સંસ્કારી છે, તે મૂળ પ્રમાણે જ કદાચ છે? ગુજરાતી અનુવાદ સરળ છે; પરંતુ ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલોક સુધારો માગે ખરો. તે જો કરાય તો અનુવાદ વધારે દીપે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશનને નસીબે જો બીજી આવૃત્તિ હોય તો તે સચિત્ર પણ કરવા જેવી. તો આ નાટક ઓર ઉઠાવ પામે. પાકા પૂઠા ને જેકેટ સાથે સાફસૂથરી છાપનું ૧૨૪+૧૬ પાનનું પુસ્તક આજની મોંઘવારીમાં કિંમતમાં માફકસર ગણાય. પ્રેમીજીનાં બીજાં ઉત્તમ નાટકો પણ આ રીતે પ્રકાશન-સંસ્થાએ ગુજરાતીમાં ઉતારવા જેવાં. પણ તે તો આ નાટક વાચક-જગતને કેવું ગમે છે તેના ઉપર અવલંબે.

[જૂન, ૧૯૪૨]

૨૪

'શુભાક્ષરી'

[લે૦ પૂજાલાલ; પ્રકા૦ શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોંડીચેરી; પૃ૦ ૩+૬૧; કિં૦ બાર આના.]

કુલ ૨૨૨ શ્લોકોની આ સ્તુતિમાલા છે. શ્રી. અરવિંદ શક્તિ રૂપે માતાની આરાધના કરનારા છે. કવિ પૂજાલાલ તેમના આશ્રમના અંતેવાસી છે. તે તરીકે, પોતાની આ પ્રકારની સાધના અંગે ઊઠતા ભાવોને છૂટે છૂટે વખતે શબ્દબદ્ધ કરી રાખ્યા હોય, અને તે અહીં એકઠા કરી આપતા હોય, એવું લાગે છે. એટલે કે, છૂટક છૂટક લખાયેલા લાગતા શ્લોકોનો સંગ્રહ આ છે.

તે કોઈ સળંગ કાવ્ય નથી. પણ બધા શ્લોકોનો સ્થાયી ભાવ, શરૂમાં કહ્યું એમ, માની ભક્તિ છે. એ અર્થમાં એમાં અમુક સળંગતા જોઈ શકાય ખરી. સાધકને ખબર છે કે, શબ્દ દ્વારા હૃદયના ભાવો જામે છે, તેથી સાધનાના અમુક કાળે વાઙ્મયી ભક્તિ ખૂબ જોશ પકડે છે. અસ્તુ.

શ્લોકો વાંચતાં કવિનો ભાવ ચોડો જણાઈ આવે છે. કાવ્યનો દેહ અનુમાનથી નહીં, પણ ઉપમાનથી ઘડાય છે. શ્લોકોમાં મા અંગે ભાત ભાતનાં ઉપમાન લઈને તેનું સ્તવન અને રટણ કર્યું છે. પણ કહેવું જોઈએ કે, દરેક મનુષ્યમાં રહેલી સાર્વભૌમ માતૃવત્સલતા આથી ઝણઝણતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનું કારણ કદાચ એ હોય કે, કવિ એમાં પોતાની ઇષ્ટ મા–રૂપિણી દેવી સત્ત્વની વિશેષ કલ્પનામાં રમે છે, તેથી એક પ્રકારની પ્રદેશબદ્ધ અલગતા રહ્યા કરે છે.

કદાચ ભાષાનો દોષ પણ હોય. સાવ સાદા તળપદા ભાષાપ્રવાહમાં, વચ્ચે વચ્ચે, હજી સુધી પ્રવાહમાં ન પડેલા એવા સંસ્કૃત શબ્દો કઠે છે. યતિભંગ પણ, નવીન કાવ્યમાં જેવા આવે છે, એવા હોય છે. અને તેથી ઝટ અર્થબોધ ન થતો હોય એમ બનતું હશે?

જેમને લેખકની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા માન્ય હશે, એવા ભક્તહૃદયને આ જપમાળા વાંચવી ગમશે, કેમ કે લેખક તેમને પોતાનો પ્રેમ સહેજે સંચારી શકશે.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૬]

૨૫

'રણમલ્લછંદ અને તેનો સમય'

[મૌલવી અબુજફર નદવી, ગુ૦ વ૦ સોસાયટી, અમદાવાદ; પૃ૦ ૨૦; કિં૦ ચાર આના.]

ગુ. વ. સો.ના સંશોધન વિભાગ તરફથી આ ચોપાનિયું બહાર પડ્યું છે. માત્ર નામ સાંભળીને માનેલું કે, તે કાંઈક દળદાર ઐતિહાસિક ગ્રંથ હશે, અને 'છંદ' પરથી કલ્પેલું કે, તે શું છંદશાસ્ત્ર અંગે કાંઈક હશે? પુસ્તિકા વાંચી ગયે લાગ્યું કે, તે ભૂલ જ હતી. સંશોધન માસિકમાં લેખરૂપે ખપે એવો ને એવડો એક નાનો અભ્યાસ જ આ છે.

શ્રીધર નામના મધ્યયુગીન એક કવિના 'રણમલ્લછંદ' નામના કાવ્યના સમયના મુસલમાન સૂબાઓ વિષેની ઐતિહાસિક ટૂંક નોંધ આ છે.

ગુજરાતના મુસલમાન સૂબાઓ "સાથે લડી ઈડરના રણમલ્લ રાજાએ જે વિજયો પ્રાપ્ત કરેલા, તે જીતોનું વર્ણન 'રણમલ્લછંદ'માં કરવામાં આવ્યું છે." ફારસી સાધનો તપાસી લેખક કહે છે કે, 'આશ્ચર્યની વાત છે કે ઈસ્લામી ઈતિહાસમાં એ વિષેનું કશું વર્ણન નથી.' અને સદરહુ કાવ્યમાંનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈતિહાસમાં કશું ન મળ્યાનો આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ આ છૂટક નોંધો જોવા લાગતા ચોપાનિયામાં બેચાર જગાએ કાવ્યની બેચાર પ્રસ્તુત વાતોને અંગે છે. અને એ ઉપરાંત આ કાવ્ય વિષે વધુ હકીકત કાંઈ નથી આપી. તેને બદલે આ કાળના મુસલમાન સૂબા તથા દિલ્હીપતિના ઈતિહાસનું જ ટૂંક વર્ણન આપી, સદરહુ કાવ્યના સમયની કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી આમાં આપી છે. તે રીતે જોતાં ચોપાનિયાનું નામ જરા ભ્રામક પણ ન ગણાય?

મૂળ કાવ્યનું આમેય મારું અજ્ઞાન, તેમાં આ ચોપાનિયું બહુ સુધારો નથી કરતું. જો ચોપડી રૂપે આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો તો તેની સાથે તે કાવ્યનો વિશેષ પરિચય પણ અપાત, તો સામાન્ય વાચકને આશીર્વાદરૂપ થાત. અને જરા વિશેષ લંબાણે ને વિગતે તથા પ્રકરણવાર જો આ (૧૪મા) સૈકાનો ઈતિહાસ આલેખાયો હોત, તો સ્વતંત્ર રૂપેય સારું થાત.

'ઝબરદસ્ત', 'કાસિદ', 'કતલના બારામાં', 'ખેર' જેવા પ્રયોગો લેખકના ફારસી જ્ઞાનની અસરથી અનુવાદમાં રહી ગયા મનાય.

તા. ક. ઉપરનું લખ્યા પછી, કુતૂહલવશ થઈ, મૂળ કાવ્ય જોવા મેળવ્યું. જોયું કે તે ૭૦ ટૂંકનું નાનું કાવ્ય છે. ગું. વ. સો.એ જ તે સ્વ૦ દી. બ. ધ્રુવ પાસે સંપાદન કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે – 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય.' અને તે વિદ્વાને પોતાની રીત પ્રમાણે તેની પ્રસ્તાવનામાં ઐતિહાસિક ચર્ચા પણ કરી છે. સદરહુ ચોપાનિયામાં એનો ઘટતો ઉલ્લેખ કે ઉપયોગ થયો લાગતો નથી. બલ્કે મહત્ત્વની કેટલીક બાબતોમાં એવો ફેરફાર મળે છે કે જે વાંચી સામાન્ય વાચક મૂંઝાય જ. પણ નવાઈ તો એ ગણાય કે, આ લેખમાં એ ફેરફારોની નોંધ કે ચર્ચા યા નિરસન કશું જ જોવા મળતું નથી.

સ્વ૦ ધ્રુવ કહે છે કે, રણમલ્લને અને ઝફરખાનને ઈ. સ. ૧૩૯૮માં યુદ્ધ થયું. તે 'રણમલ્લછંદ'માં વર્ણવ્યું છે.* આ ચોપાનિયામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે,

* શ્રી. મુનશી અને ઝવેરીના સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં (કદાચ સ્વ૦ ધ્રુવને અનુસરી) આ જ તારીખ ને બીના અપાઈ છે. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીના 'આપણા કવિઓ – ૧'માં આ ચોપાનિયાને અનુસરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ચોપાનિયાની સંશયતાને બદલે ત્યાં કાંઈક નિશ્ચયાત્મકતા જોવા મળે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(પા. ૧૦, ફકરો ૫) "'રણમલ્લછંદ'ના કાવ્યમાં જે મલિક મુફર્રહ સુલતાનીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે આ જ છે. एज लडाई माटे आ काव्य लखवामां આવેલ છે." . . . અને પા. ૧૫, ફકરા ૫ માં જણાવ્યું છે કે, આશ્ચર્યની વાત છે કે, "ઈસ્લામી ઈતિહાસમાં એ વિષેનું કશું વર્ણન નથી. . . . 'રણમલ્લછંદ'ના લેખકે લડાઈનું વર્ણન તો બરાબર કર્યું છે, પણ ક્યા વર્ષમાં. . . તે બતાવ્યું નથી. વસ્તુસ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કરતાં તે યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૩૯૦ (હિ. સ. ૭૯૩)માં થયાની અટકળ બાંધી શકાય. આ વખતે મલિક મુફર્રહના રાજ્ય-અમલની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાઈ રહી હતી."

વળી (પા. ૫, ફકરો ૫) જણાવ્યું છે કે, "ઝફરખાનને દિલ્હી હાજર થવાનો હુકમ મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૩૭૮માં તે દિલ્હી પહોંચ્યો. 'રણમલ્લછંદ'ના લેખક શ્રીધરે આ જ ઝફરખાનને હાર આપ્યાની વાત જણાવી છે. ઈસ્લામી ઈતિહાસમાં તેને ક્યાંય ટેકો મળતો નથી. ઠેઠ દક્ષિણના લોકો જે માણસની ધાકથી ડરતા રહેતા હતા, તે ઈડરના રાજાથી હારી જાય એ વાત સ્વીકાર્યા પહેલાં વિચારવા જેવી છે!" (એટલે 'રણમલ્લછંદ' ખોટું ઠરે?)

અને (પા. ૧૮, ફકરો ૮) વળી જણાવ્યું છે કે, 'આ કાવ્યમાં સૌથી છેલ્લું નામ ઝફરખાનનું આવે છે. પણ તે કયા ઝફરખાનનું નામ છે તે બરાબર કળી શકાતું નથી. . . . અલબત્ત, એક ત્રીજો ઝફરખાન છે, કે જેણે મલિક મુફર્રહ સાથે લડાઈ લડી (ક્યારે તે નથી લખ્યું.) અને ગુજરાતની સલ્તનતનો પાયો નાખ્યો. '

આવી જ એક બીજી બાબત છે, જે વિષે આ ચોપાનિયું કાંઈ કહેતું નથી. સ્વ૦ ધ્રુવ કાવ્યના સંસ્કૃત પૂર્વાલાપની પાંચમી આર્યામાં તૈમૂરનો ઉલ્લેખ બતાવે છે:—

'शकशल्ये रणमल्ले यमतुल्ये तिमिर लिंगे यत् ।'

અને ઝફરખાન ઈડર ઉપર ગયો તે જ વખતે 'તાર્તરી વિજેતા તૈમૂર એકાએક દાવાનળની પેઠે આવી દિલ્હી બાળી . . . સ્વદેશે પાછો વળી ગયો હતો. પરાભવ પામેલો લોદી (?) બાદશાહ પાણીપતના મેદાનમાંથી પલાયન કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયો હતો; અને તખ્ત ખાલી રહ્યું હતું. આ સંજોગોનો લાભ લેવાનું તકાવતો ખાન રણમલ્લ સાથે સુલેહ કરી પાટણ પાછો ફર્યો.' અને સ્વ૦ ધ્રુવ પછી કહે છે કે, તે જ ખાન ત્રણ વર્ષ બાદ સ્વતંત્ર બની સુલતાન મુઝફરશાહ થયો. પ્રસ્તુત ચોપાનિયું તૈમૂર વિષે વાત કરતું નથી, અને ધ્રુવના મતે જે ઝફરખાન રણમલ્લ જોડે લડ્યો અને આ કાવ્ય નીપજ્યું, તેને વિષે પૂરી સાશંકતા જ બતાવે છે.

આ અને આવી અનેક બાબતો મનમાં ઊઠતાં ચોપાનિયાના વાચનની છાપ અપ્રસન્ન બની જાય છે. આ બાબતો કોઈ પ્રાચીન ગુજરાતીના કે ઈતિહાસના જાણકાર યા સંશોધક તરીકે નથી લખી, કેમ કે એમાંનો એકે હું નથી. પણ એક વિદ્યાર્થી તરીકે આ વાંચતાં જે અસર થઈ તે એક સવાલ રૂપે પૂછી છે. આ ચોપાનિયું સ્વતંત્ર ચોપડી આકારને લાયક તો નથી જ એમ કહેવું જોઈએ.

મારા જેવા, 'રણમલ્લછંદ' વિષે નહિ જાણનારાઓને તે વિષે કાંઈક ખ્યાલ આવે તે સારુ સ્વ૦ ધ્રુવે તેનો જે ટૂંકો સાર આપ્યો છે, તે અહીં તેમના 'પ્રા. ગુ. કા.'માંથી ઉતારું છું:

"રણમલ્લછંદ નાનું પણ વીરરસથી ઊભરાતું ઉત્તમ કાવ્ય છે. એની શૈલી પ્રૌઢ ને ઓજસ્વી છે. ક્યાં કયો છંદ વકતવ્યને અનુકૂળ થશે તેના નિર્ણયમાં શ્રીધરે સંપૂર્ણ કલાચાતુર્ય અને રસમર્મજ્ઞપણું દર્શાવ્યું છે. કવિએ નાયકના વીરત્વનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે તો શાંત વૃત્તિવાળા વાચકનાંયે રોમાંચ ખડાં કરે તેવું અને હૃદય હલબલાવી નાંખે એવું છે. કમધજ વીરનો ઝપાટો કંઈ ઓર જ હતો. ઉઘાંધડી સાંજે ધોળકામાં, તો માઝમ રાતે ખંભાતમાં, અને મોટા મળસકામાં તો પાટણમાં રણમલ્લ આવ્યાની બૂમ પડતી. એનું નામ સાંભળી મુસલમાન થાણેદારો થરથર કંપતા. મોડાસાથી પાટણ જતો સરકારી ખજાનો પણ રણમલ્લે બેધડક તરાપ મારી ઝૂંટી લીધો. એની ફરિયાદ સુલતાનને કાને પહોંચી. તે અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ લશ્કર લઈ ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો. આમ તળાટીમાં મુસલમાન સિપાઈઓ મૂછ મરડતા, હોંકારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરતા અને તીર વરસાવતા ધસે છે; આમ ગઢ ઉપર રૌદ્ર રસના આવેશમાં રાતી આંખે જોતા રણમલ્લની મૂછ ફરકે છે. આમ સુલતાની નેજા આકાશમાં ફરફરે છે અને રણતૂર ગડગડે છે; આમ ગંભીર નાદે ઢમકતું રાવળી ઢોલ રજપૂત સુભટોને રણખેલ ખેલવા તેડે છે. આમ મુસલમાનો ગર્જના કરતા આગળ વધે છે; આમ રાઠોડ રાણો ઝંપ-લાવવાને અધીરા થઈ રહેલા ઘોડાની લગામ ખેંચતો ઊભો છે. ઝફરખાન ઈડર પાસે પડાવ નાંખે છે, અને આવી માથું નમાવી હાલ હાલ લૂંટેલો ખજાનો ધરી દેવા રાણાને કડક કહેણ મોકલે છે. રણમલ્લ માથામાં વાગે એવો ઉત્તર કહાવે છે. સુલતાન તળાટીનું શહેર લૂંટે છે. ત્રાહિ ત્રાહિ કરતી પ્રજાની વહારે રાણો ડુંગર ઉપરથી સુભટ સાથે, જળધોધના ઝપાટે, ઊતરી પડે છે. ઝફરખાનનું લશ્કર રજપૂતોને ભેટવા પહાણા ઠેકતું ગઢ ઉપર ચડે છે. કવિ એ બે પક્ષના ધસારાનું અને અથડાટનું અદ્‌ભુત વર્ણન આપે છે. રાઠોડના વજ્રપ્રહાર સામે મુસલમાન ટકવાનું કરે છે, પણ હાંફી જાય છે, લથડિયાં ખાય છે, પાછા પડે છે, અને છેવટે પૂંઠ ફેરવી ભાગે છે. મોટા અમીર ઉમરાવો દાંતે તરણાં લે છે. બાજી હાથથી ગઈ, એટલે સલામતી ઈચ્છી સુલતાન ઝફરખાન પાટણનો રસ્તો લે છે. રાણા રણમલ્લની જીત થાય છે, અને વિજયનાં વાજાં ગડગડે છે. તે જાણે એમ કહે છે કે, 'ધાર ગઢમાં જયપતાકા ફરફરાવી જાણો, કિલ્લે કડીમાં તોબા પોકરાવી જાણો. ભરૂચ ભેદ્યું જાણો, ખંભાત લીધું જાણો, અરે પોહ ફાટતાં ફાટતાં મુસલમાનને રગડી ઝગડી પાટણમાં ખુદ સુલતાનને કેદ કર્યો જાણો. પૃથ્વી પર રાણો રણમલ્લ એકછત્રે રાજ્ય કરશે.'*

"આ રાઠોડ વીરનાં સ્થાવર અને જંગમ સ્મારક રણમલ્લચોકી અને રણમલ્લછંદ. ગઢ ઉપરની બેઠક તો રણમલ્લનું જ સ્મારક

* મૂળ છપ્પય:—

'हिव फिर भालपहारि धार गढ गाहवि छण्डू.
कसबे-फर्डी फिवाणपट्टि फिलवायण खण्डूं.
भुजबलि मल्लइ भिडिअ भरी भय भरुयचि पईसूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપશે; શ્રીધરનો પવાડો તો રાણાને અને કવિને ઉભયને ચિરંજીવ રાખશે. રણમલ્લ છંદના જોટાનું વીરરસનું ખંડકાવ્ય ગુજરાતીમાં છે નહિ."

[જુલાઈ ૧૯૪૨]

૨૬

'કાવ્યતત્ત્વવિચાર'

[લે૦ આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ; સંપા૦ શ્રી. રા૦ વિ૦ પાઠક અને ઉમાશંકર જોષી; પ્રકા૦ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૧ + ૩૪૦; કિં૦ એક રૂપિયો.]

શ્રી. રા. વિ. પાઠક પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે એમ, ખરેખર આ પુસ્તક એક 'જ્ઞાનઘન સાહિત્યપ્રવાહ'નો સ્રોત છે. આચાર્યશ્રી આપણા સાક્ષરો પૈકી વયોવૃદ્ધમાં વયોવૃદ્ધની સાથે જ્ઞાનવૃદ્ધ પણ છે. આમ તેઓશ્રી સંસ્કૃત અને પ્રાચીન વિદ્યાઓના ખાસ પંડિત ગણાય છે. પરંતુ એમની જ્ઞાનોપાસના એટલા પૂરતી જ મર્યાદિત નથી રહી. ખરા પંડિતને શોભે તે મુજબ, તેઓ જ્ઞાનના વ્યાપક અને અનંત ક્ષેત્રમાં વિચર્યા કરનાર જ્ઞાનયાત્રી છે. અને એ પ્રકારની એમની યાત્રા એમને એવી તો કોઠે પડી ગઈ છે કે, એમને માટે કેટલાકને ફરિયાદ કરવી પડી છે કે, આચાર્યશ્રી સાહિત્યમાં ઘણું કરી શકત તે તેમની જ્ઞાનપિપાસાના અતિરેકને કારણે નથી કરતા: તેમણે જો 'વસંત' ન ચલાવ્યું હોત તો તો આપણને કાંઈ મળત ખરું?

તેઓશ્રી પોતાના સ્વાધ્યાયનું ફળ તે માસિક દ્વારા આપતા રહ્યા, અને આ પુસ્તક મોટે ભાગે એમાંથી તૈયાર કરેલો સંગ્રહ છે. લગભગ ૪૦ ઉપર વર્ષોથી આદરાયેલી સાહિત્યસમીક્ષામાંથી વીણી લીધેલાં આ ફૂલોની, આપણા બે જાણીતા સાક્ષરોએ માળા ગૂંથી આપી છે. પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે એમ, તે માળામાં અધૂરાપણું જરૂર છે. આચાર્યશ્રી જો તે દૂર કરી શકયા હોત — તેમની નાદુરસ્ત તબિયત તેમાં આડે ન આવી હોત, તો કેવું સારું થાત?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પુસ્તક અત્યારના રૂપમાં પણ રૂડું રૂપાળું અને મનનીય છે, તે ત્યારે કેવું પરિપૂર્ણ અને એકગ્રન્થ બનત?

ઉપર મેં કહ્યું એમ, આચાર્યશ્રીનો સ્વાધ્યાય સર્વદેશી અને સર્વદિશ છે — જીવન-વ્યાપી છે. તેમાં ગીર્વાણ ભાષાની પ્રૌઢિ જેવી ધીરોદાત્ત ગહનતા છે. આજના જમાનામાં વિરલ થતું દેખાય છે તેવું, વિદ્યાને વિષે અનન્ય અનુશીલન છે. તેથી જે કોઈ વસ્તુને તે પોતાના મનનને માટે લે છે તેમાં એક પ્રકારની એવી ગહનતા અને પરિપૂર્ણતા આવે છે કે, તે પોતે જ વાચકને એક પ્રકારના પ્રસન્ન અભ્યાસરૂપ બની જાય છે.

કાવ્યતત્ત્વને મુખ્ય વિષય લઈને એકસૂત્ર કરવા ધારેલા આ લેખ-સંગ્રહમાં પણ વાચકને આચાર્યશ્રીની ઉપરની ખાસિયતની પ્રતીતિ મળશે. સંગ્રહને બે વિભાગમાં ગોઠવવામાં આવ્યો છે: ૧. સાહિત્યચર્ચા, જેમાં ૧૫૦ પાન રોકાયાં છે; ૨. ગ્રંથાવલોકન, જેમાં પુસ્તકનાં બાકીનાં લગભગ એટલાં જ (૧૬૬) પાન જાય છે. અને બેઉનું ભેગું નામ પાડ્યું છે, 'काव्यतत्त्व-विचार'. તેનું કારણ એ લાગે છે કે, કાવ્યની અભિપ્રેત વ્યાખ્યા એવી વિશાળ કરવામાં આવી છે કે સાહિત્યના વસ્તુમાત્રને તે આવરી શકે. આચાર્યશ્રી કાવ્યની વ્યાખ્યા કરે છે, આત્માની કળા તે કાવ્ય. પછી ભલે તે ગદ્યરૂપે પ્રગટ થાઓ કે પદ્યરૂપે. આ વસ્તુ જો એકાદ લેખ દ્વારા કે સંપાદકોએ પોતાના નિવેદનમાં વિશદ કરી હોત, તો તે વસ્તુ પોતે પણ એક મનનીય સાહિત્યચર્ચા થાત.

પહેલો ખંડ બીજા કરતાં ભારે છે — થાય જ, કેમકે તે આ પુસ્તકના તત્ત્વવિચારનો ભાગ છે. શરૂના પાંચ લેખોનાં ૪૨ પાન પૂરાં વાંચ્યા પછી "રસાસ્વાદનો અધિકાર" લેખ આવે છે તે આગળના પ્રવાહને વિક્ષેપ પહોંચાડનારો લાગે છે. એને જો જુદો પાડ્યો હોત તો સારું થાત. એવું જ 'સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર' તથા તેને મળતા પ્રાસંગિક વાદવિવાદના લેખો વિષે લાગે છે. આવા લેખોનું સ્થાન હોઈ શકે તો તે એ જ પૂરતું કે, તેની પ્રાસંગિક આગંતુકતાની વચમાં કાંઈક કાયમી અને કીમતી વિચારકણિકા અંકિત થયેલી છે. એ કણિકા પણ એવી ખંડિત રૂપમાં ન હોવી ઘટે કે જેથી વાચકને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉત્સાહિત કરે પણ સંતોષી ન શકે. એવે પ્રસંગે લેખકનાં લખાણોમાંથી, તે કણિકાની પરિપૂર્તિ કરતાં બીજાં ખંડબિંદુઓ લઈને એ આખાને એક-ઘન કરવાની જરૂર હોય છે. એ રીતે વિચારતાં કેટલાક લેખો સામે ફરિયાદ કરવા મન થાય છે—નહિ કે તેમને નહોતા લેવા જોઈતા હતા એમ, પરંતુ તેને તેમના સાથીઓ પણ ગોતી આપવા જોઈતા હતા. અને આવી જાતના કે તકરારી લેખોને પ્રસન્ન-ગંભીર ગતિએ વહેતા લેખો વચ્ચે ન નાંખવા જોઈએ. જેમ કે, 'સાહિત્ય અને રાજ્ય' એક ખંડિત કણિકા અટૂલી આવી ગઈ છે.

આ ખંડમાં શબ્દ અને અર્થ, આનંદ અને બોધ, ઉલ્લાસ અને સંયમ, ઈત્યાદિ સાહિત્ય કે કાવ્યનાં સનાતન દ્વંદ્વો વિષે આચાર્યશ્રીએ જે વિચારસરણી રજૂ કરી છે તે એવી સંગીન છે કે, આ પુસ્તક સાહિત્યના ઉચ્ચ અભ્યાસીઓને માટે મનનીય થશે.

ગ્રંથાવલોકનોના ખંડ ઉપર જતાં પણ આચાર્યશ્રીની પ્રૌઢ વિચારણા તો એ જ ઉદાત્ત ધારામાં વહે છે; માત્ર તેનો વિષય બદલાયો છે. પહેલો લેખ ગ્રંથાવલોકનના પ્રકારોનો છે. તે વાંચીને, આચાર્યશ્રી તેમાંના કયા પ્રકારમાં આવે છે, એમ સહેજે મનમાં સવાલ થાય છે. ઉત્તર એ મળે છે કે, તે ઉત્તમ ગણાવેલી બે ત્રણ રીતે ગ્રંથો અવલોકે છે. સ્વ૦ કે. હ. ધ્રુવનાં બે નાટયોનું અવલોકન જોઈએ તો તે 'વિદ્વત્પરીક્ષણરૂપ' અવલોકન કરતા જણાશે. ત્યાં તેઓ, અવલોકાતા ગ્રંથના લેખક જેટલી જ તૈયારીથી, ગ્રંથનું પરીક્ષણ કરે છે—તેના ગુણદોષનો વિચાર કરે છે, અને તેનાં કારણોમાં પણ ઊતરીને મૂળ લેખકે કરેલા કામમાં ઉમેરો કરે છે. આવાં અવલોકનો વાંચવાં એ પોતે જ એક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને તુલનાબુદ્ધિને કસરતરૂપ છે.

મહાભારત, રામાયણ, ધમ્મપદ, શાકુંતલ, ઑથેલો આદિની સમીક્ષા વાંચતાં આપણને આચાર્યશ્રીની સ્વાધ્યાય-પદ્ધતિનો પરિચય થાય છે. જે ગ્રંથાવલોકન-પ્રકારને તેમના પા૦ ૧૫૩ના લેખમાં 'સારસંગ્રહરૂપ' કહ્યો છે તે આ નથી; જોકે 'ઑથેલો'નું વિવેચન જરાક એવું લાગે છે. તેમણે જ કહ્યું છે એમ, મૂળ પુસ્તકના નોંધવાપાત્ર "ભાગોને સાંકળી દેવા—અને આ રીતે વિષયના સ્વરૂપનું ટૂંકામાં ભાન કરાવવું—આ પદ્ધતિ ખોટી છે એમ સમજવાનું નથી." પરંતુ એ સરળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ઓછા અભિનિવેશ કે અભ્યાસથી પણ ચલાવી લેવાય એવી પદ્ધતિ તો ગણાય જ. આચાર્યશ્રીના આ પુસ્તકમાં સંઘરેલાં અવલોકનોમાં એનો જ દાખલો કહેવાય એવું એકે નથી. જ્યાં એવું લાગવા સંભવ છે ત્યાં પણ તેમણે તે ગ્રંથના રસપાનનો કે તત્ત્વગ્રહણ યા વસ્તુપરીક્ષણનો એકાદ બોધક મુદ્દો પસંદ કરીને તેની આસપાસ પોતાના અવલોકનને મૂક્યું છે. જેમ કે જુઓ 'મીરાં અને તુલસીદાસ' યા 'નરસિંહ' અને 'મીરાં' એ અવલોકનો.

આ અવલોકનોમાં જે વિવેકમય અને પ્રિય ઢબે કરેલું સત્ય-કથન છે તે પણ આચાર્યશ્રીની વિવેચક તરીકેની એક ખાસિયત જ ગણાય. એનું લક્ષણ સમતોલન છે. ત્રાજવું એક બાજુ બહુ નમતું હોય તો બીજી બાજુ કાંઈક મૂકીને તેને સમતોલ કરવું જોઈએ, તો તેમાં દૃષ્ટિ અને કળાનો નિર્દોષ આનંદ પણ રહેલો છે; એમ તુલાને ઝુકાવતા ઝુકાવતા પોતાની વાત કહેતા જવામાં મનોદશાની અને વસ્તુના આકલનની પણ એક વિશિષ્ટ ભાત રહેલી છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિની પરિપૂર્ણતા જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ કદાચ આ જાતની આકલનશક્તિ, તુલનાશક્તિ, અને પોતાના મંતવ્યને રજૂ કરવાની તોલન-કળા આવતી હશે, એમ લાગે છે. આ કળાનો એક ભય પણ છે કે, તેમાં કદાચ સત્ય પણ તોળાઈ જાય. કોના જેવો? સત્ય અને પ્રિય બેઉ ભેગાં વિશેષણોવાળું કથન કરવામાં જેવો ભય રહેલો હોય છે તેવો. આચાર્યશ્રી આ ગ્રંથાવલોકનોમાં એ ભયને આબાદ વટાવી ગયા છે. આપણા વિવેચકોને આ વસ્તુ આ સંગ્રહમાંથી મનન કરવા જેવી મળે છે.

શાકુંતલના અનુવાદોની ગુણપરીક્ષા જુઓ. અંતે તે સાક્ષરશ્રી બ. ક. ઠા.ની શૈલી વિષે કહે છે, "યદ્યપિ, 'एकोहि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः' –– એ ન્યાયે આ એક દોષ એ ભાષાંતરના બીજા ગુણોમાં ડૂબી જવો જોઈએ, તથાપિ જેઓ 'કવિતા કાનને કર્કશ લાગે તો તે તદ્દન નકામી' એમ આગ્રહ ધરે છે, તેઓ 'મોં ગમે તેવું રૂપાળું તોપણ કોઢવાળું' (स्याद्वपुः सुंदरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्) – એ ન્યાયનો ઉપયોગ કરી આ એક દોષમાં બીજા બધા ગુણોને ગરક થતા માને, તો તેઓને એકદમ અટકાવી શકાય એય નથી." આ દોષ તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'રા. બળવંતરાયના ભાષાંતરમાં યતિભંગનાં અને અક્ષરમેળને માત્રામેળ ગણી કાઢ્યાનાં થોકબંધ ઉદાહરણો.' આચાર્યશ્રીની અવલોકન-શૈલીનું આ એક દૃષ્ટાંત.

એક બીજું આપું. સ્વ૦ કે. હ. ધ્રુવનાં ભાષાંતરો અને ઉપોદ્‌ઘાત પર કરેલું વિવેચન જુઓ. તેમાં તેઓ સ્વર્ગસ્થની 'પાઠસંશોધનની ક્રિયા બહુ ઉત્કટ હોવાથી તેની યથાર્થ મર્યાદા' શી છે તે ચર્ચે છે. (પા. ૧૮૨-૩.) આ ઉપરાંત પણ અનેક વસ્તુઓના ગુણ સાથે દોષ બતાવતાં તે અચકાતા નથી, અને બતાવે છે તે એવી મૃદુતાથી અને અનુનયપૂર્વક કે, તેથી મોટામાં મોટો દોષ પણ માપમાં નાનો દેખાવા છતાં સરત બહાર નથી થતો. આ શૈલી, મને લાગે છે કે, આચાર્યશ્રીની ખાસ છે; અર્વાચીન વિવેચકોમાં એને મળતું આવતું ભાગ્યે જ કોઈ છે.

આચાર્યશ્રીના 'વસંત'નો હું અભ્યાસી નથી. એટલે જે અનેક લેખોમાંથી સંપાદકોએ આ ગ્રંથની સામગ્રી વીણી છે, તે મને અજાણ્યા છે. એ બધા જો જાણતો હોત તો આ ગ્રંથને વધારે સમજી શકત, આચાર્યશ્રીની શૈલીને વધારે ઊંડાણમાં ભણી શકત. આ પુસ્તક વાંચતાં થોડોઘણો પણ એનો અભ્યાસ કરવાની તક મળી છે, તે આનંદ અને કેળવણી આપનાર નીવડ્યું છે.

અંતે, એક બે ફુટકળ વાતો: આચાર્યશ્રીની ભાષા અને એમણે આપણને આપેલાં લખાણો વિષે કેટલાક ભાષાપ્રેમી મિત્રોમાં એક વાર વાત ચાલતી હતી. એક મિત્રે એમાં જે કહ્યું હતું તે સાવ સાચું હતું, તે અહીં પ્રસ્તુત હોઈને કહેવા ઈચ્છું છું. તે મિત્રે કહ્યું, 'આચાર્યશ્રી આનંદશંકરે ગુજરાતી સાહિત્યને એક બાબતમાં તેમની સામે ફરિયાદ કરવાની રાખી છે અને તે એ કે, તેમણે જેટલું લખવું જોઈતું હતું એટલું લખ્યું નહીં.' આ ફરિયાદ તો હું ઉપર કહી ગયો છું. પેલા મિત્રે ઉપરાંતમાં જે ઉમેર્યું તે નવીન છે. તેણે કહ્યું, 'અને આ હું જે કહું છું તે એટલા સારુ કે, તે પોતે જે એક વસ્તુ આપણી ભાષાને માટે કરી શકત તે થવાની રહી ગઈ. એમણે જો પ્લેટો, ઍરિસ્ટોટલ વગેરે પાશ્ચાત્ય તથા યાજ્ઞવલ્કય, વસિષ્ઠાદિ પૌરસ્ત્ય ઋષિઓનાં મનનો, વિવેચનો વગેરે ગુજરાતી ભાષામાં ઉતાર્યાં હોત,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમજાવ્યાં હોત, ચર્ચ્યાં હોત, તો આપણી ભાષાની ધરખમ કે ભારઝીલુ બનવાની શક્તિ ખીલત; અને આ કામ આનંદશંકરભાઈ કરી શકતા હતા, તે તેમણે અલ્પ લખ્યાથી રહી ગયું.' આ ટૂંકમાં એ મિત્રની ફરિયાદને મેં મારા શબ્દમાં મૂકી છે.

ફરિયાદ સાચી છે. હળવા અને સામાન્ય સાહિત્ય માટે ગુજરાતી કામ દે છે; પરંતુ જે સાહિત્યમાં અને ચિંતનમાં આચાર્યશ્રી જિંદગીભર રમમાણ રહ્યા છે, અને તેમાંથી થોડેઘણે અંશે જે તેઓશ્રીએ ગુજરાતીને આપ્યું છે, તેવી જાતના સાહિત્ય માટેની ભાષા હજી ખિલવણી માગે છે. ખૂબ લખ્યું હોત તો આચાર્યશ્રી શૈલીકાર તરીકે પણ એમની પરંપરા સર્જત, જેવી કે ગાંધીજીએ આપોઆપ અને અણધારી ઢબે સર્જી છે.

આ ચોપડીની શૈલી વિષે એક ચિત્ર રૂપે અનુભવ થયો તે તે જ રૂપે લખું. શરૂનાં પાનામાં એમ લાગે છે કે જાણે આપણે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનાં વાદળોની છાયામાં ગુજરાતી ભૂમિ પર ચાલીએ છીએ. તેથી ગુજરાતી ભૂમિ છવાયેલી લાગે અને વાદળથી અકળામણ અને બફારો તો થાય જ. આગળ ગ્રંથાવલોકન તરફ જતાં એ વાદળી વરસી જાય છે, અને એના સિંચનથી પરિતૃપ્ત ગુજરાતી ભૂમિ જોવા તથા સૂંઘવા મળે છે. તેથી ત્યાં ગુજરાતી ભાષાની સ્વતંત્ર શક્તિનાં પણ દર્શન થાય છે. આ ચિત્રમાં, પહેલા ભાગના બેચાર લેખની અસર જુદી છે ખરી; પણ અન્યના ભારમાં એ ચગદાઈ જાય છે.

એક બે વસ્તુઓ સુધારી લેવા જેવી, અણધારી ધ્યાન પર આવી તે ફરીની આવૃત્તિ વખતે કામ લાગે માનીને ટાંકું છું: ગાંધીજીએ પોતાનાં લખાણો વિષે એક વાર એવા સારનું કહ્યું છે કે, એક જ બાબત પરનાં મારાં લખાણોમાં વિરોધ જેવું લાગે તો તે બેમાંનું પછીથી લખાયેલું માનવું; કેમ કે હું વિકસતો જાઉં છું એવી મારી માન્યતા છે. તેથી એમનાં લખાણો-નો વિચાર કરતી વખતે કાળક્રમ જેટલો મહત્ત્વનો બને છે એટલો કદાચ બીજાનાં લખાણોમાં ન બને. આચાર્યશ્રીનાં લખાણો વિષે શ્રી. સંપાદકે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે, 'આ લેખો લાંબા ગાળામાં જુદે જુદે વખતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લખાયેલા છે. પણ લેખકનું વિવેચન તરફનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રથમથી જ સ્પષ્ટ હોવાથી. . . .'એ સાચું છે. તેથી એ ભણતી વખતે કાળક્રમ ધ્યાન બહાર રહે તો મોટો વાંધો નથી. છતાં સંગ્રહોના લેખોનો કાળક્રમ કોક કોક વાર જોવા જેવો લાગે છે. એ રીતે જોતાં કેટલીક જગાએ તારીખભૂલ થઈ હોય એવું લાગ્યું. ૭૬મા પાન ઉપર 'July, 1939' ભૂલ લાગે છે એવું જ ક્યાંક ૧૯૦૦ સંવત આપેલી યાદ છે.

બીજી વસ્તુ જોડણી બાબત. સંપાદકો મૂળની જોડણીને કદાચ વફાદાર રહ્યા હોય. પરંતુ તેમાંય એકસૂત્રતા છે જ એમ સર્વાંશે નથી. એ કદાચ પ્રૂફ-વાચનનો દોષ માનીએ. પણ, આજ જ્યારે જોડણી બાબત આપણે એક વ્યવસ્થા પર આવ્યા છીએ, પ્રકાશક સંસ્થા પણ એ વ્યવસ્થા સાથે સંમત છે એમ માનું છું, ત્યારે જૂની અવ્યવસ્થાને કાયમ રાખવી એ આવશ્યક છે? મને લાગે છે કે એ આવશ્યક નથી; સંપાદકોએ એ બાબતમાં સુધારો કરી લેવા જેવો હતો.

પરંતુ આ તો સામાન્ય સૂચનાઓ માત્ર છે. બાકી આ સંગ્રહને માટે પ્રકાશક સંસ્થા સૌના ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવા સંગ્રહને વિષયસૂચિ હોવી ઘટે, તે આપવામાં આવી છે એ ધડો લેવા લાયક છે. આ રીતે 'જ્ઞાનઘન સાહિત્યપ્રવાહ' તે સંસ્થા આપતી રહે એમ સૌ ઇચ્છે. અને સંપાદકોને વિનંતી કે, આ પુસ્તકમાં આચાર્યશ્રીને જે અધૂરાપણું લાગે છે તે દૂર કરવા સારુ તેમની પાસે હવે કાંઈક ને કાંઈક લખાવી લેવા ધ્યાન રાખે, જેથી નવી આવૃત્તિ પરિપૂર્ણ બનાવી શકાય.

[નવેંબર, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૭

' કાવ્યની શક્તિ '

[લેખક અને પ્રકાશક શ્રી. રામનારાયણ વિ૦ પાઠક; અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૩+૩૬૬; કિં૦ ૧-૧૨-૦.]

થોડાક માસ ઉપર આચાર્યશ્રી ધ્રુવનું વિવેચનનું પુસ્તક વાંચ્યા બાદ આ પુસ્તક વાંચ્યું છે, એટલે આપોઆપ એ બે વિવેચનકારોની દૃષ્ટિની તુલના મન પર આવે જ. બેઉ લેખકો કાવ્યમીમાંસા કરે છે, પરંતુ બેઉની પોતપોતાની મર્યાદા છે અને તે ભિન્ન ભિન્ન છે. શ્રી. ધ્રુવ, આત્માના અનુભવને શબ્દબદ્ધ કરવાની જે કળા, ભાષામાં તે અનુભવનો ફોટો પાડી રજૂ કરવાની કળા, તેને કાવ્ય કહે છે, એમ મારે જો મારા શબ્દોમાં મૂકી બતાવવું હોય તો મૂકું. એટલે તે કળા પદ્ય-વિશેષ જ હોય એમ તે ન કહે; ગદ્ય-વાહ્ય પણ થઈ શકે છે. શ્રી. પાઠક પણ આ વ્યાખ્યામાં સંમત લાગે છે, જોકે એ કહેવાને માટે તે ભિન્ન પરિભાષા વાપરે છે.

હવે જે ભેદ મને લાગ્યો તે જણાવું: આ૦ ધ્રુવ આત્માની કળાનો પડઘો વાચકના આત્મા પર પડી, તેની સંસ્કારિતાને, તેની જીવનશક્તિને તેના જીવનવિકાસને, ટૂંકમાં તેના આંતર જીવનમાં કે તેના સમગ્ર પૌરુષમાં શી રીતનો રણકો ઉત્પન્ન કરે છે, એ શું પરિણામ પામશે, એ તરફ પોતાના વિવેચન-ચક્ષુને ખાસ ખેંચે છે. કાવ્યની શક્તિ જો માણસના આંતર જીવનને સ્પર્શવામાં, સોંસરા ત્યાં પહોંચી તેમાં સંવાદ ઉત્પન્ન કરી ભાવનાને પરિપુષ્ટ કરવામાં રહેલી છે, તો વિવેચકે આ તપાસીને તે તે કાવ્યને મૂલવવું જોઈએ. અને તે દૃષ્ટિએ કાવ્યતત્ત્વનો વિચાર આ૦ ધ્રુવ કરતા લાગે છે. મતલબ કે, વિવેચનમાં કાવ્યના વસ્તુ કે તત્ત્વ ઉપર તે વધારે ને વધારે નજર રાખે છે; તે વસ્તુને વાચકના અંતર પર પહોંચાડવાને માટે કવિનાં જે સાધનો, જે યુક્તિઓ, તેની તરફ તેમણે પોતાનાં વિવેચનોમાં મુખ્ય વલણ નથી રાખ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. પાઠકનું આ પુસ્તક વાંચતાં તેમનું મુખ્ય વલણ કવિનાં સાધનોની શકિતના પૃથક્કરણ તરફ વિશેષ લાગ્યું. આ સંગ્રહનો મુખ્ય અને પ્રથમ લેખ 'કાવ્યની શકિત' હોવાથી કદાચ સંગ્રહનું નામ પણ એ પડ્યું. પરંતુ મનુષ્યહૃદયને કેળવવાની કાવ્યની જે શકિત છે, એ વાતનું નિરૂપણ આમાં મુખ્ય નથી. એ શકિત કવિનાં કયાં સાધનોથી આવે છે, તેમની સચોટ વેધિતા શેમાં રહેલી છે, અથવા ફોટોગ્રાફીની પરિભાષામાં કહું તો, આધ્યાત્મ અનુભવનો ફોટો પાડવા માટેનું જે આયોજન, તેને તેમણે બહુ જ સમર્પકતાથી નિરૂપ્યું છે. અને આ સંગ્રહ વાંચતાં એમાં ખાસ આનંદ પડે છે.

એ નિરૂપણમાં એક નૈયાયિકને છાજે એવી છણાવટ જોઈને, આપણી ભાષાની શકિત એક અધિકારીના હાથમાં કેવી ખીલે, એ જોઈને, આપણી ભાષાના ગૌરવનું એક વિશેષ ભાન થાય છે. આ૦ કૃપાલાની વિદ્યાપીઠમાં હતા ત્યારે કહેતા, પ્રોફેસર પાઠક બોલે ત્યારે તેમની ગુજરાતી સાંભળતાં થાક નથી ચડતો. માનસિક વ્યાપારના ઝીણા પૃથક્કરણને શ્રી. પાઠક શબ્દોમાં ઉતારી શકે છે, અને તે માટે તેમની પાસે હથોટી છે, વાચકને એ વાંચતાં ક્લિષ્ટતા કે કૃત્રિમતા નથી લાગતી, એ શ્રી. પાઠકના આ સંગ્રહમાંથી જોવા મળે છે. (અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે, ભાષા પ્રવાહવાળી છે છતાં સંસ્કૃતપ્રચુર હોઈ જરા ભારે લાગે છે, તે શું સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષા વધારે-પડતી ધ્યાન પર રહેવાથી હશે?) ખાસ તો તેમના સંગ્રહને નામ અર્પતા પહેલા જ લેખમાં.

આ ઉપરથી શ્રી. પાઠકની વિવેચનશૈલીને જો નામ આપવું હોય, તો તેને અધ્યાપક-શૈલી કહી શકાય; અને તેની તુલનામાં આ૦ ધ્રુવની શૈલીને આચાર્ય-શૈલી કહેવામાં વાંધો નથી. આ૦ ધ્રુવ અધ્યાપક છે, પરંતુ તેમના શબ્દોનો રણકો 'આચાર્ય ઉવાચ' જેવો છે. શ્રી. પાઠકેય અધ્યાપક છે, પણ તેમના શબ્દોનો રણકો જુદો છે. એક અધ્યાપક જેમ પોતાની વાત ઠસાવવા માગે તેમ તે, 'સમજ્યા? સમજ્યા?' કહેતા આગળ વધતા લાગે છે.

અને એમાં પૂર્વપક્ષોને નથી લેતા જતા એમ પણ નથી. પરંતુ, તેમને તે તરીકેનું સ્પષ્ટ સ્થાન આપી, તે સામે તકરારી ઢબે તે કામ નથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેતા. પોતાને કહેવાની વાતમાં પૂર્વપક્ષોને વણી લઈને વાત બહલાવવાની તેમની રીત, એ શ્રી. પાઠકની વિવેચક શૈલીની ખાસિયત મને લાગી. સાક્ષર-જગતમાં પણ એ કદાચ આ જ ઢબે કામ લેતા હોય એમ નથી લાગતું? તેથી જ કદાચ શ્રી. પાઠક વિવેચનમાં વાડાબંધી જેવું ઊભું નથી કરતા, પરંતુ પોતાને જે કાંઈ કહેવા જેવું અને જેટલું લાગે છે, તે સીધી ભાષામાં તેવું ને તેટલું કહી દે છે.

કઈ રીતે વિવેચકે કામ કરવું એ ઉત્તમ, તે વિષે તે કહે છે તે આ બાબતમાં જાણવા જેવું છે:–

'જેટલે અંશે માણસ અહંકાર ગલિત કરી શકે, અભિમાનમૂલક ગ્રહો છોડી શકે, અને તે સાથે ચેતનને જાગરૂક રાખી કવિને અનુકૂળ પોતાનું ચિત્ત કરી શકે, તેટલે અંશે તે કાવ્યનો બરોબર અનુભવ લઈ શકે, અને કાવ્યાનંદ ભોગવી શકે . . . વિવેચક પણ જો આવી રીતે કાવ્યનો ભાવ ઝીલી શકે તો જ સાચો વિવેચક થઈ શકે. મારે વિવેચન કરવું છે એટલો સંકલ્પ પણ કાવ્યના શ્રવણ સમયે ન જોઈએ.'

એટલે, વિવેચક એક સંસ્કારી અને કાવ્યશાસ્ત્રસંપન્ન (?) વાચક છે; પોતાના વાચનથી પડેલા સંસ્કારને શબ્દબદ્ધ કરે છે એટલું જ. કવિ જેમ પોતાના અનુભવને શબ્દબદ્ધ કરી કાવ્યનું સર્જન કરે છે, તેમ વિવેચક પોતાના વાચનથી મળતા, સામાના અનુભવનો ખ્યાલ પોતાને જે પ્રતીત થાય છે, તે રજૂ કરે છે. અને તેમાં અમુક સર્જન-વ્યાપાર નથી એમ ન કહેવાય. એમ ન હોય તો વિવેચકો વચ્ચે ભેદ શું કામ પડે છે? વિવેચન એ સર્જન છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન વળી જુદો છે. પરંતુ વિવેચન-વ્યાપારમાં પણ વ્યક્તિત્વની છટા હોય છે, અને એ જો સર્જનનો ગુણ હોય, તો તે અંશે વિવેચન વૈયક્તિક પણ બને છે. જેમ કવિ કોઈ અવનવું તેજ-દર્શન આપણને બતાવે છે, તેમ જ સમર્થ વિવેચક પણ એની સામગ્રીમાં-થી એવું જ અવનવું અર્થનિરૂપણ કરે છે તો ખરો. અસ્તુ.

કાવ્ય-વિવેચનના છૂટક લેખોનો આ સંગ્રહ એક સુસંગઠિત મીમાંસા ન બને એ તો સ્પષ્ટ જ છે, તેથી સિનેમાના ચલચિત્ર જેવી નહીં, પણ જાદુઈ ફાનસનાં સ્થિરચિત્રો જેવી છાપ પડે છે. કાવ્યને માટે તો કાંઈકે ઠીક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, પરંતુ સંગ્રહમાં સંગીત, ચિત્ર અને નૃત્યને પણ સ્થાન મળ્યું છે. કાવ્ય-કલાની સાથે એ કલા-રૂપોને વણતાં છતાં, બેઉની શક્તિમાં જે ભેદ રહેલો છે, તેનું આછું દર્શન શરૂના સુવ્યવસ્થિત નિબંધમાં મળે છે. પછી જે ફુટકળ લેખો રૂપે ચર્ચા આવે છે તે પ્રાસંગિક છે એટલું જ નહીં, તેમાંથી ચિત્ર, સંગીત અને નૃત્યનાં વિવેચનતત્ત્વો પણ પામી શકાતાં નથી.

સંગીત અને ચિત્રનું તો ઠીક કે કેટલાક જોનાર સાંભળનાર તે વિષે કાંઈક સમજતા હશે. પરંતુ નૃત્યદર્શન શહેરોમાં દેખાદેખી વધતું જવા છતાં, ને ફૅશન બનવા છતાં, તેમાં 'આંધળાના ગોળીબાર' જેવું જ ઘણું ચાલતું લાગે છે. વિવેચકોને પણ એમ જ હશે, કેમ કે તેઓ પણ સામાન્ય દર્શકને તેના આકલનની અંદર બહુ મદદ કરી નથી શકતા. આ સંગ્રહમાં નૃત્ય પરના નિબંધો વાંચી તે કળાની અગમ્યતા ખાસ ઓસરતી ન લાગી.

ચિત્રકળા વિષે કદાચ આ પ્રકારની અગમ્યતા ઓછી છે. છતાં હવે આ સંગ્રહમાં 'યક્ષદંપતી' ચિત્ર જુઓ. બૌદ્ધ સાધુઓ જે ગુફાઓ સેવતા તેનું એ ચિત્ર છે, એમ મનને મનાવતાં તકલીફ પડે છે. ક્યાં હાડપિંજર પર સમાધિ લગાવનાર આદિભિખ્ખુઓ અને ક્યાં આવાં નગ્નપ્રાય ચિત્રો પર સમાધિ લગાડનારા એમના અનુજો! તે આદિબૌદ્ધોએ ધર્મ ફેલાવ્યો, જ્યારે આ અનુજોએ તે લોપાવ્યો, એ પણ એવી જ યથારૂપ ભેદઘટના નથી? વિવેચક લખે છે કે, 'કલાએ અજંતાના સંન્યાસના વાતાવરણને અનુકૂળ જ રૂપ લીધું છે. . . . ' (પા. ૨૧૮). સ્ત્રીપુરુષની નગ્ન રેખાનું ધ્યાન ધરવું કયા સંન્યાસને અનુકૂળ હશે એ સમજાતું નથી. કોણ કહી શકે કે, આ કલાએ સંન્યાસને તાર્યો, ને નહીં કે માર્યો? અને જો જીવન સાથે ઔચિત્યનો મેળ એ કલાનું એક લક્ષણ હોય, તો 'યક્ષદંપતી' એટલે અંશે તો ખંડિત-કલા છે અને તે રીતે સુરુચિનો ભંગ પણ છે. ચિત્ર, સંગીત, અને ખાસ કરીને નૃત્યનું કલાકીય વિવેચન ઓછેવત્તે અંશે છતાં આપણે ત્યાં સાવ શિખાઉ-અને દેખાદેખી જ છે. એને વધારેપડતું મહત્ત્વ ન અપાય તો સારું.

આ સંગ્રહના બાકીના લેખો એક સ્થિર દૃષ્ટિવાળું વિવેચન છે. કાવ્યના આયોજનની જે ઝીણી કસોટી અને પૃથક્કરણ એમાં છે, એ વાંચી મનને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુસ્તીનો આનંદ મળે છે, અને સૂક્ષ્મ નિહાળવાની કસરત થાય છે. અને એ જ અભ્યાસનું લક્ષણ છે. વિવેચનના અભ્યાસીઓએ આ દૃષ્ટિએ આ સંગ્રહના નિબંધો ભણવા જોઈએ. પ્રેમાનંદ અને નાનાલાલની કાવ્યશક્તિ નિરૂપતા નિબંધો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ શીખવવામાં મદદરૂપ લાગશે. સામાન્ય વાચકને આ બધું ઓછું કામ લાગશે. શરૂમાં કહ્યું એમ, શ્રી. પાઠક અધ્યાપક છે અને અધ્યાપક-શૈલીનો આ સંગ્રહ વિદ્યાર્થીઓને ખાસ મદદરૂપ છે.

[મે, ૧૯૪૧]

૨૮

'શુક્તારક'

[લે૦ વિજયરાય ક૦ વૈદ્ય; પ્રકા૦ ગુ૦ વ૦ સો૦; અમદાવાદ; કિ૦ સભ્યો માટે રૂ. ૧–૦–૦, બીજા માટે રૂ. ૨–૦–૦; પૃ૦ ૧૭૮.]

સાક્ષર શ્રી. નવલરામનું એક નવી જ શૈલીથી રજૂ થતું જીવનચરિત આ છે. આ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલાં, સ્વ૦ શ્રી. ગોવર્ધનરામે લખેલું તથા સંક્ષિપ્ત નવલગ્રંથાવલિમાં પ્રારંભે શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખે લખેલું, એમ બે જીવનચરિત આપણી ભાષામાં મોજૂદ છે. (લેખકે શ્રી. નરહરિભાઈના આ નિબંધ વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી કર્યો; માનું છું તે જોયો તો હશે, કેમ કે એમાં ખૂબ માહિતી શ્રમપૂર્વક ભેગી કરવામાં આવી છે. અસ્તુ.) આ બે સરળ અને સુંદર તથા આધારભૂત નિબંધો પછી આ નવો પ્રયત્ન શું કામ, એમ કદાચ પ્રશ્ન ઊઠી શકે. આ નિબંધ સ્વર્ગસ્થના જીવન તથા લેખન વિષે અભ્યાસ કે વિવેચન નથી. એમાં કોઈ નવી સંશોધનસામગ્રી કે મુદ્દો પણ નથી. એની નવીનતા લેખકે પોતાના નિવેદનમાં આમ જણાવી છે:

"આ ગ્રંથ નવલરામના બાહ્ય કે આંતર જીવનનું રેખાચિહ્ન જ નથી. અહીં જે પ્રયાસ કર્યો છે તે એ જીવનનાં બાહ્યાંતર અંગોનું ચિત્રરૂપ સમગ્ર દર્શન કરાવવાનો, ઉપર્યુક્ત (એટલે કે ગોવર્ધનરામકૃત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનકથા તથા સ્વ. દેરાસરીના લેખો ઈ૦) સામગ્રીને આધારે દોરી શકાય છે તે રેખાચિત્ર દોરીને તેમાં યથાશક્ય રંગપૂરણી કરવાનો.''

આ કરવા માટે 'યથાપ્રસંગ દૃશ્યાલેખનની વૃત્તાંતકથનની સંવાદની વાસરિકાની પત્રાલાપની એમ વિવિધ પ્રકારની' પદ્ધતિ રાખી છે. લેખક પોતે જણાવે છે કે, આ 'અભિનવ પ્રયોગ' છે. જીવનકથામાં કાલ્પનિક સંવાદો ઊભા કરવા, કે દૃશ્યની સજાવટ નાંખવી, ઈ૦ ક્યાં સુધી યોગ્ય એ વિચાર સહેજે ઊઠે છે. ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તેનાં પાત્રો તથા દૃશ્યો અંગે આવી આવી ભાત ભાતની છૂટ લે જ છે; પણ તે નવલકથા છે—જીવનકથા નથી. ત્યાં પણ આ છૂટો અંગે ચર્ચાસ્પદતા તો છે જ. તો જીવનકથામાં આ જાતની રંગપૂરણીની અભિનવ પ્રયોગપદ્ધતિ વિષે તો એ વધારે સંભવે.

આમ શું કામ કરવું જોઈએ? એ કારણ લાગે છે કે, જીવનકથાને વધારે હૃદયંગમ અને સચોટ કરવા માટે. એમ હોય તો, આ ચોપડી એમાં ફાવી નથી. લેખકે સંવાદો જ કાલ્પનિક યોજ્યા લાગે છે. વાસરિકા ઈ૦ પણ એવાં યોજ્યાં ન હોય. છતાં વાંચતાં એક પ્રકારની બીક જ રહ્યા કરે છે કે, ખરેખર આમ હશે જ ને!* એ આ પદ્ધતિનો દોષ ગણાય. પણ કદાચ સમર્થ કલાકાર એનેય દૂર કરી શકે અને પોતાની કલાશક્તિથી સફળ 'જીવનચરિત્ર' આલેખી શકે. જેવાં કે, કેટલાક યુરોપીય લેખકો વિષે જાણવા મળે છે. આ ચોપડી તે દૃષ્ટિએ અસફળ છે.

જાત જાતની નિરૂપણ-યુક્તિઓ એકસાથે કામમાં લેવાઈ છે; પરંતુ નિરૂપણકળા એમને પહોંચી વળી એકરૂપ આખી યુક્તિ નિપજાવી શકી નથી. આથી મને ભય છે કે, લેખકે ભારે જહેમત ઉઠાવી તૈયાર કરેલી આ

* જેમ કે પા. ૧૩, બીજા પેરાનો છેલ્લો ભાગ. તેમાં મિ. રિચમંડના મોંમાં દેશીઓ પ્રત્યે એક ટીકાની વાત મૂકી છે. આ કલ્પેલી કે હકીકત?

પા. ૩૩, જ્યાં ખેડા અમદાવાદને કંજૂસ લોકના જિલ્લા કહ્યા છે. તે નવલરામની માન્યતા હતી એનું પ્રમાણ હશે?—આવી શંકા થાય છે.

અને આવું વાસરિકા અંગે પણ થયા કરે છે.

આ રીતે નંખાતી ઝળક કે છાયા જીવનકથામાં અસત્ય ગણવી ન જોઈએ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મજેદાર ચોપડી એટલી બધી પ્રિય નહીં થાય. એનો દોષ લેખકે અજમાવવા હાથ ધારેલી નવી છતાં કઠણ કલાપદ્ધતિને માથે છે. તેથી નવલરામ વિષે સ્વ૦ ગોવર્ધનરામે લખેલો નિબંધ, આ નવા પ્રયત્ન છતાં, 'ક્લાસિકલ' ને એવી જાતના નિબંધલેખન માટે નમૂનેદાર ધોરણરૂપ રહે છે.

[મે, ૧૯૪૬]

૨૯

ગુ૦ વ૦ સો૦નું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન

આ વર્ષનું ગુ૦ વ૦ સો૦નું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન,* તેના અભ્યાસ અને મહેનત પૂરતું પણ, તે અગાઉનાં બે-ત્રણ વર્ષોનાં વ્યાખ્યાનોની સરખામણીએ નોખી ભાત પાડે છે. ૪૪ મોટાં પાનના એ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે જે અભ્યાસ અને વિવેચનપ્રેમ રેડયાં છે, તેને માટે સૌ સાહિત્યપ્રેમીઓ એમને ધન્યવાદ આપશે.

શ્રી. વિશ્વનાથે એમાં એ બતાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે કે, 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ આપણો મહાગ્રંથ આપણા સાક્ષર-જીવનના 'પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય' છે. તેમાં ચિંતન જેટલું જ સમર્થ સર્જન પડેલું છે, તે ગ્રંથ આજે ઉપેક્ષાય છે એ આપણા યુગને જ માટે ઘસાતી વાત ગણાય. એ ગ્રંથ તો 'આપણા નવલકથા-સાહિત્યનો નગાધિરાજ' છે. . . . 'એની સામે ભલે ગમે તેટલા પ્રહારો કરવામાં આવે, તોપણ તે ચિરંજીવ જ રહેવાનો છે.'

વ્યાખ્યાતાનો આભાર માનવાને નિમિત્તે શ્રી. રા૦ વિ૦ પાઠકે નવયુગ માટે એક કસોટી ફેંકી: 'આ તો નવો જમાનો છે; તે જૂનાં જરીપુરાણાં ચોપડાંમાં બહુ કીમતી કશું નથી ભાળતો,' એવું માનનાર વર્ગને તેમણે પડકાર કર્યો કે, તો પછી તમે નવ-યુગીન લોકો તમારાં નવાં

* 'પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય'—સરસ્વતીચંદ્ર. વ્યાખ્યાતા—વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ; તા. ૧૪-૯-'૪૧, અમદાવાદ. પૃ૦ ૪૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચશ્માં વડે એ ગ્રંથને નવેસર મૂલવી બતાવો; તેમ કર્યા વગર તમારો દાવો સિદ્ધ નથી.

પરંતુ નવો જમાનો જૂના જમાનાની આ કસોટી પણ કેમ માનશે? નવા જમાના પાસે નક્કર એવું કશું હજી ક્યાં આવ્યું છે કે તેને એ પોતાનો નિકષ કરી શકે? દરમિયાન આ જમાનો એક વાત સમજ્યો છે કે, અમને ન રુચે તે અમને ન ખપે. શા માટે અમુક અમને નથી રુચતું તે અમે ન તપાસીએ. અમુક અમને ન રુચે એટલે બસ; એમાં પછી શ્રેય નહીં જ હોય; બીજું કાંઈ નહીં તોય એમ ન વર્તવાથી 'કૉમ્પ્લેક્સ'– મનોગ્રંથી તો બંધાય જ. (રસ-ચટકો પોતે જ 'કૉમ્પ્લેક્સ' કે મનોગ્રંથી બની બેસે, પછી નવાની જરૂર પણ ન રહે.) આ યુગ કહી શકે કે, શ્રેય પ્રેયને અમે તો એક કરી દીધું છે; કાકાસાહેબ પેઠે અમને પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી કે, હે પ્રભુ, શ્રેય અમને પ્રેય થજો.

સરસ્વતીચંદ્રની પુરુષાર્થહીનતા

શ્રી. વિશ્વનાથે ઉપરના એમના વ્યાખ્યાનમાં એક વાત કરી (અને એવી બીજી પણ અનેક આકર્ષક બિનાઓ એમાં છે,) તે મને નવી ખ્યાલમાં આવી. આ લાંબું સરસ્વતીચંદ્ર-પુરાણ થોડાક માસની કથા છે. મહાભારતનું યુદ્ધ ૧૮ દિવસ જ ચાલ્યું એ કબૂલ કરતાં જેવી માનસિક મુશ્કેલી પડે છે, એવી ઉપરની વાતમાં રહેલી છે. આટલા માસ સરસ્વતીચંદ્ર રખડ્યો, પણ તે મોટે ભાગે મનોભૂમિમાં. તે રખડુ ખરો, પણ સ્વપ્નની જેમ માનસ-સૃષ્ટિમાં. સ્વપ્ન જેમ ત્યાં પણ કદાચ કાલગણના જુદી પ્રતીત થતી હોય.

આ રખડપટ્ટીથી સરસ્વતીચંદ્ર કેટલો કેળવાયો? એણે અનેક વિચારો સાંભળ્યા, ચર્ચ્યા, એનાં પ્રમાણો આપ્યાં, સાંભળ્યાં, વગેરે. જેમ આજની યુનિવર્સિટીનો ફિલસૂફીનો પારંગત (M. A.) કરે એમ. પ્રશ્ન એ છે કે, એ બધાથી 'રખડુ ફિલસૂફ' જીવનમાં કેટલો ઘડાયો? 'જહાંગીરી ને ફકીરી વચ્ચે ઝોલાં ખાતો એ ભણેલો નવજુવાન છેવટે ઝોલાં ખાતો મટ્યો? મટ્યો તો ક્યાં જઈને ઠર્યો? જીવનમાં વૈરાગ્યથી રંગાયેલો દેખાતો, શ્રીમંતનો એ લાગણિયાળો દીકરો છેવટે વૈરાગી તો ન જ રહ્યો; પણ હતોય ખરો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈરાગ્યનું પણ એક કાવ્ય – નિરાશાની કરુણતાવાળું એક પ્રેમચિત્ર – કરીને એમાં જ કદાચ એ રાચતો રહેલો નથી લાગતો? એનામાં એક પ્રકારના વેવલાપણાથી કે રોતલતાથી વીંધાયેલ-ઘવાયેલ માણસની પુરુષાર્થ-હીનતા નથી જોવામાં આવતી? જીવનના ધ્યેયની બાબતમાં પણ છેવટ સુધી એ રખડેલ જ નથી રહ્યો? અંતે, પ્રકૃતિ પર – જાત પર જઈને ઠરે છે અને આખી રખડપટ્ટી એક રમ્ય મનોરંજન ને કરુણ કાવ્યાનંદ જેવી જ નથી રહી જતી? આ એક ચર્ચવા જેવો પ્રશ્ન છે.

'સરસ્વતીચંદ્રની' અમરતા શી?

આ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી. વિશ્વનાથે મુખ્ય પ્રયત્ન એ સિદ્ધ કરવાનો કર્યો કે, 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની ઉપેક્ષા થવી ન જોઈએ; આજે પણ તે ગ્રંથ ભુલાવો ન ઘટે. ગ્રંથો ચિરંજીવી બને છે તો તેમના કશાક અમર સંદેશ કે અમર રસ-બીજને લઈને. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં આમાંનું કાંઈક હોય તો, તેને માટેની આજે દેખાતી ઉપેક્ષા તો આજના ગેર-સુકાન સંધિકાળના ડહોળાટની જ એક નિશાનીરૂપ નીવડશે. એટલે સવાલ તો એ છે કે, આ ગ્રંથનું રસબીજ યા સંદેશ હોય તો તે શું છે? ને તે અમર છે? તેની વાર્તાનો રસ સદાથી પર છે? તેનો નાયક કોઈ જીવનના પાસાનો અમર પ્રતિનિધિ છે? આ એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિકપણે ઊઠે છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' આપણા દેશમાં નવી સ્થપાયેલી યુનિવર્સિટી-કેળવણીના ફળરૂપ, એક શિક્ષિત, વિદ્યાવ્યાસંગી, અને વિચારક પુરુષની કૃતિ છે. એમાં એની કિંમત તથા એની મર્યાદા બેઉ આવી જાય છે. એવા માણસે જે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ચીતર્યો છે, તે હિંદની એક અંગ્રેજી યુનિવર્સિટીની પેદાશનો નમૂનો છે. પરંતુ એ યુનિવર્સિટી ૧૯મા સૈકાની છે. ત્યારે તેમાં નવીનતાનું કૌતક હતું, તેમાં અભ્યાસ હતો, પંડિતાઈ હતી; ભણતરને, નોકરી જોડે આજ જેવી સગાઈ થવાથી, અધોગતિ નહોતી મળી. ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્રમાં વિદ્યાવ્યાસંગ છે; વિદ્યા-પ્રાપ્ત સત્યથી જીવન ઘડવું જોઈએ એવી ઝાંખી સમજ પણ ઘટાવી શકાય. પણ તેને માટેની જરૂરી ઉગ્રતા કે સાધકતા જ નથી દેખાતી; અને અતિ-ભણતરથી યુનિવર્સિટીમાં આજે પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી જતી જોવા મળે છે એવી દુવિધા કે નિશ્ચય-બુદ્ધિની કુંઠિતતા યા હ્રાસ એનામાં જોવા મળે છે. યુનિવર્સિટીના વિપાકનો આવો નમૂનો જ જો કાયમ નથી રહ્યો, તે કથળ્યા જ કર્યો છે, તો તે નમૂનાનો પૂર્વજન્મ ચીતરનાર તરીકે તેનો ગ્રંથ એક પુરાતત્ત્વ તરીકે મદદગાર થાય; પરંતુ એટલામાત્રથી અમરતા કેવી રીતે મેળવી શકે? આપણી પ્રજાનું કયું સ્વભાવ-લક્ષણ એમાં અંકાયું કે તેને મહાકાવ્યની અમરતા મળી શકે?

પણ કદાચ શ્રી. પાઠકે કહ્યું તે સાચું હોય કે, યુગકાર ગ્રંથોમાં તેમની યુગનિર્માણશક્તિ ભવ્ય છે અને તે તો યુગે યુગે પ્રતિષ્ઠા પામે છે. શ્રી. વિશ્વનાથે આ વ્યાખ્યાન આપ્યું એ જ આ વિધાનનો પુરાવો ગણી શકાય. અને એ યુગનિર્માણશક્તિનો યુગે યુગે અર્થ કરાય, તે ચર્ચાય, અને જીવનપરંપરા પૂર્વાપર અનુબદ્ધ રહે, એમાં જે અમરતા રહેલી છે, એવી ઈતિહાસશેષતા અથવા ઈતિહાસ-સાધ્ય જીવંતતા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં છે. પણ તે ભણેલાઓ અને અંગ્રેજી જ ભણેલાઓ માટે ગમ્ય છે, એ એનું એક મોટું મર્યાદા-લક્ષણ પણ છે. આજનો જમાનો અને આજના જીવનપ્રવાહોનો ઝોક એ મર્યાદા વટાવીને આખા સમાજને વ્યાપવા તરફનો છે. જોકે, શ્રી. વિશ્વનાથ જે ઉપેક્ષાની ફરિયાદ કરે છે, તે એ સમાજ તરફની નથી, પરંતુ શિક્ષિત નહીં પણ સાહિત્યિક સમાજમાં દેખાતી ઉપેક્ષાની વાત કરતા હોય એમ લાગે છે.

ગુજરાતના સાહિત્ય-જીવનની બહારના જીવનમાં ‘સરસ્વતીચંદ્રે’ ક્યાં ને કેટલો પ્રવેશ કર્યો છે, એ પણ એક તપાસવા અને તારવી બતાવવા જેવો મુદ્દો છે. આજ કેટલા લોક, રામાયણ મહાભારતનાં પાત્રો પ્રસંગોની જેમ, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંથી કાંઈકે સહેજે ઉલ્લેખતા હશે? સામાન્ય જનતામાં તો આમાંનું કાંઈ ન મળે; પણ ભણેલી જનતામાં આ પ્રકારે આજે કેટલું ચિરંજીવ બનીને રહ્યું હશે?

‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં અશ્લીલ ચિત્રો

શ્રી. વિશ્વનાથે આ મહાપુરાણમાં આવતાં અશ્લીલ ચિત્રોની યાદી પણ આપી છે, અને તે પરથી તે તારવી બતાવે છે કે, એ ચિત્રો જથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગ સુધીમાં ક્રમશઃ કમી થઈ, તે ભાગમાં લગભગ નહિવત્ રહે છે.* આજના પોતાને વાસ્તવવાદી સનાવતા લેખકોની કૃતિઓમાં અશ્લીલતા જેમ પ્રધાનપદે હોય છે અને તે તે કૃતિના રસને માટે કેટલીક વાર તો આધારરૂપ હોય છે, તેવી રીતે આ ચિત્રો પ્રસ્તુત મહાપુરાણમાં નથી. ત્યારે છે શું કામ? વાર્તા કે વસ્તુની સમજાવટને માટે એ બધા પ્રસંગો જરૂરી છે? કે પછી એના હીન રસને જ ખાતર ? આ પણ એક ચર્ચવા જેવો મુદ્દો ગણાય.

જો એમ લાગે કે ક્યાંક તો એ ચિત્ર-પ્રસંગો —ને કેટલાક એવા છે—વાર્તાપ્રવાહ માટે જરૂરી નથી લાગતા, તો તે શા સારુ ત્યારે નાંખાયા હશે? એવાં કથાનકો મૂકીને લેખકે શું તાક્યું હશે? અને ગોવર્ધનરામ આજના જમાનાના વાસ્તવવાદી તો નહોતા. કે પછી આ ઉપરથી, આજ જોવા મળતી વાસ્તવદંભી અશ્લીલતાની જોડે એમનાં એ ચિત્રો દ્વારા મુગ્ધ સંબંધ સાંધી શકાય તો, આજનો વાસ્તવવાદ પોતાનું મૂળ કાંઈક રૂપે તે મહાપુરાણમાં પણ બતાવી શકે ખરો? કૃતિનું રસબીજ ઇંદ્રિયારામ કે સ્થૂલ ઇંદ્રિયગમ્ય ભોગોને અપીલ કરીને જો જીવતું રહે, તો તે કૃતિ કલામાં ખપે નહીં; તેને કલા ગણો તોય તે હલકા પ્રકારની જ ગણવી જોઈએ. આમ જો વિવેચકો ઠરાવે તો 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રસ્તુત ભાગો ગ્રામ્ય—બજારુ (Vulgar) રસજીવી ન ગણવા જોઈએ?

'સરસ્વતીચંદ્ર'નું પરીક્ષણ આજે આવા પ્રકારનાં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુએ પણ કરવા જેવું ગણાય.

[નવેંબર, ૧૯૪૧]

---

* આ કમીપણું વાર્તા-રસના કમીપણા જોડેના પ્રમાણમાં થતું જ જાય છે એ પણ યાદ કરવું જોઈએ. વાર્તા વધતી નથી, ભાગે ભાગે ક્ષીણ થતી જાય છે, ને તેની જગા ચિંતન લેતું જાય છે. અશ્લીલતાનું આ પ્રમાણ વાર્તા જોડે ચાલે છે એ પણ નોંધવું જોઈએ. જાણે અશ્લીલતા વગર વાત જામે નહિ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૦

‘ગુજરાતની અસ્મિતા’

[કનૈયાલાલ મુનશી; પ્રકા૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીઓ; કિં૦ ચાર આના; પૃ૦ ૧૮૪ + ૬.]

‘ગુજરાતની અસ્મિતા’નું આ એક શબ્દાંકિત ચલચિત્ર વાંચી કોઈ પણ ગુજરાતી કે ગુજરાતણને ઉત્સાહ, વિજય, અને અભિમાનનો પાનો ચડ્યા વગર નહિ રહે. શ્રી. મુનશીએ જે વિજય-મૂર્તિ ગુજરાત આ પાનામાં ચીતરી છે એ, ખરેખર, આપણ સૌ એ માતાનાં બાળકોની અસ્મિતા અને મમતાને પાત્ર છે જ. સાહિત્ય પરિષદના સંચાલકોને શ્રી. મુનશીના અભિનંદન માટે આ પુસ્તક બહાર પાડવાનું સૂઝ્યું એ સારું થયું. શ્રી. મુનશીએ ગુજરાતને પોતાના સાક્ષર-જીવનથી જે કાંઈ કહેવા અર્પવા ઈચ્છ્યું હશે, એનો નિચોડ આટલાં સુવાચ્ય પાનાંમાં આવી જાય છે એમ કહું, તો એમની નવલકથા પર આફરીન વર્ગ તકરાર તો નહિ જ કરે એવી આશા છે.

“આ ‘અસ્મિતા’ શબ્દ ૧૯૧૩-૧૪માં હું યોગસૂત્રમાંથી આપણા ઉપયોગમાં ખેંચી લાવ્યો” એટલું જ નહીં, એ શબ્દની વસ્તુ પર ત્યારથી “હું વિચાર કરું છું, અને એને પોષે એવી સામગ્રી એકઠી કરું છું” — આ શ્રી. મુનશીનો જ એકરાર છે. એમણે પોતાની નવલોમાં જે ગુજરાતી-ગુજરાતણોની કલ્પનામૂર્તિઓ સર્જી છે, તે આ અસ્મિતા સેવતાં અને શ્રી. મુનશીના વિજયશીલ અને ધાકધમાકવાળા જીવનાદર્શને દાખવતાં માનવીઓ છે: એમાં પણ શ્રી. મુનશીની અસ્મિતા-પારમિતાનું જ આરાધન જોવું ઘટે.

આ અસ્મિતા એટલે પ્રાંતીયતા? શ્રી. મુનશી ઠોકી ઠોકીને કહે છે કે, ના. “અમે જન્મે ગુજરાતી છીએ, અમે ગુજરાતી બોલીએ છીએ, અમારા સંસ્કાર ગુજરાતી છે, એમ આપણામાં ગુજરાતી અસ્મિતા આવતી નથી. અસ્મિતા જે મનોદશા સૂચવે છે તેનાં બે અંગ છે: ‘હું છું.’ અને ‘હું જ રહેવા માગું છું.’ એમાં એક વ્યકિતત્વની સુરેખ કલ્પના અને એ વ્યકિત-ત્વને હસ્તીમાં રાખવાનો સંકલ્પ બંને રહ્યાં છે.. . .” “મેં ફરી ફરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહ્યું છે તેમ, ગુજરાત પ્રાંત નથી, માત્ર જનસમુદાય નથી, માત્ર સાંસ્કારિક વ્યક્તિ નથી; એ તો પેઢીધર ગુજરાતીઓએ સંકલ્પપૂર્વક સેવેલી, પેઢીએ પેઢીએ નવી સિદ્ધિ પામતી, સામુદાયિક ઈચ્છાશક્તિએ સબળ બનેલી જીવન-ભાવના છે. એ ભાવનાનું તીવ્ર ભાન એ ગુજરાતની અસ્મિતા."

આ ભાવના—પેઢીધરના આપણા વડવાઓની પુરુષાર્થ-પરંપરાઓની આ જીવંત મૂર્તિનું દર્શન, આકલન અને ઉજાળણ—તે કઈ, એનો ચિતાર આ ચોપડીમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ સંગ્રહ છે; મુનશીજીનાં લખાણોમાંથી કરેલું સંકલન છે. કહેવું જોઈએ કે સંકલનકાર તેમાં ઉમદા ફાવ્યા છે, કેમ કે આખું પુસ્તક જાણે સળંગ લખેલું હોય એવી છાપ પાડે છે.

આ ભાવનાના અનુશીલનનો પ્રારંભ મુનશીજી જેને 'નવ-આર્યાવર્ત'-ની સ્થાપના કહે છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે. આ પુરાણકાળનું ખરું ઈતિહાસ-ચિત્ર કદાચ અન્ય હોય એની એમને પરવા નથી; કેમ કે, એમને પોતાનું કલ્પનાચિત્ર ગમે છે, તે રચવા માટે આછો ઈતિહાસનો આધાર હોય તો એમને બસ છે. એટલે તે કબૂલ જ કરી લે છે, "આ સિદ્ધાંતો જેટલા કલ્પવા સરસ છે તેટલા જ પુરવાર કરવા મુશ્કેલ છે." મુનશીજી છેવટે તો ઈતિહાસ-નવલકાર અને ખાસ તો વકીલ રહ્યા ને! ગુજરાતના ગૌરવની આ એમણે તૈયાર કરેલી 'બ્રીફ'—વકીલાત છે. તેમાંથી તેમનો આર્યસંસ્કૃતિ માટેનો પ્રેમ ચોખ્ખો તરી આવે છે.

આ નવ-આર્યાવર્તનું કાઠું આ રીતે રચાયું એમ મુનશીજી કહે છે: "(તેમાં) કુશોનાં સાહસ અને વ્યવહારકુશળતા હતાં; ભૃગુઓનાં શૌર્ય અને વ્યવસ્થાશક્તિ હતાં; હૈહયોની વિજયાકાંક્ષા ને પ્રગતિસાધક ધર્મબંધનનો તિરસ્કાર (?) હતો; ને તેમાં શુદ્ધ આર્યોના સંસ્કાર ને ભાવનામયતા ભળ્યાં; અને આર્યોના બુદ્ધિપ્રભાવે ને સાંસ્કારિક અસ્મિતાએ બધાનું એકીકરણ કરી પ્રબલ વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવ્યું. આર્ય દેશના સીમાડા પર પર-સંસ્કાર બાળવાની ને સ્વસંસ્કાર શુદ્ધ કરવાની વેદી રચાઈ."

પછી આ વેદીમાં એ આહુતિ કેમ ને કેવી કેવી આવી ને બળી કે વિશુદ્ધ થઈ, તેનું વર્ણન કરતાં મુનશીજીની કલમ મધ્યયુગમાં આવતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જરા ખચકી લાગે છે. અહીં એમની કલ્પના એક સુરેખ ચિત્ર નથી આપતી, જેવું કે નવ-આર્યાવર્તની રચનામાં આપી શકે છે. 'મુસ્લિમોના આક્રમણના પ્રત્યાઘાત'માં તે એટલું જ કહે છે, "આખું આર્યાવર્ત સંસ્કારના સંરક્ષણ માટે તત્પર થયું. . . .સંરક્ષણવૃત્તિ એ જ જીવનનો મંત્ર થઈ રહ્યો."

એક ધમકભેર ચાલતી પ્રજાનો આમ અચાનક પલટો શાથી થયો? વેદીની આગ ઓલવાઈ એમ જ ને? મુનશીજી આ સ્પષ્ટ નથી કરતા; તેમનું ચલચિત્ર અહીં ફીકું પડે છે.

મને લાગે છે, પ્રારંભ-યુગમાં આર્યોનો હાથ ઉપર જ હોવાથી, એમનો ઉચ્ચભાવ ને વિજયવૃત્તિ જ વધારે કેળવાયાં; તેમણે અલગ વાડાબંધી કેળવી; અલગ ધર્મપ્રથાઓ સંઘરી; એક પ્રકારનો મોટપ-ભાવ સંઘરી જડ થતા ગયા. એ સ્થિતિમાં, મુસ્લિમના એકેશ્વરવાદ અને તેમના સ્વતંત્ર મિજાજ આગળ આર્યો મૂંઝાઈ પડ્યા. તેમને હારતી જતી પ્રજાનો જ અનુભવ હતો; તે પરથી તેમણે કદાચ આવનારાનો એવો જ ફેજ કલ્પી જડ આરામ ને ઊંઘ સેવવા માંડ્યાં હતાં. આર્યો પર મુસ્લિમ વિજય તેનું જ પરિણામ ન હતું? શ્રી. મુનશીએ આ આપણા ઈતિહાસનું ચિત્ર અધૂરું મૂક્યું છે.

આ યુગમાં 'સાંસ્કારિક અસહકાર' શરૂ થયો એમ એ બતાવે છે. "જીવંત પરસંસ્કારને જીવનક્રમમાંથી જાણે બાતલ કર્યા હોય એવું માનસિક વાતાવરણ" જામ્યું; અને ભાષા ને સાહિત્ય સંસ્કૃત છાયામાં જ રહ્યું. એમ? ફારસી શબ્દો ત્યારે કઈ વેળા ઘૂસ્યા? અને મુસ્લિમ સંગીતની અસર? તથા મુસ્લિમો પણ આપણી નાતોની ઊંચનીચતામાં રહેલી પ્રતિષ્ઠામાં તણાયા તે? અને એકેશ્વરવાદી સંતપરંપરા જાગી તે? સાવ અસહકાર જ ન કહી શકાય. મેં ઉપર કહ્યો તે મોટપભાવ જ કલ્પવો કદાચ વધારે સુરેખ અને સુસંગત નથી?

અર્વાચીન કાળમાં આવતાં અંગ્રેજી કેળવણીની નવશક્તિને પ્રાધાન્ય આપી મુનશીજી નવગુજરાતને આલેખે છે. નવગુજરાતનો ઉદય અહીં પણ ઓચિંતો બતાવે છે: એના ઉદયનાં કારણોમાં તે નથી પડતા. આર્યોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂળ પ્રેરણામાં જે જોમ અને આનંદનો ઉછાળો એ રેડી બતાવે છે, એ પછીના બે યુગોમાં નથી ટક્યાં. ત્યાર બાદ તદ્દન ચાલુ જમાનાના વર્ણને આવતાં, એ બેઉ પાછાં મુનશીજીની કલમમાં આવી જાય છે, એ તો સ્વાભાવિક જ હતું.

આ સંગ્રહના સંપાદકોએ એના પ્રારંભમાં મુનશીજી ઉપર એક નિબંધ જોડ્યો છે. એ નિબંધની શૈલી જરા વિચિત્ર લાગી. એક પછી એક આક્ષેપક જેવું કાંઈક કલ્પીને તેનો બચાવ કરતાં કરતાં પાત્રને ચીતરવું એ સારું નથી લાગતું. એના કરતાં એમણે મુનશીજીની ટૂંકી જીવનકથા જ કહી હોત તો સારું થાત. તો મુનશીજીના પુસ્તકને મુખ્ય સ્થાન રહેત અને પ્રારંભનો નિબંધ તેનો પૂરક બનત. છતાં, એ નિબંધ વાંચવા જેવો અને શ્રી. મુનશીને સમજવામાં મદદરૂપ થશે.

પુસ્તકની છાપ સુંદર છે; સાદા કાગળ પર પણ રૂપાળી લાગતી આ આવૃત્તિની કિંમત માત્ર ૪ આના રાખી છે. એક ફરિયાદ કરવાની છે. અને તે આપણી સાહિત્ય પરિષદ સામે જ છે, તેથી તે વધારે જબરી બને છે. જોડણીનું કાંઈ ધોરણ જ નથી. એક જ શબ્દની ખરી ને ખોટી બેઉ જોડણી જ્યારે હોય ત્યારે, તે ધોરણનો જ અભાવ બતાવે છે એમ ઠરે. આ પુસ્તકમાં ઘણું એવું જોવા મળે છે. વ્યાકરણની પણ ભૂલો નથી મળતી એવું નથી. આ દોષ આવા પ્રકાશનને માટે અને આવા પ્રકાશકોને માટે તો અક્ષમ્ય જ છે.

[૨–૧૦–'૩૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૧

‘જીવનનો આનંદ’

[બીજી આવૃત્તિ, લે૦ કાકા કાલેલકર; પ્રકા૦ નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; કિં૦ ૧-૮-૦; પૃ૦ ૫૪૪.]

આનંદમય બ્રહ્મમાંથી ઈશ્વરે પોતાના જ આનંદ ખાતર આ સૃષ્ટિ રચી, અને ભક્તોએ ભાખ્યું કે, સૃષ્ટિ અન્ય કાંઈ નહિ, ઈશ્વરની લીલા માત્ર છે. પરંતુ એમ જ હોત ને રહેત તો ખરેખર આનંદ જ ન જન્મત. એ શક્ય બન્યું ઈશ્વરની એક જ કરામતને લઈને. એ કરામત તે મનુષ્યને દેવ નહિ પણ મનુષ્ય જ રાખ્યો એ. એટલે ફેર એ પડ્યો કે, દેવને પડછાયા ન હોય તે આ માનવને હોવા લાગ્યા. પરિણામે, આનંદ-સાગરમાં સતત મહાલવા છતાં, માણસને આનંદના ઓળા-સમો વિષાદ પ્રતીત થતો થયો: પોતે પ્રકાશનો જ પુત્ર હોવા છતાં તેને અંધારાં આવવા લાગ્યાં, જ્ઞાનમય હોવા છતાં તેને અજ્ઞાન અને દુવિધાનાં પણ દુ:ખ જોવાં પડ્યાં. માટે જ, આનંદ જે જીવનનો પર્યાય-વાચક હતો તે ‘જીવનનો આનંદ’ એવા અંગાંગીભાવમાં સપડાયો. પણ તેમાંથીય આનંદનું જ ક્ષેત્ર વધુ વિકસિત નથી થતું? આનંદ-સાગરની જ લહરીઓ વધારે લહેકતી થઈ એમ નથી લાગતું?

* * *

આ પુસ્તક થોડુંક વાંચતાં એક વિચાર આવ્યો, પશ્ચિમમાં નવરાશની ભક્તિ એટલી વધી છે કે તેના નૈવેદ્ય તરીકે જ ત્યાં કરોડો રૂપિયાનું અર્થશાસ્ત્ર ઊભું થઈ ગયું છે: અર્થશાસ્ત્રીઓએ ‘નવરાશનું અર્થશાસ્ત્ર’ એવી ખાસ શાખા નિર્માણ કરી છે! આ પુસ્તક પણ એક રીતે નવરાશમાં કરેલો નફો છે. પણ તેમાં ખાસ ખર્ચ કાંઈ નથી. નવરાશ-ભક્તો જો આ વગરમફતનો નૈવેદ્ય-પ્રકાર શીખે તોપણ આ પુસ્તકે ભારે અર્થ-યુક્ત સેવા કરી ગણાય. વાચક યાદ રાખે કે, આ શબ્દ-રસભંડાર લેખકે જેલમાં, પ્રવાસમાં અને નિવૃત્તિમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંચય કર્યો છે. વિદ્યાની જેમ, તે વાપર્યો વધનારો છે. કાંઈ નહિ તોયે તેમાં અર્થ-જગતની કરપીણ પડાપડી તો નથી જ.

* * *

કહે છે કે, યુનિવર્સિટીએ કાકાસાહેબનાં અન્ય પુસ્તકોમાંથી આ 'જીવનનો આનંદ'ને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે પસંદ કર્યું છે! તે શું કાકાના, યુનિવર્સિટીને કદાચ ભોંકાય અને એની કેળવણીને પ્રાણવાન કરી દે, એવા વિચારોને બદલે આ આનંદમય ગોષ્ઠિઓ ટાઢે પહોરે કર્યા કરાય તે સારુ? કાકાસાહેબનું પુસ્તક જ પસંદ કરવું હતું તો પહેલી પસંદગી આને તો નહોતી જ મળવી જોઈતી. કાકાસાહેબની શૈલી અને 'ઊડત'-વ્યાપી કલ્પના અભ્યાસવાને માટે આ પુસ્તક ભલે જોવાય. પરંતુ એને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે લેવામાં તો ન સમજાય એવી વાત થઈ લાગે છે. આનંદ કાંઈ સમયપત્રકની વસ્તુ છે? મજાથી ને મોજમાં વાંચવાની ને રાચવાની ચીજને જો સખતમાં સખત સજા કરવી હોય, તો તેને પાઠ્યપુસ્તક કરી દેવું.

* * *

આનંદ વ્યક્ત કરવાને કેટલીક વાર ભાષા કરતાં રેખા ન ચડે? આ ચોપડીનાં પહેલાં કેટલાંક પાનાં એનો અસંદિગ્ધ ઉત્તર આપે છે કે, ચડે. એટલે વાચકને મારી ભલામણ છે કે, 'પ્રકૃતિના હાસ્ય'ને મુખની વાણીમાં જોવા ન જતો, નહિ તો થાકીશ ને પછી નકામો તે થાક આ પુસ્તક પર કાઢીશ. જોકે, આ પુસ્તકનું કલેવર પણ પેલા અમૃત-મંથન-ન્યાયે ઘડાયેલું છે. આનંદ પણ, સાત્ત્વિક સુખ જેમ, અંતે જ જામે.

* * *

શરૂમાં લેખક એક જગાએ પૂછે છે, "ભાષા ખીલવીને માણસ શું કમાયો?" અને ઉત્તર આપે છે, 'પ્રગતિનો રોગ.' મને થયું, 'જીવનનો આનંદ' તો કમાયો જ! પ્રગતિનો 'રોગ' ભલે કહેવાય, પણ આજના માનવીને તો તે આનંદ જ લાગે છે.

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. કાકાસાહેબના આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ જો યુનિવર્સિટીની ઉપરની 'ભૂલ'ને કારણે હોય તો જુદી વાત. પણ જો ગુજરાતે તે માગી હોય, તો તો ખરેખર ગુજરાતની રસજ્ઞતા અને આનંદવૃત્તિને શાબાશી ઘટે છે. આવો નિર્દોષ, વ્યાપક, અને 'અ-મૂલ્ય' આનંદ જે લૂંટી શકે તેને જીવન-ભારનું વહન સહેલું કરવાની ચાવી મળી રહેવી જોઈએ. ખરેખર, ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં ઝેર જોડે જ અમૃત પણ રહેલું છે. જે લોક એનો તાગ પામી જાય, એમને જીવનનો આનંદ છે, એમણે જોવાનું જોયું છે અને ચાખવાનું ચાખ્યું છે. આ પુસ્તક એ તરફ પ્રેરો.

[નવેમ્બર, ૧૯૪૦] —'નિનાંદિષુ'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

૩

બાલસાહિત્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૨

‘ માણસ ’

[લેખકો : હિંમતલાલ ચૂ૦ શાહ, બાબુભાઈ શાહ; પ્રકા૦ ‘બાલસખા’ કાર્યાલય, અમદાવાદ (ત્રીજા વર્ષની ભેટ); કિં૦ છ આના; સચિત્ર; પૃ૦ ૬૪.]

આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થતા બાલ-સાહિત્યની પ્રચલિત શૈલી અને શોભનથી તૈયાર કરેલી આ ચોપડી છે. તેનો વિષય માણસની પ્રાથમિક દશા અને તેમાંથી તેનો વિકાસ કેમ કરીને થયો તેનો ખ્યાલ આપવાનો છે. લેખકો એક આદિ કુટુંબ કલ્પે છે અને તે કેવી રીતે રહે છે, હરે છે ફરે છે, ખાનપાન મેળવે છે, એનું બાળકોને રુચે એવી વાર્તારૂપે નિરૂપણ કરે છે અને તે બધો વિકાસ એ જ કુટુંબના જીવનમાં સધાઈ રહે છે!

આદિ મનુષ્યના વિકાસની આ હકીકતો છૂટી છવાયી માનવવંશશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાંથી મળે છે. લેખકે એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને આ વાર્તા યોજી છે કે કેમ તે એ જણાવતા નથી. બાળકોની ચોપડીમાં ગમે તેવી વાતો ચાલે, એને સારુ શાસ્ત્રીય આધાર જોવા ખોળવાની જરૂર નથી, એમ જો માનવામાં આવ્યું હોય, તો એ ભયાનક છે. કોઈ પણ વસ્તુની કવિતા કરો કે કલ્પના-કથા કરો, પરંતુ તેનો સત્ય-પાયો સાબૂત હોવો જોઈએ. ત્યાર પછી કાવ્યોચિત કે કલ્પનોચિત શણગાર-સામગ્રી સજી શકાય. આ લેખકો આ બાબતમાં પૂરતા જાગ્રત નથી એમ અનુમાનવાનું કારણ મળે છે.

પ્રસ્તાવનામાં તે જણાવે છે કે, “માણસની પ્રાથમિક દશા અને તેના વિકાસનો ખ્યાલ અપાયો છે; વિકાસની સામાન્ય ગતિ આલેખાયેલી છે; સમયને મહત્ત્વ નથી અપાયું.” જો તમે ગતિ આલેખવા બેસો, આદિ-માનવનો વિકાસ ચીતરવા બેસો, અને સમયનો ખ્યાલ ન રાખો — સમયને મહત્ત્વ ન આપો, તો તેનો અર્થ શો? ઈતિહાસ રચો અને સમય કે દેશકાલથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અબાધિત રહો, તો તો તેવા ગુણવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ બની શકે — ઇતિહાસનું કે વિકાસનું નહિ.

આ વાર્તામાં એક કુટુંબ કાલમર્યાદામાં જ રહે છે, વિચારે છે, જુવે છે, જીવનનિર્વાહ શોધે છે, તેના માર્ગો ખીલવે છે. એ બધાને વિષે કાર્યકારણભાવ પણ યોજ્યો છે. એમાં જો સમયનો ખ્યાલ મહત્ત્વનો નથી, તો શાનો ખ્યાલ છે? માત્ર રોચકતા જ આજકાલ બાલસાહિત્યની એક આવશ્યકતા મનાતી લાગવાથી આમ બન્યું હોય, તો એ તો એક ભારે કેળવણી વિષયક આફત કહેવાય: તો તો આ સાહિત્ય પ્રાચીન પુરાણો જેવું જ થઈ રહે. વધારામાં એ કે, પુરાણોને તો હવે લોક ઇતિહાસ નથી સમજતા, જ્યારે 'માણસ' વાંચનારા બાળકનું વિચારતંત્ર આને સાચેસાચું સમજીને ઘડાશે.

બાલસાહિત્ય તૈયાર કરવું સુગમ ન ગણાવું જોઈએ. એના લેખકે પણ પોતાનાં અભ્યાસ, સંસ્કાર-જ્ઞાન, અને વિદ્યા વિષે પૂરા થવું જોઈએ. નહિ તો બાલિશ સાહિત્ય અને બાલસાહિત્યમાં ફેર નહિ રહે. આ ચોપડી અન્ય બાલ-સાહિત્ય જેવી રસવાળી હોવાની સાથે, કંઈક યોજનાબદ્ધ જ્ઞાન આપવા તાકે છે, એ એનો વિશેષ ગુણ કહેવાય; જોકે ભાષા, જોડણી, વગેરે ભાષા-શાસ્ત્રીય બાબતોમાં તો તે સમાનગુણ જ છે.

ઉપરનો એક વિચાર આ લેખકોને અમે ધ્યાન પર લેવા સૂચવીએ છીએ કે, સમયનો ખ્યાલ છોડીને વિકાસની ગતિ તમે શી રીતે વિચારી શકો? બાળક કે મોટા, સૌના મનના ઘડતરમાં સમય તો વણાયો જ છે. મોટેરાના મનમાં વધુ ઝીણવટ અને પૂર્વાપરતા આવતી હશે. પણ સમયના ખ્યાલ વગર વાર્તા કે ગતિ ન હોઈ શકે.

[ડિસેમ્બર, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૩

બાલજીવન ક્રમિક વાર્તામાળા

[સંપાદક: શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, બાલજીવન કાર્યાલય, વડોદરા.]

'ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં શીઘ્રવાચનમાં (Rapid reading-નો તરજુમો? 'ઇતર વાચન' તેને માટે નથી વપરાતો?) પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે એ દૃષ્ટિએ આ આખી માળાની સંકલના કરેલી છે' એમ એના સંપાદક કહે છે. અમને મોકલેલાં નીચેનાં ત્રણ પુસ્તકો જોતાં આ ઉદ્દેશ જરાય સફળ થયેલો જણાતો નથી. બલ્કે, પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તેને ગણી ન શકાય એવી તેમાં ઊણપો લાગી છે.

'અટકચાળા વાંદરા' (પા. ૮૨, કિ. આઠ આના) આ માળાનું પહેલું પુસ્તક છે. 'વાંદરાં, સસલાં, હાથી વગેરે પ્રાણીઓમાં બાળકો બહુ રસ લે છે. કૌતુક, ગમત અને મસ્તીતોફાન બાળકોનો પ્રિય વિષય હોય છે' એમ લાગવાથી લેખક શ્રી. રમણલાલ જણાવે છે કે, 'મોટાં બીબાંમાં બહુ જ સરળ ભાષા અને એવી જ સરળ છતાં રસપ્રવાહ અખંડિત રહે એવી શૈલીવાળી આ ચોપડી' પોતે તૈયાર કરી છે. એ બધા ઉપરાંત 'ચિત્રો બાબત પણ ખાસ કાળજી' રાખી છે ને 'બાળકોને જોવી ગમે તે સારુ દ્વિરંગી મુદ્રણ' પણ કર્યું છે.

ચોપડીનાં બીબાં તો મોટાં છે; ચિત્રો આજે ગુજરાતમાં જેવાં સાંપડી શકે છે તેવાં ૩૦ ઉપર એમાં ઓઠવ્યાં છે. પરંતુ ભાષા અને શૈલી સંતોષ આપતી નથી. રસ અખંડિત વહે છે એ પણ પ્રશ્નપાત્ર વાત લાગી. અનેક પુરાણી વાતોને નવે વેશે અહીં આગળ, બે વાંદરાને મુખ્ય પાત્ર બનાવી, સાંકળી આપી છે. આ વેશાંતરથી રસ વધ્યો છે એમ નથી. અને પકડાઈ જાય એવી કૃત્રિમતાથી અનેક વાતોને સાંકળી શું કામ લીધી છે? વાર્તાનું વસ્તુ જોતાં, ખરેખર, એમાં તોફાન છે, ગમત તેનાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓછી છે, અને ખાસ કૌતુક એ થાય છે કે, 'અટકચાળા વાંદરા' છેલ્લા પ્રકરણમાં યોગીના શિષ્યો થાય છે એટલું જ નહિ, યોગી મૌની એટલે એ 'વાંદરાની જ મારફત (યોગી) ઉપદેશ આપતા'!

ભાષા અને શૈલી આમાં કાંઈકે ઠીક કહેવાય. પરંતુ ત્યાર પછીનાં બે 'ક્રમિક' કહેવાતાં પુસ્તકોમાં તે ખૂબ જ ઊતરી જાય છે. '**સહેલી વાતો**' માળાની બીજી ચોપડી છે. તેમાં ૫૬ પાનાં જ કેમ હશે? પછીના ધોરણનાં બાળકો ઓછું વાંચે એમ? ક્રમિકતામાં બીબાં નાનાં થાય છે, ચિત્રો રંગીન રહે છે, ભાષા વધારે કથળે છે, અને વિષયની કક્ષા એની એ જ રહે છે — એમાં ક્રમિક પ્રગતિ લાગતી નથી. આ ચોપડી અનેક લેખકોની વાર્તાનો સંગ્રહ છે. પાઠ્યપુસ્તક થવા માગનારી ચોપડીમાં અનેક જણની મહેનત ભલે લેવાય; પણ ભાષા, શૈલી, વૈવિધ્ય, વિષય ઈ૦નું એકીકરણ અને ક્રમિક સંકલન ન હોય, તો તે પાઠ્યપુસ્તક ન બની શકે. બીજી ત્રીજી બેઉ ચોપડીઓ સંગ્રહ હોવા છતાં તેમાં આવું કશું કર્યાની મહેનત લીધી દેખાતી નથી.

'સહેલી' વાતોથી આગળ વધતાં '**રસમય કહાણીઓ**' (પા. ૮૮) આવે છે. અને એ પણ કાલ્પનિક વાતોનો સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં સંપાદક પરીકથાઓ વિષે કહે છે કે, બાલવાર્તાનું આ અંગ 'આહ્‌લાદક, ઊર્મિ-પ્રધાન, બાળકલ્પનાને વેગ આપનારું, એમના વાચન ઉપરનો કાબૂ વધારનારું અને એમના દિલને સૌથી વધુ બહેલાવનારું' છે. 'એટલે એને મર્યાદિત સ્થાન' ત્યારે શું કામ આપ્યું છે? અને મર્યાદામાં રહી જે પરીકથાઓ આ સંગ્રહમાં લીધી છે, તેમને 'આપમેળે તે બોધ મળે' એવી કહી છે; તે કથા વાંચતાં મને તે એવી નથી લાગતી, એટલું જ નહિ એનો શો બોધ બાળક કાઢે તે પણ નથી સમજાતું. જો 'મોતીનો ફુવારો' કોઈ મૂળની છાયા હોય, તો કહેવું જોઈએ કે, આ છાયામાં રસબીજ તાકાત વગરનું થઈ ગયું છે. તેનો રસ જમાવી શકાયો નથી. ત્યાર પછીની અશોકની વાત તો તેથીય વધારે ટીકાપાત્ર લાગી છે.

ભાષા અને શૈલીનું, છેલ્લાં બે પુસ્તકોમાં, કોઈ ધોરણ જ નથી દેખાતું, એ એક મોટી ફરિયાદ કરી શકાય. બાલસાહિત્યકારો આજ તેમના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્યમાં વપરાતી શબ્દસૂચી આપી શકે? કયો શબ્દ બાલસાહિત્યમાં આવે ને કયો ન આવે એનો પ્રયોગસિદ્ધ નિર્ણય તે આપશે? લેખકોને માર્ગદર્શક થાય તે સારુ એમણે તેનો શાસ્ત્રીય કોશ કર્યો છે?

આ માળાના સંપાદકે બાલસાહિત્યમાં શબ્દપસંદગી વિષે જે એક વિધાન કર્યું છે તે નવાઈ પમાડે છે. એમાં કોઈ ઊંડો શાસ્ત્રીય વિચાર દેખાતો નથી; પણ શબ્દપસંદગીનું કપરું કામ ટાળવાની, શાસ્ત્રીય લેબાશમાં, યુક્તિ જ લાગે છે. તે કહે છે: 'બાલસાહિત્યમાં અઘરા શબ્દો આવે તેનો ખાંચો સમજવાની જરૂર નથી, કેમ કે બાળક રસપ્રવાહમાં (શાના? અને એ ઇષ્ટ છે કે?) તણાઈને તેનો માર્ગ કરી લે છે.' વાર્તાની ચોપડીઓ ન લખાય તોય તે પોતાના વાર્તારસમાં તણાઈને વાર્તાઓ મેળવી જ લે છે, તો લખવું શું કામ? એમ પણ તો તો નહિ દલીલ કરી શકાય કે? અને આ સિદ્ધાંત કહી બતાવીને સંપાદકે તેનો અમલ પણ કર્યો છે. નહિ તો, ત્રીજા ધોરણ સુધીના વાચનમાં 'ખાસિયત, તહેનાત, અટ્ટહાસ્ય, જલ્લાદ, મંજુલ, જન્મપત્રિકા, સુવર્ણમુદ્રા, બેહસ્ત' જેવા જેવા શબ્દોનું શું કામ હોય? આનાથી સહેલા ન જ મળત કે ચાલત એવું તો નથી જ.

વાક્યરચના અને ભાષાનો પ્રવાહ પણ પૂરતાં પ્રાસાદિક નથી ને કેટલેક સ્થાને વ્યાકરણશુદ્ધ પણ નથી. જોડણીની ભૂલો તો ઘણી છે. કેટલાંક વાક્યો બાળકો માટે ક્લિષ્ટ કહેવાય: જેમ કે 'રસમય કહાણીઓ' પાન ૩ ઉપર 'આવા રૂપાળા ગધેડાને જંગલમાં જતો કરે એવા મુસાફરો ન હતા.' કહેવું છે આટલું જ—'આવા રૂપાળા ગધેડાને તે જંગલમાં જતો કરાય?' તે ચોપડીના પાન ૨ ઉપર, 'આજ રાત્રે હું આપની ગ્રહદશા તપાસી કાલથી મારી સારવાર શરૂ કરીશ.' 'મારી સારવાર'ને બદલે 'મારો ઈલાજ કે ઉપચાર' ત્યાં કહેવું જોઈએ છે. 'આવનાર શિયાળ ઉપર ઝનૂની હલ્લો કર્યો' (પા. ૪૯)—બાળક માટે 'ઝનૂની હલ્લો' પ્રયોગ સરળ કહેવાય? 'બીજા દિવસની રાતે' (પા. ૫૯) કહેવા કરતાં 'બીજે દિવસે રાતે' કહેવું સરળ લાગે. 'આ શું અજાયબી!' (પા. ૭૩) નહિ, પણ 'આ શી અજાયબી!' બરોબર છે. વગેરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે ત્યાં એક એવો ખ્યાલ બંધાઈ ગયો લાગે છે કે, ભાષા કાંઈક કાલી કરવી, અક્ષર મોટા છાપવા, ચિત્રો ખૂબ મૂકવાં (ભલે તેની સુંદરતામાં પછી કશું ધોરણ ન હોય), છાપવામાં રંગબેરંગી શાહી હોય, અને વિષય વાર્તા હોય, તો બાલસાહિત્ય બની જાય. વાર્તા પણ ઈતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, જીવનકથા, પ્રવાસ કે એવા વિષયોની નહિ, પણ કાલ્પનિક હોય. એટલે પછી બાલસાહિત્યકાર થવું સોંઘું થઈ પડ્યું લાગે છે. જ્યારે હોવું તો એવું જોઈએ કે, તે જ અઘરામાં અઘરું લાગતું હોય; કેમ કે પ્રૌઢ પાસે તો કેળવાયેલી શક્તિઓ અને વિવેક પડ્યાં છે; બાળકને તો તે શક્તિઓ કેળવવાની છે. તેની જવાબદારી લેનારો કેળવણીકાર શિક્ષણમાં અઘરામાં અઘરી જવાબદારી લે છે.

લેખકે આ માળાને એક પ્રકારના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે કલ્પી છે, એટલે એની સમાલોચનામાં આટલું લંબાણ કર્યું છે. ત્રણે પુસ્તકો વાંચીને, શ્રી. જુગતરામભાઈએ લોકપોથી રચવાને અંગે આપેલી સાવચેતી યાદ આવી કે, લખાણ 'નિરર્થક—માત્ર વાંચવાની કસરત દાખલ ન હોય.' આજ બહાર પડતા બાલસાહિત્યને જોઈને જ કદાચ શ્રી. જુગતરામભાઈએ પ્રૌઢસાહિત્ય માટે આ અગમચેતી રાખી હશે.

આ ત્રણ ચોપડીઓમાં સંપાદકે પાઠ્યપુસ્તકને છાજે એવી કાળજી નથી લીધી એમ લાગે છે. ભાષાને તે વધારે ઘસી શકત. વાક્યરચના અને વાર્તાવિસ્તાર પર વધારે ધ્યાન આપવું ઘટે છે. વાર્તાની રજૂઆતમાં નિર્દોષ ઝમક અને પ્રસાદ વધારી શકાત. પણ મોટી ઊણપ તો એ લાગી કે, તેમાં ખાસ કશી સંકલના દેખાઈ નહિ; અને સંકલના વગર પાઠ્યપુસ્તક કેવું?

આ વાર્તાઓ કોઈ બાલમાસિકમાં છૂટક છૂટક આપી દીધી હોય તો બસ થાય. ('બાલજીવન' માસિકમાંથી તો આ સંગ્રહ નથી બહાર પાડ્યા?) પરંતુ પુસ્તકાકારે ને તે પણ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સંઘરવાનું મૂલ્ય તેમનામાં નથી. આપણાં શહેરી માબાપો છોકરાંના પોશાકમાં, ખાનપાનમાં, રમકડાંમાં, અને એને લગતી વિગતોમાં જેમ ઝીણવટ ને વિચાર વિવેક નથી કેળવતાં, તેમ જ તેમને વાચન આપવામાં પણ બને છે. તેથી જ બાલ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્યમાં ઉછાળો દેખાય છે ને સાથે શિથિલતા પણ આવી જાય છે—વાંચવાની કસરત માત્ર જેવું જે છે, તે સાહિત્યના મોટા નામથી ખપે છે. શહેરી બાળકોને આજ 'વાંચવો' થયો છે. ક્ષયને સાકર ઘી, તેમ આ 'વાંચવા' રોગને વાર્તાસાહિત્ય મળ્યું છે. એનું એવું પોષણ અટકવું જોઈએ.

[ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯]

૩૪

અશોક બાલ પુસ્તકમાળા

[સંપાદકો: નાગરદાસ પટેલ, રમણલાલ શાહ; બાલવિનોદ કાર્યાલય, મલાડ; વર્ષે ૫૦૦ પાનાનું સચિત્ર વાચન; રૂ. ૨ લવાજમ. નીચેના બે મણકા સમાલોચના માટે અમને મળ્યા છે:]

૧. **પત્રપેટી** માળાના ૪થા વર્ષનું ૭મું પુસ્તક છે.

૨. **નીરૂની નોંધપોથી** વર્ષ ૫માનું ૭મું પુસ્તક છે.

બેઉના લેખક શ્રી. રમણલાલ શાહ છે. બેઉની છૂટક કિંમત ત્રણ આના છે. પાન બેઉમાં ૪૦ની અંદર છે. 'પત્રપેટી'માં ચિત્ર નથી. 'નોંધપોથી'માં ત્રણેક ચિત્રો છે. તે શું કામ? નોંધ લેનારે ચિત્ર પણ દોર્યાં કે નોંધમાં દોરી શકાય એમ બતાવવા? ત્રણ આના કિંમત વધારે લાગે છે.

'પત્રપેટી'માં ૧૭ પત્રોના નમૂના આપ્યા છે. છેલ્લો ૧૭મો પત્ર ૧૩ પાન જેવડો લાંબો છે! તેની ટીકા લેખકના દિલમાં પણ કદાચ થઈ હોય એમ, તેમણે આરંભમાં નિવેદન કરી બચાવ કર્યો છે કે, 'બાળકો . . . નિરીક્ષણ-શકિતનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકે, અને અનેક પ્રકારની રસમય માહિતી એકત્ર કરી બીજાને એનો આસ્વાદ કેવી રીતે આપી શકે, તે એને સમજાય એટલા માટે જ એ લાંબા પત્રને આ ચોપડીમાં સ્થાન આપેલું છે!' અને પત્રમાં સંવાદો વળી કોણ લખતું હશે? આ પત્રોમાં તે પણ છે!

નોંધપોથીનો એ ઉદ્દેશ બતાવ્યો છે કે, 'નાનપણથી જ . . . નિરીક્ષણશકિતને વેગ મળે અને બાળકો પોતપોતાની નોંધપોથી રાખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના અનુભવોની નોંધ રાખતાં થાય એ અર્થે આ નાનકડી ચોપડીની રચના કરેલી છે.' કેવડી ઉંમરનાં બાળકો પાસેથી આ અપેક્ષા રખાય છે?

પત્રો અને નોંધોમાં બાલોપયોગી શું છે, એમની શૈલી બાળકોને માર્ગદર્શક થશે કે કેમ, એનો વિચાર ઓછો જ થયો લાગે છે. નોંધ રાખવાનો વ્યાપાર મોટપણનો નથી? ચોપડી જોતાં, પત્રો અને નોંધોના પ્રસંગ, બીનાઓ તથા ભાષા અને શૈલી બધાં જ મોટી ઉંમરને માટે છે. તે બધામાં બાલોપયોગિતા અર્પવા ખાસ કાંઈ વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરાયો લાગતો નથી. જે ઉદ્દેશ બતાવ્યો છે તે જ જો સાધવો હોય, તો તેનો ઉપાય આવી ચોપડી થઈ શકે કે કેમ એય પ્રશ્ન છે. આ તો એ નામે અમુક વાચન જ આપવામાં આવ્યું છે એમ કહેવાય.

લેખકને પણ લાગે છે કે, 'ચોપડી જરા મોટી વયનાં બાળકો — કિશોરોના ઉપયોગની છે.' પણ માળાનો ઉદ્દેશ ૬ થી ૧૬ સુધીની ઉંમરનાં બાળકોને માટેના વાચનનો છે, એમ જણાવી એ વાંધાને રદ કરે છે. નોંધ તથા પત્રમાં પસંદ કરેલા વિષયો અને નિરીક્ષણો મોટી ઉંમરના માણસ કે કૉલેજિયનને સૂઝે એવા છે. ભાષા પણ તેમની જ હોઈ શકે. એટલે આ બે પુસ્તકોને બાલપુસ્તક કહેવાં તો મુશ્કેલ જ છે.

સંકલના તથા બાલોપયોગિતાની દૃષ્ટિએ અમને આ બે પુસ્તકો, ઉપરની માળા માટે કહી આવ્યા, એટલી ટીકાને પાત્ર લાગે છે. બાલજીવનને જરૂરી પત્રો અને તેમને નોંધવા જેવી વાતો પ્રત્યક્ષ તેમના જીવનમાંથી મેળવીને, તેમની ભાષામાં ઓતપ્રોત થઈને લખાવાં ઘટે. લેખકે એવો પ્રયત્ન કર્યો લાગતો નથી. તેથી આ પુસ્તકોને માટે કરેલો દાવો પણ હેઠો પડે છે. શહેરનાં બાળકો વાંચ વાંચ કરવાને કુટેવાયાં હોઈ, તે આ ચોપડીઓ કદાચ વાંચતાં હશે. પરંતુ જે કાયમી ઉદ્દેશને લઈને આ બે પુસ્તકોની રચના બતાવવામાં આવી છે, તે તો સરે એમ નથી લાગતું.

[ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૫

'ગાંધી દર્શન'

[લે૦ ભાનુભાઈ પંડ્યા; પ્રકા૦ ફૂલવાડી, ખંભાલિયા, (સૌરાષ્ટ્ર); કિં૦ ચાર આના; પ્રાપ્તિસ્થાન: પ્રફુલ્લ નિવાસ, આગ્રારોડ, ઘાટકોપર, મુંબઈ.]

ગાંધીજી જીવતા હતા ત્યારે લખાયેલી આ બાલભોગ્ય શૈલીની ગીતનાટિકા છે. લેખક કહે છે, "૨૬ થી ૨૮ જાનેવારી, ૧૯૪૮ના ત્રણ દિવસોના ગાળામાં આ કૃતિ સરજાઈ. તે વખતની છેલ્લી પંક્તિમાં બાપુના મુખમાં આ શબ્દો મૂકયા હતા કે, 'લઈ લો, લઈ લો, મુજ બલિદાન' અને સાચે જ ૩૦મી તારીખે બાપુનું બલિદાન લેવાઈ ગયું." આ ગીતનાટિકા બાળકોને ભજવવામાં આનંદ આવે એવી છે. શાળાઓને તે અર્થે ઉપયોગી થશે.

[૨૬–૭–'૫૦]

૩૬

'ભક્તરાજ હનુમાન'

[હિંદીમાં મૂળ લેખક—શાંતનુવિહારી દ્વિવેદી; ગુજરાતીમાં અનુ૦ ચૂનીલાલ રામચંદ્ર શેલત; પ્રકા૦ સસ્તું સા૦ વ૦ કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૭૬; કિં૦ છ આના.]

હિંદુ ઈતિહાસ અને પુરાણોએ અનેક અમર પાત્રો સર્જ્યાં ને આલેખ્યાં છે. તેમાં ભકતશિરોમણિ હનુમાન અનેરી ભાત પાડે છે. જાતિથી એ વાનર ગણાય છે; (એથી પણ હિંદમાં કેટલાં વાંદરાં લોકોનાં ત્રાસ અને હિંસાથી બચીને દયાપાત્ર બન્યાં હશે?) છતાં, તે જ્ઞાની, પરમ ભક્તિયોગી અને સેવાધર્મી છે. હિંદુઓની દેવમાળામાં એમને સ્થાન છે. આમ છતાં, આ લખતાં વિચાર આવે છે, એ જ હિંદુધર્મમાં માનવ જેવાં માનવોને માટે અસ્પૃશ્યતા કયાંથી જન્મી?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૌરાણિક બધી સામગ્રી લઈને, તે જ શૈલીમાં લેખકે આ હનુમાન-કથા તૈયાર કરી છે. કિશોર માટે સાહિત્ય તરીકે પણ એ ખપની છે.

પુરાણકથાઓમે પણ પોતાની એક વિશિષ્ટ અને રસપ્રદ તથા ભારે સૂચક શૈલી છે. એ શૈલીથી આજનો નવવાચક કંટાળે, તો રસાસ્વાદ લેવાની તેની શક્તિમાં આજના જમાનાથી અમુક મર્યાદા કે ખોડ આવી ગઈ છે, એમ — રસજ્ઞતાની દૃષ્ટિએ — કહેવું જોઈએ.

ઈતિહાસ-પુરાણોનો અભ્યાસ પાશ્ચાત્ય ઢબે પણ થયો છે. તે ઢબે પણ હનુમાન-ચરિત તારવી આપી શકાય. એમાં પુરાણોની કાવ્યપૂર્ણતા કદાચ ન આવે; પણ નવીન વિજ્ઞાન-જડ વાચકને આકર્ષક કરી શકાય. આ પુસ્તક એવો પ્રયત્ન નથી. તે જૂની ઢબનો કથા-સાર છે; વાચકને ગમે એવો સુવાચ્ય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ સાચું કહે છે કે, મારુતી આજના સમય માટે પણ આદર્શરૂપ છે. એટલે કે, હિંદુ પરંપરાએ એમને એક ઈષ્ટદેવ સ્થાપ્યા તેમાં અમુક સનાતન દૃષ્ટિ હતી. ભક્તિ એટલે ખાલી રામ રામ બબડવું કે ગણવું નહિ. ભક્તિમાં શિસ્ત, સેવા, સ્વાર્પણ, બલિદાન, અનન્યતા રહેલાં છે. ચારિત્ર્યના આ ગુણોવાળા મનની સાથોસાથ શરીર પણ સાબૂત વજ્રકાય હોવું જોઈએ. હનુમાનજી વ્યાયામવીર છે, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે, અઠંગ સેવક છે, દક્ષ સિપાહી છે, મહાન જીવનવીર છે, યોદ્ધા છે, વફાદાર મિત્ર છે, બહુશ્રુત વિદ્વાન છે. બાળકની નિર્દોષતા એમનામાં સદાકાળ જોવા મળે છે. એવાને મરણ શું? હિંદુઓની કલ્પનાબુદ્ધિએ એમને **અમર** રામભક્ત સ્થાપ્યા છે. આ ગુણોના ધામરૂપ મારુતીની આ કથા યુવાનોને માટેય જરૂરી છે.

[ઑક્ટોબર, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૭

‘ બાલજગત ’

[લે૦ વરધભાઈ પટેલ, અંબાલાલ ઈનામદાર; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ; કિં૦ દસ આના.]

કૂચા જેવી નીરસ ઢબે શીખવાતી ભૂગોળને તે દશામાંથી કાઢવાના શિક્ષણ-પ્રયત્નમાં આ મજેદાર સચિત્ર ચોપડી મદદરૂપ થઈ પડશે. અને તે આપવા માટે બાળકો લેખક પ્રકાશકનો ખરેખર આભાર માનશે.

નાનકડી બાળ-ચોપડીમાં આખું જગત ભરવા મથવા કરતાં, ક્રમિક ભાગો પાડી બાલ-જગત-માળા જેવું યોજવામાં આવે તો સારું કે કેમ, એ વિચારવા જેવું છે. ભૂગોળના ઉત્સાહી શિક્ષકોએ પોતાની વિવિધ સૂચનાઓથી આ ચોપડીને વધુ શોભાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ. આપણા જૂના ને કુદરતી ભાગો—ચરોતર, કાનમ, વાકળ, નળકાંઠો, મહીકાંઠો, સાબરકાંઠો, કચ્છ કાઠિયાવાડના ભાગ—લઈને તેમની પણ આ ઢબની પુસ્તિકાઓ યોજવી જોઈએ. માત્ર શિક્ષણ જ નહિ, આપણો માતૃભૂમિપ્રેમ પણ તેનાથી ખીલશે.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

૩૮

‘ આંગણાંનાં શણગાર ’, ‘ ઊડતાં ભંગી ’, ‘ વગડામાં વસનારાં ’

[લે૦ નિરંજન વર્મા અને જયમલ્લ પરમાર; પ્રકા૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદને મુંબઈ; દરેકની કિં૦ દસ આના; પૃ૦ અનુક્રમે ૫૬, ૫૦, ૫૬, સચિત્ર.]

થોડાંક વર્ષો ઉપર ‘ ફૂલછાબ ’માં આવતાં મજેદાર પક્ષી-વર્ણનો અહીં પુસ્તકાકારે મળે છે કે શું? અંતરીક્ષનાં બાળક સમાં પંખીને માટે સદાકાળથી માનવને એક પ્રકારનાં પ્રેમ ને આકર્ષણ રહેલાં છે. (છતાં કેટલાક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંખીનો શિકાર કરી, તેને ઉદરસ્થ કરે છે. એ પણ એક એવા જ – ભલે ક્ષુદ્ર – આકર્ષણથી જ હશે ને?)

બાળક તો તેમાં ખાસ આકર્ષાય છે. તેના કૂદકારા અને કલરવમાં તેને પોતાપણાનો ઉમળકો આપે છે. અને પ્રૌઢ પણ તે સુણી કલાનંદ જ માણે છે ને? તેની ખાતરી કરવી હોય તો વસ્તીમાં કાન ફોડતો જનરવ અને વાહનોનો ઘરરર-રવ યાદ કરવો, અને તેની સાથે વનવગડે ને ખેતરોમાં કાન ભરતો પક્ષીઓનો કલરવ સરખાવવો.

પણ આજે ભણેલા ગણાતા લોકો પક્ષીને ઓળખતા નથી, જેમ આકાશના તારાને નથી ઓળખતા. તે પરિચય આ પુસ્તકોમાંથી મળશે. એમ એક આવી ગરજ પૂરી પાડનાર આ ચોપડીઓ ઉપયોગી ને આવકાર-પાત્ર છે.

પક્ષી વિષે મળતી બધી સામગ્રી — કાવ્ય, લોકકથા ને વિજ્ઞાનમાં – વણીને વર્ણન અપાયું છે. તેમાં સાહિત્યછટા રેડવાનો પ્રયત્ન ચોખ્ખો છે; તેથી તે બાળક માટે કદાચ ધાર્યું કામ ન દે તો નવાઈ નહીં.

ભેગાભેગું અહીં નોંધતો જાઉં કે, બાળક માટે વિશેષ જરૂરનું એ છે કે, ચિત્રો આબેહૂબ મૂળ રંગમાં અપાય ને તેની સાથે બાળકોની કોઈ દૃષ્ટિનું તેનું ગીત જોડે મુકાય, જે તેઓ હોંશે હોંશે ગાય અને સમજે. પણ તે તો એક સ્વતંત્ર સૂચના થઈ.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૯

'પાંડુ ઝવેરી'

[લે૦ રમણલાલ સોની; પ્રકા૦ પ્રેમજી આદેશરા, મોડાસા; બીજી આવૃત્તિ; કિં૦ બે આના; પૃ૦ ૧૬.]

લેખક જણાવે છે કે, મૂળ બૌદ્ધકથા પરથી લખાયેલી હિંદી વાર્તાના ગુજરાતી અનુવાદ પરથી સ્વતંત્રપણે આ વાત ઘડી છે.

કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સમજાવતું આ સુંદર કથાનક વાંચતાં રસ પડે છે. વચ્ચે વચ્ચે ઉપદેશાત્મક ભાગ આવે છે ત્યાં લંબાણ ને ભાષા જરાક ખટકે છે, ને તેથી વાર્તારસ જરા રોકાય છે.

વાર્તાનો છેલ્લો ખંડ જરા ઉતાવળે આટોપાઈ જતો લાગે છે; તેનું રહસ્ય સહજ સમજાતું નથી. ફરીને જો આ પ્રાચીન લોકપ્રિય કથાનું રૂપાંતર છાપવા વારો આવે, તો તેને વધારે સરળ અને વિશદ કરી, તેની ખોડ-ખાંપણો કાઢી નાખવી જોઈએ. તેમ કરતાં વાર્તા લાંબી થાય તેનો વાંધો નહિ, ઈષ્ટાપત્તિ સમજવી ઘટે. આ સરસ લોકપ્રિય કથાના બહોળા પ્રચારમાં એથી મદદ જ થશે.

તેને સચિત્ર પણ કરી હોય તો સોનામાં સુગંધ મળે.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૦

'બાળકોના વિવેકાનંદ'

[અનુ૦: પ્રફુલ્લ પ્રા. ઠાકોર; પ્રકા૦ રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ; પૃ૦ ૫૦; (દોઢ આનાની ટિકિટ મોકલનાર બાળકને મફત આ ચોપડી મોકલાશે.)]

એક વિદ્યાર્થીએ આ ચોપડી વાંચીને નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય લખી આપ્યો છે:

"બંગાળીમાં શ્રી. સત્યેન્દ્રનાથ મજમુદારે લખેલ 'છેલેદેર વિવેકાનંદ'નો આ અનુવાદ છે. એમાંથી થોડો ભાગ છોડી દીધો છે.

"બાળકોને વાંચતાં મજા આવે એવી રીતે લખાયું છે. ભાષા સારી, સહેલી અને બાળકોને જલદી સમજાય એવી છે."

[મે, ૧૯૪૨]

૪૧

'સ્વામી રામતીર્થ'

[સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી બહાર પડેલી 'સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા' પરથી ટૂંકાવીને આ કથાના સંયો૦ ભટ્ટ રત્નેશ્વર વકીલ; પ્રકા૦ રામકૃષ્ણ સેવાસમિતિ, અમદાવાદ; પૃ૦ ૨૮.]

હિંદની આધ્યાત્મિક કીર્તિ અમેરિકા સુધી લઈ જનારા બે ભારતપુત્ર, એક સ્વામી વિવેકાનંદ અને બીજા રામતીર્થ. બેઉ જણ શંકરાચાર્ય પેઠે ભર જુવાનીમાં ગયા. પરંતુ કામ તો ભરછક કરતા ગયા.

આ બે જણે આ સૈકાની શરૂની વીસીના અનેક હિંદીઓને, અંગ્રેજી ભણતરના અર્ધદગ્ધબુદ્ધિવાદી કેફથી અનાત્મવાદી, નાસ્તિક કે શૂન્યવાદી થતા કે થયેલા બચાવ્યા છે. આ નાનકડી ચોપડી એવા પુરુષના જીવનમાં રસ લગાડવા માટે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજના વિદ્યાર્થીઓએ વધુ નહિ તો આ બે મહાપુરુષોનો સાદો પરિચય પણ મેળવવો જોઈએ; તેમાં આ પુસ્તિકા મદદ કરી શકે.

[જુલાઈ, ૧૯૪૨]

૪૨

'સૌની વાતો'

[પ્રકા૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ; પૃ૦ ૯૬; કિં૦ દસ આના.]

વાર્ષિક રૂ. ૩.૦૦ના લવાજમે ચલાવાતી અરુણ પુસ્તકમાળાનો આ ૧૧–૧૨ મો મણકો છે. માળાની બીજી ચોપડીઓ જોઈ નથી; આ મણકા ઉપરથી કલ્પું છું કે, તે બાળકોપયોગી પુસ્તકમાળા છે.

ચોપડીમાં જુદા જુદા નવ બાળકોની નવ વાતો સંઘરવામાં આવી છે. નવે વાર્તાઓ સરખી જાતની નથી. નદીની આત્મકથારૂપે નદી વિષે પાર વિનાની માહિતીઓની ખીચડીરૂપ પહેલી વાતથી માંડીને, લોકકથા, પરીકથા, બાળકોના રાજની ઢંગધડા વગરની અદ્‌ભુત કથા, ઝાડપાન મારફતની બોધકથા, ઈત્યાદિ કથા-પ્રકારો આમાં આવે છે. અને આમાં આવતી વાતોમાં સૌ લેખકો સરખા સફળ પણ નથી. એટલે, સંગ્રહ કોઈ એક નીતિ પર ગંઠાયો નથી લાગતો.

એક વાત—'જંગલનું વેર' કોઈ ખાસ રસ જમાવતી નથી. તેમાં વર્ણવાતા ભયના વાતાવરણથી છળીને દિંગ થવા જેટલું જ એનું પરિણામ દેખાય છે. એથી આ વાર્તા બાળકના લાગણીતંત્ર પર આઘાતક નીવડે એમ લાગે છે. તેમાં વાર્તાનો કશો રસ નથી. થોડોક ભયંકરતાનો અદ્‌ભુત રસ છે, તે અનિષ્ટ લાગે છે.

બાકીની વાતો તેમના કથન કે વસ્તુ-ગૂંથણીના કારણે ઓછાવત્તા રસવાળી છે, પણ કોઈમાં વાંધાપાત્ર દોષ નથી લાગતો.

[નવેમ્બર, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૩

‘નાનકડી વાતો’

[લે૦ રમણલાલ ના. શાહ; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૬૭; કિં૦ છ આના.]

‘૬ થી ૧૬ વર્ષનાં બાળકો માટે વાચન’ પૂરું પાડવાના નેમવાળી ગૂર્જર બાળગ્રંથાવલીનો આ મણકો નાનાં બાળકો માટે છે, એમ લેખક જણાવે છે. તેમાં કુલ ૨૦ વાર્તાઓ આપી છે. એક છેલ્લી વાત, ‘કર્તવ્ય-પાલન’માં ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટન આવે છે; તે અને તેની અગાઉની એક, એમ માણસની બે વાત બાદ કરતાં, બધી વાતો પશુપક્ષીની માનવ-ચેષ્ટાની છે. તેમાં પશુપક્ષીઓ હરે ફરે છે, બોલે છે, લડે વઢે છે, અને બીજી રીતે માણસ પેઠે વર્તે છે. (દા. ત. દેવતા પાડવા પારધિને ચકમક કબૂતર લાવી આપે છે.) વાતને છેડે બોધ-વચન આવે છે.

પ્રસ્તાવનામાં લેખક જરાક તોછડાઈપૂર્વક એક ચર્ચાનો રદિયો આપે છે. તે ચર્ચા પશુપક્ષીની કાલ્પનિક વાતો બાળકને આપવી યોગ્ય કે કેમ એ છે. તેના પૂર્વપક્ષને પોકળ કહી દઈ, તે કહે છે કે, ‘એનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર જણાતી નથી.’ છતાં પછી જવાબ આપે છે; અને આપે છે તે એ કે, બાળકને પૂછી જુઓ; ‘બાળક બરાબર સમજે છે કે, પશુ-સૃષ્ટિની એક કાલ્પનિક દંતકથા એની આગળ રજૂ થાય છે. એનું હાર્દ એ સમજે છે અને રાચે છે. જનાવર બોલતાં હશે કે કેમ, એટલી ઊંડી બાબતમાં બાળક ઊતરતું નથી’ (છતાં ‘કાલ્પનિક’ અને ‘દંતકથા’ એટલે શું એ બાળક સમજે છે એમ? ખેર.)

આની સાથે જો લેખકે આજ કેટલીક જગાએ પ્રવર્તતા એક બીજા ‘વિતંડાવાદ’ની ‘પોકળ દલીલો’ વિષે પણ પોતાનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો મહેરબાની થાત. એ વાદ છે વાર્તાને અંતે બોધ ન આપવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘટે એ. આ લેખક બરોબર બોધ કાઢી આપે છે; તે કોઈ ખાસ સિદ્ધાંત-સમજથી કે ગતાનુગતિક જૂની પરંપરાને વશ થઈને? પણ આ લખ્યા ઉપરથી રખે કોઈ માને કે, બોધ તારવવાની રીત વિરુદ્ધ હું છું.

આજે સૌ કોઈ બોધ સામે કરતાં બોધ આપવાની રીત સામે વધારે હોય એમ લાગે છે. બોધકતા કલાપૂર્વક યોજવી જોઈએ. એટલે કે, વાતની શૈલી અને ભાષાની સૂચનશક્તિથી કામ લેવું જોઈએ. જૂની પરંપરા સીધો બોધ તારવી આપતી—'આ ઉપરથી બોધ લેવાનો છે કે' એમ કહીને. નવી પરંપરા રસોપાસક છે; બોધની તેને પરવા નથી.

આ ચોપડીના લેખકે આ મુદ્દા વિષે પણ પોતાની ચોખવટ કરી હોત તો સારું થાત. બાળકના રસ ઉપર તો તેય નિર્ભર રહે છે; નહિ તો પહેલા મુદ્દાના જવાબમાં, વાતોમાં બાળકને પડતી મજાને દલીલરૂપે તે આગળ ન કરત. પહેલો મુદ્દો રજૂ કરનાર એમ નથી કહેતા કે, પશુપક્ષીની બોધક વાતોમાં બાળકોને મજા નથી પડતી માટે તે ત્યાજ્ય છે; તેઓ તો બાળકના ઘડાતા માનસનો ખ્યાલ કરીને કહે છે તે કહે છે. લેખકે એ મુદ્દાના પક્ષકારોને ન્યાય આપવા ખાતર પણ આટલું તો કહેવું જોઈતું હતું. ખેર.

પશુપક્ષીની વાતો ઈસપ અને વિષ્ણુશર્મા જેટલી પ્રાચીન છે. એ વાતો એવી સચોટ, મર્માળી અને રસિક છે કે, તેમણે પ્રજામાનસના ઘડતરમાં પણ ભાગ લીધો છે. એવી વધારે વાતો યોજવાને માટે કોઈ ના ન પાડી શકે. એ યોજી શકનાર કહી શકે કે, મેં તો આ યોજી છે; તાત્ત્વિક મુદ્દો હું સમજતો નથી. અને એમ કહી તે સર્જકને અધિકારે સૌને પડકારી શકે.

અને બાળકોને ગમે છે એ જે લેખક લખે છે તે શી રીતે? બાળકને વાર્તામાત્ર ગમે છે. અરે, આજનું શહેરી બાળક તો એવું વિચિત્ર બનતું જાય છે કે, અક્ષરનાં જોડકણાં ગમે તેવાં પણ એને ગમે છે, અને તે પીરસનારનો ધંધો શહેરોમાં જાગ્યો છે. આજે બાળસાહિત્યમાં ખપાવાતું કેટલુંય ઉપરની શહેરી વિચિત્રતાને આધારે જ જીવી શકે છે. અહીં આગળ એક પ્રસ્તુત અને પ્રસિદ્ધ અભિપ્રાય પણ ટાંકવા જેવો માનું છું: પ્રખ્યાત અમેરિકન અંધ બાઈ હેલન કેલરે જણાવ્યું છે કે, મને તો પશુપક્ષીની વાતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પર ચીડ ચડે છે; હું એ લોકો બોધ આપે તે સહન જ કરી શકતી નથી. અને આ એણે પોતાના બાળપણને અંગે કહેલું છે.

પ્રસ્તુત વાતોમાં કોઈ ઝલક કે રસ ઓછાં છે. ભાષા ઘણી રીતે સુધારી શકાય એવી છે. અને એ વાતોમાં વણેલા બોધની સારાસારતા તો નિરાળી વાત રહી. ઈસપ અને વિષ્ણુશર્મા વગેરેનું અતિ કિલષ્ટ અનુકરણ જ આ વાતોમાં મળે છે. હું નથી માનતો કે, એમાંની એકે એવી ચટકદાર ટુચકા-શક્તિ ધરાવે છે, કે જેથી એક ઉખાણા તરીકે એ ચિરંજીવ થઈ શકે.

ચોપડીની ૧લી આવૃત્તિ ૧૯૩૬માં થયા પછી ૧૯૪૦માં થયેલી આ તેની બીજી આવૃત્તિ છે. પશુપક્ષીના કાલ્પનિક સંસારની બધી વાતોને અંતે છેલ્લે બે વાતો—ખાસ કરીને છેલ્લી—વિસંગત લાગે છે. તે કોઈ જુદા સંગ્રહ માટે રાખી લેવી જોઈતી હતી. ‘ઉદાર કબૂતર’ની વાત નવી નથી; મૂળનું અનુવાદન છે. તેમ જ જો પ્રસિદ્ધ અને શક્તિશાળી વાર્તાલિખકોની નીવડેલી આવી બાળ-વાર્તાઓમાંથી અનુવાદન કર્યું હોત તો સારું થાત. પશુપક્ષીની સમર્થ વાત યોજવા માટે જોઈતી સાહિત્ય-સ્વામિતા આ વાર્તામાં પ્રગટ નથી થતી. વાંચવા-રોગથી પીડાતાં બિચારાં શહેરી ને પૈસાદાર બાળકો જ આવી ચોપડી વાંચી શકશે. બીજાને તેની ૬ આના કિંમત ન પરવડી શકે.

અમારી સૂચના છે કે, પશુપક્ષીની વાતોમાં પડવું હોય તો વાંધો નથી; પણ લેભાગુનું એ કામ નથી, કારણ કે એ અઘરી કળા છે. તેના કરતાં, માણસ-સૃષ્ટિના અનેક રસિક પ્રસંગોના ટુચકા કહો. (જેવો કે ‘કર્તવ્ય-પાલન’નો.) તેમાં બાળસૃષ્ટિના ટુચકા પણ લો. ગમે તે લો; તેમાં વાર્તાકારની સમર્થતા બતાવો. આ ચોપડીની વાતો તો ‘માસિક’માં નભી જાય; ગ્રંથસ્થ થવા જેવી તેમાં તાકાત નહોતી.

[નવેમ્બર, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૪

૧. ‘બાલવિહાર અર્થાત્ સુગમ ફળવાડી’

[લેખકો: શંભુ ભટ્ટ, ડાહ્યાભાઈ પટેલ; પૃ૦ ૬ + ૮૦; કિ૦ ૧–૦–૦.]

૨. ‘બાળકોનો બાગ’

[લે૦ સોમાભાઈ કીશાભાઈ પટેલ; પૃ૦ ૧૦ + ૮૩; કિ૦ છ આના.]

૩. ‘શાકભાજીની વાડી’

[લે૦ ઉપર મુજબ; પૃ૦ ૧૦ + ૧૧૨; કિ૦ ૧–૦–૦.]

આ ત્રણ ચોપડીઓ વર્ધાશિક્ષણ માટે કામ કરનાર શિક્ષકોને માટે ઉપયોગી સાહિત્ય ગણાય. વર્ધાશાળાનાં પહેલાં ચાર વર્ષોમાં પ્રારંભિક ખેતીવાડીનું પ્રત્યક્ષ કામ કરવાનું રાખેલું છે. તે કામને માટે શિક્ષકોને આ ત્રણ ચોપડીઓ-માંથી ઉપયોગી માહિતી મળશે.

ચોપડીઓની શૈલી બાળકો માટે કલ્પીને રાખી છે. જેમ કે, પ્રથમ પુસ્તક સંવાદ રૂપે છે; બીજું વિદ્યાર્થીઓને પત્રરૂપે છે. ત્રીજા પુસ્તકની શૈલી સામાન્ય વર્ણનની છે. એ રીતે પ્રૌઢવાચન માટેની યોગ્યતા પણ આ પુસ્તકોમાં છે. વિદ્યાર્થીઓને માટે તો કામ કરવાનું હોય. અને કાર્ય દ્વારા શીખવવા ઇચ્છનારને અમુક માહિતી વગેરે જોઈએ, તે આ ચોપડીઓ આપે એમ છે.

પહેલું પુસ્તક સચિત્ર છે. બાકીનાં બે નથી. તે હોવાં જોઈતાં હતાં, નહિ તો ઘણી ચીજોનાં નામમાત્ર જ જાણ્યે, શબ્દ સાથે અર્થનો યોગ ન થઈ શકે. ત્યાં ચિત્ર જ કામ દઈ શકે. ચિત્ર વગરની છતાં ત્રીજી ચોપડી રૂ. ૧ની છે તે કિંમત વધારે લાગે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેતીવાડીના પારિભાષિક શબ્દોનો જેમને રસ હોય તેમણે આ પુસ્તકો જોવાં જોઈએ. ત્રણે લેખકોએ એ દિશામાં ઓછોવત્તો પ્રયત્ન કરેલો જોવા મળે છે, જોકે ક્યાંક સીધા પરાયા શબ્દો પણ જોવા મળે છે. એટલે દરજજે શિક્ષકોને આ ચોપડીઓ ઓછી મદદગાર ગણાય. બાળકના અને પ્રૌઢના શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આવું સાહિત્ય તદ્વિદોએ વધુ પ્રમાણમાં બહાર પાડવા જેવું ગણાય.

[જૂન, ૧૯૪૦]

૪૫

‘ટૉલ્સ્ટૉયની નીતિકથાઓ’

[લે૦ રમણલાલ શાહ; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૪૪; કિં૦ ત્રણ આના.]

બાળક તથા પ્રૌઢ બેઉને માટે ઉપયોગી થાય એવી રીતે લખાયેલી ટૉલ્સ્ટૉયની આ ત્રણ વાર્તા લેખકે સ્વ૦ પ્રેમચંદજીના હિંદી વેશાંતર પરથી પોતાની ભાષામાં લખી કાઢી છે, એમ તે જણાવે છે. ટૉલ્સ્ટૉય જેવા સમર્થ અને તત્ત્વદર્શી વાર્તાકારની વાતના વસ્તુનું તો પૂછવું જ શું? નીતિતત્ત્વ વાર્તામાં ગૂંથી વાર્તાનો રસ જમાવવો એ કળા અઘરી છે. ટૉલ્સ્ટૉય એમાં આબાદ ફાવે છે. આ ત્રણ વાર્તાઓમાં લાંબામાં લાંબી ને વચલી વાર્તા — ‘પ્રેમ ત્યાં પરમેશ્વર’ — એનો એક નમૂનો છે.

આ ચોપડીની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે એ એની પ્રિયતા બતાવે છે. લેખકે બીજી વાર્તાઓ પણ આમ આપવી જોઈએ. જગવિખ્યાત સાહિત્ય-કૃતિઓ સરળ ભાષામાં ઊતરતી થાય, તો બાળ અને કિશોર સાહિત્યની સમૃદ્ધિ સાચેસાચી વધે અને આજની તેની કંગાળ દશા સુધરે. આ નાની ચોપડી એ એ દિશાની ગણાય.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૬

‘ સુમન-સૌરભ ’

[લે૦ રસૂલભાઈ વહોરા; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૬૪; કિ૦ પાંચ આના.]

વધારેપડતી નાટકીમાં ખપે એવી શૈલીમાં લખેલી ૨૪ જીવન-પ્રસંગ-કથાઓ આ નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. પ્રસંગોની મજેદાર પસંદગી રસિક અને બોધવાહી છે. દરેક પ્રસંગના બોધને આકર્ષક સંવાદશૈલીથી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન લેખકે કર્યો છે.

બધા જ પ્રસંગોમાં લગભગ એક જ રીત — પડદો ઊપડે, દૃશ્ય દેખાય, કાંઈક કાર્ય કે સંવાદ ચાલે, છેવટે તેનો ભેદ ખૂલે — આવી રીત ગ્રહણ કરવાથી એ રીતની ઝમક જ મારી જતી લાગે છે અને કૃત્રિમતા આવી કંટાળો આવે છે. બાળકોને પણ આવું નાટકીપણું કોક વાર કદાચ ગમે; પણ બધો જ વખત ન ગમે, ન ગમવું જોઈએ; નહિ તો, તેમાં તેના સ્વભાવની સહજતા પર જ અસર પહોંચવાનો પૂરો ભય રહે છે.

એક બીજી વસ્તુ : આવી નાટકી શૈલીમાં રજૂઆત કરવા માટે પ્રસંગ-કથામાં મૂળ ભભક હોય તો ઠીક; નહિ તો, પેલા એક અમેરિકન ખબરપત્રીએ ૧૯૩૨–૩૩માં ગાંધીજીને માટે એક બિલાડીની વાત જોડી કાઢી, એના જેવું સાવ નહિ, તોય એ બાજુ જતું કાંઈક કરી ભભક ભરવી પડે છે. આ લેખકે એમ કર્યું છે એવું હું મુદ્દલ નથી કહેતો. પણ ચોપડી વાંચતાં એની શૈલી પરથી આવી બીક મનમાં ઊપજી, તે આવા શૈલીકારોને સાવચેતીરૂપે, આ પ્રસંગનો લાભ લઈને, જણાવવા રજા લઉં છું.

આ ચોપડીમાં કેટલીક હકીકતો વગેરેની પરચૂરણ ભૂલો લેખક સુધારી લે એ ઇરાદે અહીં ટપકાવું છું. ગાડીમાં ગાંધીજી પૂણી નથી બનાવતા. ગાડીમાં પીંજી ન શકાય તો પૂણી ક્યાંથી બનાવાય? સ્વ૦ ગિજુભાઈની પ્રસંગકથામાં શરૂમાં નામ દીધા પછી, છેવટે તે નામ પૂછવું એ શૈલીદોષ લાગે છે. ‘ગિરિજાશંકર’ કહ્યા બાદ ‘ગિજુભાઈ’ કહેવાથી નવું નામ નથી આવી જતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પા. ૯ ઉપર ગોપાળ-ભાઈને બદલે મરાઠી ગોપાળ-રાવ કહેવું વધારે ઠીક.

પા. ૨૧ ઉપર વરસાદ 'ટપકતો' કહ્યા પછી ૨૨મે પાને 'તોફાની' વરસાદ કહેવામાં અસંગતતા છે. તે સુધારી લેવી જોઈએ.

પા. ૨૦ પર જણાવ્યું છે કે, દાક્તરે ચામડી ઉતારવા કાતર ચલાવી. એક પ્રસંગના જ્ઞાન ઉપરથી શંકા રજૂ કરું છું કે, ચામડી ઉતારવા દાક્તર નસ્તર જ નથી વાપરતો? ચીકુની છાલ જેમ ચાકુથી લેવાય, એમ માણસની ચામડી લેવાતી નથી? આ બાબતની ખાતરી કરી લેવા લેખકને વિનંતી છે.

પા. ૩૧ ઉપર મલાવને અંગેના ન્યાયનો ઉલ્લેખ કરી ઉત્કંઠા જાગ્રત કરી તો તે સંતોષવી ન જોઈએ? તે પ્રસંગ પણ એક સુંદર સુમન છે.

આ વિસ્તૃત ચર્ચા પરથી રખેને વાચક માને કે અમને આ ચોપડી ન ગમી. એ ગમી અને એના કર્તાનો પ્રયત્ન ઉત્સાહવા યોગ્ય લાગ્યો, માટે જ તો આ ઝીણવટ સૂઝી છે. આશા છે કે, આવાં સુમનો ભાઈ વહોરા વધુ એકઠાં કરશે અને અમારી ઉપરની બેત્રણ છૂટક વાતોને ઘટતું ધ્યાન દેશે.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૦]

૪૭

વિદ્યાર્થી વાચનમાળા શ્રેણી ૧૦મી

[સંપા૦ જયભિખ્ખુ; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.]

૧

આ શ્રેણીની કુલ ૨૦ પુસ્તિકાઓમાંથી ૧૪મીથી ૨૦મી સુધીની નીચેની ભૂગોળની સાત વાંચી:

નામ	લેખક	કિંમત	પાન
આબુ	ધીરજલાલ શાહ	૦–૧–૬	૨૪
શત્રુંજય	નાગકુમાર મકાતી	૦–૪–૦	૨૮
ગોમટેશ્વર	”	૦–૧–૬	૨૪
અમદાવાદ	બાલાભાઈ દેસાઈ	૦–૨–૬	૩૨
લખનૌ	રમણલાલ સોની	૦–૧–૬	૨૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વડોદરા	નાગકુમાર મકાતી	૦–૧–૬	૨૪
ગીરનાં જંગલો	ડૉ. રઘુનાથ કદમ	૦–૨–૬	૨૮

શ્રેણીની બાકી ૧૩ પુસ્તિકાઓ જીવનચરિતની છે, તે વિષે આગળ ઉપર. શ્રેણીની કલ્પના વિદ્યાર્થીને સામાન્યજ્ઞાન આપવા માટે સારી ગણાય. તેમાં મુખ્યત્વે બે જાતનાં અંગ વિચારાયાં લાગે છે—જીવનચરિત અને ભૂગોળ. જીવનચરિત માટે પુરાણોથી માંડીને આજના જાહેરજીવન સુધી પસંદગીનું ક્ષેત્ર રાખ્યું છે. આથી વૈવિધ્ય તો આવે જ; પરંતુ કોઈ કલ્પના તરી આવતી નથી. ભૂગોળમાં તીર્થયાત્રા, કલાધામો, તથા ઈતિહાસ-પ્રસિદ્ધ નગરીઓ પસંદ કરી છે. અને આ બધું હિંદુસ્તાન પૂરતું મર્યાદિત લાગે છે. આ ઉપરાંત બીજા વિષયોમાં પણ પડવા જેવું ગણાય.

પુસ્તિકાઓના સંપાદનમાં તેમનું બહિરંગ એકધારું જોવામાં આવે છે. એટલે કે, બધામાં બીબાં બાલોચિત મોટાં છે. સામાન્યપણે ચિત્રો નથી, સિવાય કે બેએકમાં પૂઠા પર ને એકમાં અંદર ચિત્ર છે. ભૂગોળના વર્ણનમાં ચિત્રની ખોટ વિદ્યાર્થીને તો લાગે જ.

સંપાદનનું અંતરંગ ખાસ કાંઈ સંભાળેલું જોવા મળતું નથી. ભાષા સામાન્ય પ્રૌઢ વાચક માટે પણ વધારે રૂપક ને અલંકારવાળી લાગે એવી કેટલીક છે. શબ્દોની પસંદગીમાં અને વસ્તુની રજૂઆતમાં પણ વિદ્યાર્થી ધ્યાનમાં રખાયો લાગતો નથી. આ ઉપરાંત જે વસ્તુ પીરસાઈ છે, તેમાં પણ આ જ પ્રકારનો અભાવ લાગે છે.

આ દૃષ્ટિએ આ ઉપયોગી માળામાં સુધારો થઈ શકે, અથવા આગળની શ્રેણી જો નીકળવાની હોય તો તેમાં તે ધ્યાન અપાય, તો આ માળા વિદ્યાર્થીઓ-ને ઉપયોગી થાય એવી છે. અને તેમાં સામાન્યજ્ઞાનના અનેક જે બીજા વિષયો છે તે પણ ઉમેરવા જોઈએ. જેમ કે, વિજ્ઞાન. ભૂગોળની આ પુસ્તિકાઓમાં કાંઈક કલા ને ઈતિહાસ બાજુ ઝોક દેખાય છે. આપણા આખા સાહિત્યમાં હજી વિજ્ઞાનના જ્ઞાને ઓછો જ પ્રવેશ કર્યો છે, તેથી પણ એ તરફ વિશેષ ધ્યાન દેવા જેવું છે.

મોટેરાંઓ આ ચોપડીઓ વાંચે તો તેમનેય એમાંથી જાણવાનું મળશે.

[જૂન, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

આ શ્રેણીની કુલ ૨૦ પુસ્તિકાઓમાંની ભૂગોળને લગતી સાત ગયે મહિને આ માસિકમાં અવલોકી ગયા પછી બાકીની નીચેની જીવનચરિત-વિષયક તેર વાંચી ગયો:

નામ	લેખક	કિંમત	પાન
શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત	ભોગીલાલ ગાંધી	૦–૨–૦	૩૨
સંતકવિ પઢિયાર	બાલાભાઈ દેસાઈ	૦–૧–૬	૨૪
ચિત્રકાર રવિવર્મા	,,	,,	૨૪
શ્રી. મોતીભાઈ અમીન	,,	,,	૨૮
શ્રી. શરદબાબુ	,,	૦–૨–૦	૩૨
વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિત	,,	૦–૧–૬	૨૪
સોરઠના બહારવટિયા	મનુભાઈ જોધાણી	,,	૨૪
ડૉ. અન્સારી	સોમાભાઈ પટેલ	,,	૨૪
હજરત મહમંદ પેગંબર	,,	,,	૨૪
અષો જરથુષ્ટ્ર	,,	,,	૨૪
શ્રી. એકનાથ	રમણલાલ સોની	,,	૨૪
અહલ્યાબાઈ	,,	,,	૨૪
શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ	,,	,,	૨૮

ગયા અંકમાં સાત પુસ્તિકાઓ જોઈને જે લખ્યું હતું, તે વિશેષે આ ૧૩ પુસ્તિકાઓ વાંચ્યા પછી લાગ્યું; અને હવે આ આખી શ્રેણી વિષે કહી શકાય કે, તેને 'વિદ્યાર્થી' માટે કહેવામાં કશો ખાસ અર્થ નથી. બલ્કે વિદ્યાર્થી-ઉપયોગિતાનો કોઈ પણ ખાસ ખ્યાલ રાખ્યો હોય, તો તે મારી નજરમાં આવ્યો નહીં. સિવાય કે તેનાં મોટાં બીબાં, જે હું અગાઉ કહી આવ્યો છું.

જીવનચરિતની આ ૧૩ ચોપડીઓ જોઈ વિશેષ ફરિયાદ એ કરવાની લાગી કે, હકીકતોની પસંદગી, રજૂઆત, શૈલી તથા ભાષા વગેરેની બાબતમાં કશું જ ધોરણ કે ક્રમિકતા નથી. રજૂઆતમાં અતિ નાટકીપણું આવી ગયું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, – અથવા કહો કે, તે સારું અને બાલકપ્રિય થશે માનીને, કદાચ ગણતરી-ભેર અર્પવામાં આવ્યું હોય. આ કરવા જતાં અતિશયોક્તિ અને કાલક્રમ-દોષ થઈ જતાં પણ જોયાં.

લગભગ દરેક ચોપડીનો પ્રારંભ કથાનાયકના જીવનમાં એકાદ અદ્‌ભુત માનેલા પ્રસંગથી કરવામાં આવે છે. એ પૂરો થાય અને પડદો ઊપડે! ૨૪–૨૫ પાનના પતાકડા જેવડી નાની કથાને માટે આમ બેત્રણ પાનાં આપવાથી નાને માથે મોટો પાઘડો મૂકયા જેવું ન લાગે?

કથાનાયકના જીવનમાંથી જે હકીકતો પસંદ કરીને વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવી છે, તેમાં પણ કશો ઢંગધડો નથી. એમાં વિદ્યાર્થીના માનસનો, એના વિકાસનો, અને કયાંક તો એની સુરુચિનો પણ વિચાર બાજુએ રહી ગયો છે.

એટલું જ નહીં, આ બધી હકીકતો થઈને કેટલીક પુસ્તિકાઓ તો નાયકનું સુરેખ ચિત્ર પણ નથી રજૂ કરતી. એ રીતે જોઈએ તો થોડી જ ચોપડીઓ સુઘડ છે.

ચરિત્રનાયકોની પસંદગીમાં પણ એ જ પ્રકારની ફરિયાદ રહે છે. કૃષ્ણમૂર્તિ વિષે શું કહેવાને માટે પુસ્તિકા છે? જેમને વિષે લેખક પોતે પણ કદાચને માત્ર શ્રદ્ધાભક્તિથી વધુ કશું જ બતાવી શકતા નથી, તેમને વિષે બાળકોને શું કહેવાનું? ડૉ. અન્સારી કે અ૦ સૌ૦ વિજયાલક્ષ્મી પંડિત વિષેની ચોપડીઓ સામાન્ય છાપામાં મળતી હકીકતોના માલખામાં છૂટે હાથે અહો-ભાવ ભેળવીને કરેલી હોઈ, સારી નથી લાગતી. સોરઠી બહારવટિયા પણ વિદ્યાર્થીઓની વાચનમાળામાં સ્થાન પામ્યા છે!

ભાષા અને જોડણીનું તો અરાજક જ કહેવાય. વિદ્યાર્થીઓને માટે ચોપડીઓ છે એમ ગણીને ભાષાનું અરાજક કહું છું.

આ બધા ઉપરથી હું અગાઉ કહી ગયો તે ફરી કહેવા જેવું માનું છું કે, આ શ્રેણીનું સંપાદન નામનું જ લાગે છે, યા તેમાં તેનો નર્યો અભાવ છે. કેમ કે ૨૦ પુસ્તિકાઓને કોઈ એક ઢબે તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું દેખાતું જ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માળાના સંપાદકને હાલમાં મુંબઈના 'ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસે' અંગ્રેજીમાં બહાર પાડેલી વાચનમાળા ['લીડર્સ' (અને) 'વીમેન ઑફ મૉડર્ન ઇંડિયા'] જોવા અમારી ભલામણ છે. બાળકની ઉંમર પ્રમાણે તેમાં પાંચ કક્ષાઓ પાડી છે. ચરિત્રને નાહકનું લંબાવવા પ્રયત્ન કર્યા વગર, સીધી ભાષામાં અને ભભકનું નાટકીપણું વહોર્યા વગર, લેખકે મજેદાર કથા કહી છે. કક્ષાવાર, ભાષામાં ને શૈલીમાં ક્રમિકતા પણ સાચવી છે. એટલું જ નહીં, ચરિત્રકથનમાં બાલોપયોગી વિવરણ રુચિકર ઢબે કર્યું છે. વિદ્યાર્થીવાચનમાળાના સંપાદક આ રીતે પોતાની માળાને ધરમૂળથી સુધારી લે, તો જ તે નામ પ્રમાણે સાર્થક થાય. છે એ રૂપમાં તો બહુ ગુણકારી નથી લાગતી.

[જુલાઈ, ૧૯૪૧]

૪૮

'બાલ-ભજનાવલિ'

• [સંપા૦ શંકરલાલ દ્વારકાદાસ પરીખ; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; કિં૦ ત્રણ આના; પૃ૦ ૪૦.]

દશ વર્ષની અંદરનાં બાળકોને માટેની આ ભજનાવલિ બાલ-સાહિત્યમાં એક નવી ભાત ન કહેવાય? ખેલ, ગમત અને ખાલી વાંચન માટેનાં જોડકણાંને સ્થાને, બાળકોને માટે કાંઈક વિચારપુરઃસર યોજના આ કહેવાય.

બાળકોને ગાવાનું તો ગમે જ છે. તેને માટે યોગ્ય કાવ્યની સામગ્રી તેમને પૂરી પાડવી જોઈએ. આ ચોપડીમાં તેવી ભજન-સામગ્રી ઠીક એકઠી કરી આપી છે. ક્રમિક ધોરણે એવી વધુ વિણામણી પણ થઈ શકે.

પ્રાર્થના, ગીત, ભજનો, બોધગીતો અને રાષ્ટ્રગીતો એમ ચાર ખંડમાં ત્રીસેક ચીજો આપી છે. જો માબાપો પોતાનાં બાળકોને આ પ્રકારનો મુખપાઠ કરાવવા ઇચ્છે, તો આ ચોપડી તેમને મદદગાર થશે, અને બાળક તે વાંચી પણ શકશે. રાગ શીખવવા જોઈએ. કિંમત વધારે કહેવાય.

[ફેબ્રુ૦, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૯
‘બે ગીતો’

[લે૦ કેશવ મ૦ સરવૈયા, ભાવનગર; કિં૦ બે આના.]

૧૬ પાનાંની આ નાની ચોપડીમાં બે કાવ્યો છે: ‘વીરાનું ગામતરું’ અને ‘પ્રચ્છન્ન ભક્ત’. લોકગીત ને રાસના લયમાં અને કાઠિયાવાડી લોકભાષામાં તે લખાયાં છે. તેથી વાંચવાં-ગાવાં ગમશે.

પહેલું ‘વીરાનું ગામતરું’ લાંબું કાવ્ય છે. બીજા કાવ્યમાં ગૂઢતા અર્પી રસ જમાવવા પ્રયત્ન થયો છે, પણ તે સફળ નથી. તેના કરતાં પહેલા કાવ્યમાં લેખક વધારે ફાવ્યા છે. તે કાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ રસભરી ગમે તેવી છે. પણ સમગ્રપણે એ કાવ્ય હૃદય ઉપર જોઈએ તેવું જામતું નથી, એ કદાચ કવિના શરૂના પ્રયત્ન હોય તો, તેને આભારી હશે? બાકી પહેલા કાવ્યનું વસ્તું અચ્છું પસંદ કર્યું છે.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

૫૦
‘રસપોળી’

[લે૦ રમણીક અરાલવાળા; પ્રકા૦ જીવનસાહિત્ય મંદિર, વડોદરા; પૃ૦ ૪૪; (કિંમત જણાવી નથી).]

૧૯ બાળગીતોનો આ સંગ્રહ લેખકનો બીજો છે. પ્રસ્તાવનામાં બાળસાહિત્ય અંગે તે લખે છે:

> “ઢગલાબંધ બાલસાહિત્ય આજ ગણ્યા ગણાય નહીં એટલે સ્વરૂપે બહાર પડે છે. . . . ઉત્સાહની આ આનંદજનક રેલને તેનાં ભય-વમળો પણ છે જ. . . . બાલસાહિત્ય સ્પર્શનારા તેમની જવાબદારી સમજતા નથી. બાલકોની ઊઘડતી ભૂખનો અયોગ્ય લાભ લેવાય છે. બાળકવિતા નામે તો જોડકણાં જ લખાય છે. રાગ, ઢાળ, કે લયનું મોંમાથું જ હોતું નથી. પછી ભાવ કે સાચા કવિત્વને માટે તો કહેવું જ શું?”

પ્રસ્તુત સંગ્રહ ઉપરની વાતથી નવી ભાત પાડતો તરી આવતો નથી.

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૧

'સારી રીતભાત'

[લે૦ ગોવિંદભાઈ હા૦ દેસાઈ; પ્રકા૦ પુસ્તકાલય સ૦ સ૦ મંડળ, વડોદરા; પૃ૦ ૬૦; કિ૦ ચાર આના.]

આ ચોપડી પ્રથમ ૧૯૧૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ તેની પાંચમી આવૃત્તિ છે, તે એક વાત પણ આ જાતની ચોપડીની માંગ કેવી છે તે બતાવવા પૂરતી છે.

લેખક કહી જ દે છે કે, સારી રીતભાત કોને કહેવી તે વિષે કાંઈ સર્વમાન્ય ધોરણ ઠરાવી શકાય નહીં. તેમનો ઉદ્દેશ "લોકોને પસંદ અગર માન્ય ન હોય એવી રીતભાત તેમની પાસે ગ્રહણ કરાવવાનો નહીં, પણ આ અગત્યના વિષય ઉપર ચર્ચા ઉત્પન્ન કરવાનો છે. હું જે કહું છું તે માત્ર એક દરખાસ્ત તરીકે ગણી જે પસંદ પડે તેટલા પૂરતું તે પ્રમાણે ચાલવામાં આવશે, અને જે પસંદ ન પડતાં વાંધાભરેલું અગર ફેરફાર કરવા જેવું લાગે તેની નોંધ કરી મને જણાવવામાં આવશે તો . . . લોકમત પ્રમાણે સુધારો કરી લઈશ."

આ ઉદ્દેશ લેખકે પહેલી આવૃત્તિથી રાખેલો છે અને આ વેળા પણ એ ટાંકીને સુધારાની સૂચનાઓ માગે છે. વચ્ચે થઈ ગયેલી આવૃત્તિઓમાં આ માગણી પરથી સૂચનાઓ મળેલી કે કેમ, અને તે પરથી કશા સુધારા કર્યા કે કેમ, એ વિષે આ નવી આવૃત્તિમાં લેખકે કશું લખ્યું નથી. તે પરથી અનુમાની શકાય કે, સુધારવા માટે સૂચનો ન મળ્યાં હોય.

રીતભાતની ઝીણી ઝીણી વાતોમાં રસ લઈ આવી રીતે પુસ્તકો મારફતે ચર્ચા કરવાનો માર્ગ કદાચ આપણા લોકને માટે ન રુચતો હોય. કદાચ, નાતજાત પરત્વે અને આર્થિક દરજ્જા પ્રમાણે રીતભાતની વાતો ફરકવાળી હોય, તેથી પણ બનવા સંભવ છે કે, લોકો આમાં બહુ રસથી ન પડે. પરંતુ વિષય એવો છે કે તેમાં સંસ્કારેચ્છુ પ્રજાએ રસ લેવો જોઈએ. શિષ્ટાચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેખાદેખી ઘડાયા કરે તે અનુકરણ-દશામાંથી તેને યોગ્યાયોગ્યતાની વિચાર-દશા પર આણવો જોઈએ.

રીતભાત માટે રજૂ કરેલા નિયમોનાં વીસ પ્રકરણોમાં મોટા લોકને સંભવનીય એવાં મુલાકાત, કાગળપત્ર, સલામ, શેકહૅન્ડ જેવી વાતોથી માંડીને લગ્નમરણ પ્રસંગો, આગગાડી, જમણવાર જેવી બાબતો પણ આમાં ચર્ચી છે. આ વિસ્તૃત ચર્ચા હોવા છતાં, કહી શકાય કે, સામાન્ય રીતે આપણા મધ્યમ વર્ગના લોકની રીતભાતનો ખ્યાલ આમાં રખાયો છે, અને તે સ્વાભાવિક હતું. વળી તે વર્ગ શહેર કે મોટા ગામમાં વસે છે એમ પણ ખ્યાલ રહ્યો લાગે છે.

અને ગરીબ તથા તવંગર, ઉપરી તથા એના હાથ નીચેનો, શેઠ તથા મજૂર, એવાં ઊંચ-નીચ ગણાતાં દ્વંદ્વો વચ્ચે પણ સારી રીતભાત તો હોવી જ જોઈએ. સારી રીતભાત સમજુ માણસાઈ અને ખાનદાનીની વસ્તુ છે. ઉપર કહ્યાં તેવાં દ્વંદ્વોમાં કઈ રીતભાત વિવેકી કહેવાય તે પણ વિચારવું ઘટે.

વળી સ્ત્રી અને પુરુષો અંગેની સારી રીતભાત પણ એક મોટો પ્રશ્ન ગણાય. ગામડાંમાં વસતી ગરીબ પ્રજાની સારી રીતભાતના સવાલો પણ ઓછા નથી. તે વિષયો પણ હવે વિચારવા જેવા છે. શૌચાદિની આપણી ટેવો, ગાળની ટેવો, ભાષાની તોછડાઈ, અનિષ્ટ કે અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ, સામાનો વખત બગાડવાની ટેવો, વ્યસનો, અને એવી એવી અનેક બાબતો પણ સારી રીતભાતમાં સમાય છે. આ બધાનો સર્વાંગીણ અને સર્વવર્ગીય તથા શાસ્ત્રીય ઢબે વિચાર કરવા જેવો છે.

આ પુસ્તકના લેખકે આ બાબત ચર્ચવા જેવી ગણી, વર્ષો પર તેનો ઊહાપોહ શરૂ કર્યો તે તેમની ઝીણી વિવેક-દૃષ્ટિનો દાખલો ગણાય. ઉપર સૂચવેલી બાબતોનો પણ વિચાર કરી તેઓ આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરે, તો સમાજશાસ્ત્રની એક ભણવા જેવી ચોપડી પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓને મળે. લેખકને બહારના દેશોની વસ્તીનો પણ અનુભવ છે. તેનો તુલનાત્મક ઉપયોગ કરી એક વિસ્તૃત પાયા પર આ ચોપડીની કાયા હવે ઘડે એવી આશા રાખીએ?

[ડિસેં૦, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૨

'લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો'

[લેં૦ સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીન; લોક સાહિત્ય પ્રકાશન મંડળ; પુષ્પ ૧લું; કિં૦ એક આનો.]

સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીનની, એમના જિંદગીભરના સેવ્ય એવા વિદ્યાર્થીવર્ગને છેલ્લી શીખ કે પોતાનું એમને માટેનું વસિયતનામું ગણાય, એવી આ 'લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો' છે. જે વર્ગમાં અને જે સંજોગોમાં સ્વર્ગસ્થે ઊછરીને કેળવણી લીધી, તેને પચાવી, તેમાંથી જનસેવાનો પાક લણી દેખાડ્યો, તે બધાની સ્વર્ગસ્થે એક ફિલસૂફી જ બનાવી કાઢી હતી, એમ કહીએ તો ખોટું ન કહેવાય. આ પુસ્તિકા એ ફિલસૂફીનાં પાંચ મોતીરૂપ લેખાય.

આ ફિલસૂફી આપણા મધ્યમ વર્ગના જુવાનોના ઘડતરની અને સુખશાંતિ તથા યથાશક્ય સેવાજીવનની હતી. નીતિમત્તા અને જવાબદારીનું ભાન એનાં પ્રેરક બળો છે. કોઈ પણ રીતની ઉછાંછળી વૃત્તિ કે ક્રાંતિવૃત્તિ એ ફિલસૂફીને પસંદ નથી. અને મધ્યમવર્ગનું પણ એ જ એક મુખ્ય ગણાય એવું લક્ષણ નથી?

સ્વ૦ મોતીભાઈએ એ વર્ગના જુવાનોને માટે જીવનભર ચિંતન, વિચારો અને તનતોડ મહેનત કર્યાં છે. કુટુંબની જંજાળમાં પડેલા — અને મોટે ભાગે બધા એમાં પડેલા હોય, — એવા ઉત્સાહી યુવાનો પોતાનાથી બનતી સેવા કરે, સામાજિક વૃત્તિ ખીલવે, અને તે પ્રમાણે સદાચાર ગોઠવીને ચાલે, એ સ્વ૦ શ્રી. મોતીભાઈની અમૂલ્ય શીખ સદાકાળ કામની રહેવાની.

સેવાને સારુ ભેખ લેનારા તો વિરલ જ રહેશે. એમને ઉત્તેજન આપવાનું ઓછું જ હોય છે. એવાને દોરવાની કે શીખ આપવાની વાતને એ પોતાને માટે ધૃષ્ટતા જ માનતા હતા, એમ કહી શકાય. તેઓ નમ્રતાની મૂર્તિ જેવા હતા. જીવનમાં તેમણે પોતાની મર્યાદા આંકી એટલું જ નહીં, જીવનભર એને નજર આગળ રાખી, મગજનું સમતોલપણું અને દૃષ્ટિની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સફાઈ કદી આવરાવા દીધી નથી. જાહેરાતખોરીને તેઓ એક દોષ જ માનતા. એનાથી તો જાણે એ ભાગતા જ હતા એમ કહેવું જોઈએ. જે કાંઈ નામના તેમણે મેળવી — અને એ ઓછી નહોતી — તે પોતાની સેવાથી અને સેવા પ્રત્યેની અનન્ય નિષ્ઠાથી જ હતી.

એવા જીવનના પાકરૂપે આ 'પાંચ બાબતો' છે: (૧) જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરવું, (૨) ચારિત્ર્ય ખીલવવું, (૩) આરોગ્ય સંભાળવું, (૪) ઉપજીવિકાને માટે મહેનત કરવી, અને (૫) લગ્ન કરવામાં શો ખ્યાલ રાખવો — એ બાબતો સદાકાળ યુવાનને વિચારવાની રહેશે. અને તેથી, અનુભવની કસોટી પર ઊતરેલી આ શિખામણ પણ યુવાનોને સદાકાળ પ્રેરક બની શકે છે.

પુસ્તિકાના પ્રારંભમાં કાકા કાલેલકરના બે બોલ પણ મનનીય છે. આ પુસ્તિકાનો મજકૂર યુવાનો સુધી પહોંચવો જોઈએ.

[મે, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

૪

કેળવણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૩

'કેળવણીના પાયા'

[લે૦ કિશોરલાલ ઘ૦ મશરૂવાળા; પ્રકા૦ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; કિં૦ ૧–૦–૦; પૃ૦ ૩૨ + ૩૩૩.]

શ્રી. કિશોરલાલભાઈના આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ થાય છે અને તે અગાઉ તેની ૨૦૦૦ નકલો વેચાઈ ચૂકી છે, એ હકીકત, મને લાગે છે, ગુજરાતી પ્રકાશનો માટે યાદગાર હકીકત ગણાય. આ પુસ્તક નવલકથા નથી; ઈતિહાસ કે આત્મકથાય નથી. કોઈ પણ અર્થમાં, જેને 'હળવું સાહિત્ય' કહેવાય છે, તે આ નથી જ. ઊલટું, આ તો મગજમારી કરાવે એવું સૂક્ષ્મ અને ભેદક જીવનશાસ્ત્ર છે. હું એને જાણીબૂઝીને માનસશાસ્ત્ર નથી કહેતો, કારણ કે માનસશાસ્ત્ર એ કેળવણીના શાસ્ત્રનું એક અંગમાત્ર છે. અને તેના પ્રશ્નનું અંતિમ નિર્ણાયક તે નથી.

કિશોરલાલભાઈ જીવનવીર છે, આત્માર્થી છે; તે અર્થે એમણે પોતાનું જીવન વલોવી નાખેલું છે. એટલે કે, પોતાના ચિત્તની વૃત્તિઓને, તેમના ઉછાળાને, તેમની ગતિરીતિને, તેમની બાધકતા અને સાધકતાને, ટૂંકમાં તેમની કેળવણી-શક્તિને, તેમની જીવનદાયી અને જીવનાંતક શક્તિને,—આ બધાને તેમણે એકમાત્ર ને સાચામાં સાચી કસોટીએ તપાસી છે. એ કસોટી એટલે જીવનને ઘડવાની તેમની શક્તિ; મુક્તિની વિદ્યા અર્પવાની તેમની તાકાત. આવા જીવનના અનુભવોમાંથી ઝરેલું આ પુસ્તક છે.

તેનાં પ્રકરણો જ્યારે પહેલવહેલાં પ્રગટ થયાં ત્યારની તેમની વેધકતાની છાપ હજી તાજી છે. એ પ્રકરણો છપાતાં હતાં ત્યારે એક સમર્થ કેળવણીકારે વાતચીત દરમ્યાન કહેલું, "કિશોરલાલભાઈની બુદ્ધિ તીણી સોયની પેઠે પોતાના વિષયમાં સોંસરી પેસી જાય છે. આ પ્રકરણો જો અંગ્રેજીમાં લખાયાં હોત, તો કોઈ પણ યુનિવર્સિટી એમને સહેજે 'ડૉક્ટરેટ' આપવા પ્રેરાત." ગુજરાતી શિક્ષણ-સાહિત્યમાં આવો મૌલિક ગ્રંથ છે, એ આપણા સાહિત્ય માટે ગૌરવપ્રદ વસ્તુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પુસ્તકનું ટૂંકમાં વસ્તુ તપાસીએ. કુલ ૨૫ પ્રકરણોનો આ ગ્રંથ છે. પહેલાં ૬ પ્રકરણો કેળવણીની વ્યાખ્યા કરે છે. શિક્ષણ, વિનય, વિદ્યા, વિજ્ઞાન, વિવેકબુદ્ધિ, અને અભ્યાસ — આ શબ્દોના સંબંધમાં કેળવણીનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. ફારસી 'તાલીમ' શબ્દની સાથે પણ 'કેળવણી' શબ્દ જોડીને અર્થ સ્પષ્ટ કરવા સારુ એક પ્રકરણ ઉમેરવું જોઈએ. નાની મોટી આવડતો મેળવવી, કશાનો અભ્યાસ કરવો, જેમ કે, કાંતવું, રાંધવું, વાળવું-ઝૂડવું ઈ., તેને આપણે ત્યાં 'તાલીમ' કહેવાય છે. જોકે, કિશોરલાલભાઈએ 'કેળવણી' અર્થમાં કદાચ 'તાલીમ' શબ્દ વાપરી શકાય એમ શરૂમાં જ જણાવ્યું છે. મૂળ ફારસીમાં એ અર્થ હોવા છતાં, ગુજરાતી ભાષામાં એટલો જ વ્યાપક અર્થ એ શબ્દનો રહ્યો નથી.

પ્રકરણ ૭મામાં 'ઇંદ્રિયોની કેળવણી'ની ચર્ચા દ્વારા શારીરિક કેળવણીની સામાન્ય ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કવાયત અને વ્યાયામ એ શારીરિક કેળવણી એમ જ સામાન્યત: સમજી બેઠેલા ને તેમ ચાલનારાઓને આ પ્રકરણમાં એક અનોખી દૃષ્ટિએ જ પોતાનો વિષય ચર્ચાયેલો માલૂમ પડશે.

પ્રકરણ ૮ થી ૧૩ સુધીમાં ચિત્તની અનેકવિધ શક્તિઓની કેળવણીનો વિચાર કરેલો છે. કેળવણી દ્વારા કાયમી જે સાધવાનું છે તે સ્વસ્થ શરીરમાં શુદ્ધ સબળ ચિત્ત. સ્વસ્થ શરીર એટલે શું તે વિચાર પ્રકરણ ૭માં કર્યા પછી સબળ ચિત્તનો વિચાર આ ૬ પ્રકરણોમાં કરેલો છે. ચિત્તની સર્વાંગીણ કેળવણી કેવી હોય, એ આ પ્રકરણોમાં, એક વિશિષ્ટ ભાત પાડનારી રીતે, ચર્ચવામાં આવ્યું છે. યોગસૂત્રકારની સૂક્ષ્મતા એમાં વાચક જોઈ શકશે. આ પ્રકરણો યોગસૂત્રના કેટલાક ભાગનું ટૂંકુ ભાષ્ય જ જાણે છે એમ, તે વાંચતાં, લાગે છે. પ્રકરણ ૧૨મું 'સત્ય નિર્ણયો' એ પહેલી આવૃત્તિમાં પાછળ (પ્રકરણ ૧૫ તરીકે) હતું, તે તેને યોગ્ય સ્થળે આ આવૃત્તિમાં ગોઠવી દીધું છે.

પ્રકરણ ૧૬મું 'જીવનમાં આનંદને સ્થાન' પણ આ ૮થી ૧૩ પ્રકરણોના જૂથમાં લઈ શકાય, કેમ કે ચિત્તની આનંદવૃત્તિનું એમાં કરેલું પૃથક્કરણ એ ખંડમાં ઠીક બંધબેસે છે. શિક્ષણમાં રસ કે આનંદને જ પ્રધાનપદ આપી શિક્ષણશાસ્ત્ર વિચારનારા સંપ્રદાયને આ પ્રકરણ મહત્ત્વના વિચારમાં નાંખે એવું ગણાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૪, ૧૫માં જીવનના વિકાસની મીમાંસા છે. વિકાસ અનેકવિધ થઈ શકે. માનવચિત્ત અને માનવશરીરની વિભૂતિઓનો પાર નથી. એમ કહો કે, ઈશ્વરી સર્વ વિભૂતિઓનો એમાં અંશ પડેલો છે; અને જો માણસ એમનું યોગ્ય અનુશીલન કરે, તો તેમને એકત: પણ ખીલવી શકે. એમ કરવું એ સમગ્ર માનવ્યને ભોગે જ બનનારી વાત છે; માટે ખરો માનવ-વિકાસ સર્વાંગીણ હોવો જોઈએ. એવો વિકાસ તે કયો ને તેનાં સાધનો કેવાં હોવાં જોઈએ, એ આ બે પ્રકરણોનું પૃથક્કરણ-વસ્તુ છે. યોગસૂત્રના ત્રીજા પાદનું મંતવ્ય જાણે જુદી રીતે ચર્ચેલું છે એમ લાગે છે.

આ આખી ચર્ચાને પ્રકરણ ૧૭મામાં ઉપસંહાર રૂપે મૂકી દઈને, વિશિષ્ટ સાધનોનો વિચાર રજૂ કરનારાં પ્રકરણોનો બીજો ખંડ શરૂ થાય છે. ૧લી આવૃત્તિમાં આ પ્રકરણો ભેગાં જ ચાલતાં હતાં, તેમને સ્વતંત્ર ખંડ રૂપે મૂકયાં છે તે સારો સુધારો થયો છે. અને તેમાં ૫, ૬, ૭, ૮ એ ચાર પ્રકરણો નવાં ઉમેરાયાં છે. તેમાંનો સ્ત્રીકેળવણીનો નિબંધ પ્રથમ ખંડમાં લઈ લીધો હોત તોય ચાલત; કેમ કે એ આ સાધન-ખંડ કરતાં ત્યાં વધારે બંધબેસત.

આ પ્રમાણે આ મનનીય પુસ્તકનું કાઠું ઘડાયેલું છે. કેળવણી ખરી રીતે જોતાં આખા જીવનને ઘડનારી શક્તિ છે; તેને જ જૂની પરિભાષામાં 'યોગ' કહેતા. શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ એનો એવો વ્યાપક અર્થ લીધો છે તે હિંદુ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પામેલાને જ સૂઝે એવું છે. આ પુસ્તકની ચર્ચાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ચર્ચનારું બીજું કોઈ પુસ્તક હોય, તો તે અરવિંદ બાબુનું 'National Education' પુસ્તક છે. અને એ બેઉ પુસ્તકોની પૂર્વપીઠિકા આપણું કેળવણી-શાસ્ત્ર યોગસૂત્ર છે. યોગસૂત્રને કેળવણીશાસ્ત્ર તરીકે ભણવા-ભણાવવાની જરૂર છે. તેને અધ્યાત્મદર્શન તરીકે ગણી કાઢી ફેંકી દેવામાં ભૂલ થાય છે. તે ભૂલ કિશોરલાલભાઈનું આ પુસ્તક દૂર કરે છે. આપણાં અધ્યાપન-મંદિરોની ઉચ્ચ શ્રેણીઓમાં આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક નથી બન્યું, એ નવાઈ છે. જો આપણને સ્વભાષાનો પ્રેમ હોત અને અંગ્રેજીમાં અંધશ્રદ્ધા ન હોત, તો આ પુસ્તક ક્યારનું આપણા શિક્ષકોને શીખવાવા લાગ્યું હોત.

[ઑક્ટો૦, ૧૯૩૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૪

'કેળવણીની પગદંડી'

[લે૦ અને પ્રકા૦ નાનાભાઈ ભટ્ટ, આંબલા; મુખ્ય વિક્રેતા ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ અને અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૪+૨૯૬, કિ૦ ૩–૮–૦.]

શ્રી. નાનાભાઈના કેળવણીવિષયક લેખોનો સંગ્રહ આ છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાળાએ તેની પ્રસ્તાવના લખી છે. ગુજરાતના કેળવણી-ક્ષેત્રમાં શ્રી. નાનાભાઈને કોણ નથી જાણતું? અને એમની પ્રસન્ન-ગંભીર શૈલીથી કોઈ પણ પ્રશ્નની સમીક્ષા ટૂંકમાં કરવાની હથોટી પણ કોને ખબર નથી?

શ્રી. નાનાભાઈ ભારે વ્યવહારદક્ષ અને સમયજ્ઞ સેવક અને કેળવણી-કાર છે. પ્રશ્નનો કેવળ આદર્શ જોવો એ એક બાજુ. તેનો કેવળ વાસ્તવ-વાદી વ્યવહાર જોઈ નર્યા જડ પરિણામવાદી બની જવું એ બીજી બાજુ. એકલી આ કે પેલી બાજુમાં સપડાઈ પડવાથી મુદ્દો પૂરો પકડાતો નથી અને વ્યવહારમાં ફવાતું નથી. આદર્શવાદી વ્યવહારમાં ન ફાવે એ તો સહુ કબૂલે છે. પરંતુ વાસ્તવ પરિણામવાદી તો બહુ ફાવે છે, એમ જાડી સમજ છે. પણ એ સાચી નથી. માનવ સમાજમાં આગળ જઈને એ નથી ચાલતી. કેળવણી જેવા ક્ષેત્રમાં તો નથી જ ફાવતી.

શ્રી. નાનાભાઈની વિચારસરણી બંને બાજુને પકડીને ચાલે છે. એ એમની ખાસિયત છે. આ લેખસંગ્રહમાં વાંચકને જ્યાં ત્યાં એ જોવા મળશે.

પણ એ તો એની વિચારશૈલીની વાત થઈ. પુસ્તકનું વસ્તુ, ટૂંકમાં કહીએ તો, કેળવણીદેવીની આજીવન સાધના છે. કિશોરલાલભાઈ કહે છે તેમ, "સ્વકર્માચરણ દ્વારા મનુષ્ય કેવી રીતે શ્રેયઃસાધના કરી શકે તેનો એક દાખલો" શ્રી. નાનાભાઈ છે. એમની કેળવણીની ઉપાસનાને આજે પૂરી પેઢી ઉપર થાય છે. કેળવણી એટલે સમગ્ર જીવનની કેળવણી, વ્યક્તિનો આધ્યાત્મિક વિકાસ, એ વ્યાખ્યા એમની ઉપાસનાનો મંત્ર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવી કેળવણીમાં તે ગયા તે પણ આ જ ઉપાસનાર્થે. પણ એમનું ખરું કાર્ય તો છાત્રાલય સંસ્થાને એમણે જે ગૌરવ આપ્યું તે છે. તે દ્વારા એમણે આપણા પ્રાચીનોની આશ્રમપદ્ધતિનું રહસ્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે. આ પુસ્તકના એ અંગેના લેખોમાંથી વાચક એ જુએ.

લેખકે પોતે આ સંગ્રહને "ભાવનગરના દક્ષિણામૂર્તિના નિયામકમાંથી આંબલા ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિનો મુખ્ય મહેતાજી હું કેમ થયો તેનું આ ઝાંખું ચિત્ર છે"—એ કેળવણી કે જીવનયાત્રાની પગદંડીની કથા છે—એમ કહ્યું છે. એ બરોબર બતાવવાને માટે જો તેમણે આ બોધક યાત્રાનો ચિતારરૂપ નિબંધ ટૂંકમાં શરૂમાં આપ્યો હોત તો સરસ થાત. આ લેખોથી એ યાત્રાના માર્ગ-સ્તંભો દેખાતા નથી. પરંતુ, એ કહી હું આ પુસ્તકની સામે કહું છું એમ ન માનવું. એ દ્વારા શ્રી. નાનાભાઈ પાસેથી કેળવણી પેર વધારે સાહિત્યની આશા જાહેર કરું છું. તેમણે એમના માસિક ('કોડિયું')માં પોતાની કથા લખવા માંડી છે, તેમાં આ અંગે કાંઈક મળે છે, એ વાચકને ખબર હશે.

કેળવણી ઉપર મૌલિક સાહિત્ય આપણી ભાષામાં બહુ જૂજ છે. જે છે તે ગાંધીયુગની ભેટ છે. આ ચોપડી તેમાં ઉમેરાય છે. શિક્ષકોએ આ વાંચવી જોઈએ. અધ્યાપન-મંદિરોમાં આવા સાહિત્યને સ્થાન મળવું જોઈએ. લૂખું, અધરી સંસ્કૃત પરિભાષાના જાળા જેવું કેવળ શાસ્ત્રીય ને અંગ્રેજીનું તરજુમિયું માનસશાસ્ત્ર આજે અધ્યાપન-મંદિરોમાં શીખવાય છે. શું કામ? કોને એ ગમે છે? શિક્ષણ કે શિક્ષકને એનાથી ફાયદો થાય છે ખરો? એના કરતાં, આ ચોપડી જેવાં અનુભવથી તરબોળ પ્રકાશનો વંચાવવાં ને ચર્ચાવવાં વધારે સારાં નહીં?

આ ચોપડીની ભાષાને માટે પણ કહેવું જોઈએ. તે બરોબર અર્થવેધી છે. એનું લાઘવ એના લેખકના સ્પષ્ટ વિચાર સૂચવે છે. એ રીતે પણ શિક્ષકોને એ ઉપકારક થાય.

એક વસ્તુ આ પ્રકાશન અંગે. એમાં જોડણીની ભૂલો ખટકે છે. અને સૌ પ્રૂફ-વાચકોને માટે આપણે ત્યાં નોંધવા જેવી બાબત આમાંથી ધ્યાન પર આવી, તે લીટી પૂરી થતાં શબ્દ તોડવાની રીત. અંગ્રેજીમાં આ માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંઈક નિયમ છે. આપણે ત્યાં ગમે તેમ થાય છે. આથી 'માણસોની' તૂટીને 'માણુ-સોની', 'બાબતોમાં' તૂટીને 'બાબ-તોમાં' જેવું કઠતું થાય છે. આ વિષે આપણે સતેજ બનવું જોઈએ છે. સ્વાભાવિક જગા પ્રત્યયથી કે સમાસના પદે હોય.

આવા પુસ્તકને અંતે સૂચિ પણ આપવી સારી.

આપણા પ્રાંતની કેળવણીના અર્વાચીન અને સ્વતંત્ર યુગમાં કામ કરનાર એક અગ્રણીના લેખોનું આ પુસ્તક શિક્ષણ-જગતના આવકારને પાત્ર છે. સ્વરાજની કેળવણી સરજનાર હવેના શિક્ષકોને એ સારું સાહિત્ય પૂરું પાડશે.

[નવેં૦, ૧૯૪૬]

૫૫

પ્રાથમિક શાળામાં પાઠચપુસ્તકો

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના એક અંકમાં એક ભાઈએ, વર્ધા યોજના પ્રમાણે, પાઠચપુસ્તકો જોઈએ કે નહીં, એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે અને પોતાનો સ્પષ્ટ મત જણાવ્યો છે કે, ન જોઈએ; નહીં તો વર્ધા યોજનાની મૂળ શકિત જે જીવનસંપર્ક અને જીવંત શિક્ષણપદ્ધતિ છે તે મારી જશે. આ આખા સવાલની ચર્ચા તો નહીં, પરંતુ પ્રાથમિક શાળા માટે કરીને મળેલાં કેટલાંક પુસ્તકો પરથી એનો થોડો ખ્યાલ આપોઆપ કરવાપણું આવે છે. નીચે અવલોકાયેલાં પુસ્તકોની જાતનાં તો જરૂરનાં નથી એમ કહેવામાં કશી મુશ્કેલી નથી.

(૧)

'ગણિતપ્રવેશિકા'

[યોજક સોમાભાઈ કીશાભાઈ પટેલ; પૃ૦ ૨૮; કિં૦ સાડા ત્રણ આના.]

'બાળકોને ૧૦૦ સુધીનું સમજણપૂર્વક સંખ્યાજ્ઞાન થાય અને સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, અને ભાગાકારના ક્ષેત્રમાં તેઓનો સમજણપૂર્વક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રવેશ થાય,' એવી જાતનો ઈરાદો યોજકે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં રાખ્યો છે, અને પોતાના નિવેદનમાં તે જણાવે છે કે, 'બાળકો જાતે કામ કરીને શીખે એ નવી કેળવણીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પૈકીનો એક સિદ્ધાંત છે. તેથી આ પુસ્તક બાળકને જાતે કામ કરવાનું મળે એ રીતે યોજાયું છે.'

એટલે, એમણે શું કર્યું છે કે, લાલ, વાદળી, વગેરે રંગનાં બિંદુઓ કે લંબચોરસો ગોઠવીને તે ગણવા, ગણીને લખવા, જોઈને ભાગ પાડવા, વગેરે 'करवा' માટે આ ચોપડીમાં ચિત્રો કે કોઠા કરી આપ્યા છે. અને તેની સાથે '૬૦ ને ૧ = ૬૧ એકસઠ' એ ઢબે સંખ્યાવાચન બતાવ્યું છે. ગુણાકાર કરાવવા માટે, જેમ કે ચાર ચાર ની બે ઓળોમાં આઠ બિંદુ ગોઠવ્યાં છે ને નીચે '૪×૨ =' એમ લખ્યું છે.

આ પ્રકારે આ પ્રવેશિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ૨૮ પાનની અંદર તે પૂરી થાય છે ને પૂઠા પર શાળાના એક વર્ગનું કલ્પનાચિત્ર પાડ્યું છે. કિંમત ૩॥ આના વેપારી દૃષ્ટિએ કદાચ વધારે નહીં હોય, પણ હવે પછી જે દૃષ્ટિએ કાંઈ કહેવા માંગું છું તે રીતે જોતાં તે મોંઘી જ નહીં, પણ ઘાતક છે એમ જણાશે. મારી એ દૃષ્ટિ માત્ર આ જ પુસ્તકને અંગે નથી, પણ એના જેવાં બીજાં એને મળતાં અનેક પુસ્તકો માટે છે. આ ગણિતની પ્રવેશિકા જોઈને લાગે છે કે, આવા પ્રયત્નોની નેમ બહુ સારી હોવા છતાં, તથા એમના બનાવનારાઓ બાળકોને મદદરૂપ થવા ઈચ્છવા છતાં, એમની આગળ લાલબત્તી જ ધરવી જોઈએ.

લેખક જો ક્રિયા દ્વારા કેળવણીના સિદ્ધાંતને માન આપવા માગતા હોય, તો તેમણે જે પદ્ધતિ યોજી છે તે ક્રિયાની ન ગણાય. એ પણ જૂની પુસ્તકિયા પદ્ધતિનું જ એક મોહક રૂપ માત્ર છે, એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. ક્રિયાની પાછળ તેને અંગે એક જાતની સ્વત: સ્ફુરતી માગણી રહેલી હોય છે કે અમુક કરો. દાખલા તરીકે, બાળક પૂણી લે છે; તેણે કેટલી લેવી એ સ્વત: સ્ફુરતો પ્રશ્ન છે—બાળક તે પૂછશે. તે નિમિત્તે અપાતો ઉત્તર બાળકને ગણિતમાં પ્રવેશ કરાવનારી સાચી પદ્ધતિ છે. અને એ પદ્ધતિ ગાંધીજીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ' એ સૂત્રનો આત્મા છે. એને ક્રિયા કહેવાય; યોજક જેને ક્રિયા-બતાવે છે એ નહીં.

તેથી, 'બાળકને જાતે કામ કરવાનું મળે એ રીતનું' આ પુસ્તક ન મનાય. બહુ તો, એમ કહો કે, સંખ્યાનો ખ્યાલ આપવા સારુ આજ શિક્ષકો કદાચ કશો પ્રયત્ન કર્યા વગર સંખ્યાના વાચકો ગોખાવ્યાં કરે છે, તેને બદલે સંખ્યા એ ગણતરી અને વ્યવહારમાં વાપરવાની અને તે મારફતે શીખવવાની વસ્તુ છે, એમ આ પુસ્તક કહેવા માગે છે. પણ એ કહેવા માટે બાળકોને માટે શું કામ આ ચોપડી જોઈએ? બહુ તો, એવી કાંઈક સૂચના સમજાવતી ચોપડી શિક્ષકોને માટે હોય; અધ્યાપનના પુસ્તકમાં એનું વિવરણ હોય; અધ્યાપન-મંદિરો એ બધી શિક્ષણકળાની યુક્તિઓ તેમના વિદ્યાર્થીઓને શીખવે.

બાળકોને—અને નાનાં પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોને તો ખાસ,—પુસ્તકની જરૂર નથી; સારા સમજાણા અને ખંતીલા તથા બાળપ્રેમી શિક્ષકની જરૂર છે. ગમે તેવાં રૂપાળાં પુસ્તકો એની ઊણપ દૂર કરી શકનાર નથી. ઊલટું, આવાં પુસ્તકો તો, શિક્ષણને નામે, ખોટા ખરચો અને પછી પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગીના પ્રશ્નો જ ઊભા કરે છે. શિક્ષક જો જડ જ રહે, તો કેળવણીમાં કોઈ રીતે તે પુસ્તકો ગુણ ઉમેરી શકતાં નથી.

આ પુસ્તક ગુજરાતનાં બાળકોને જો ગણિત શીખવા લેવું પડે, તો ગુજરાતે કેટલો ખર્ચ વેઠવો પડે? આ પુસ્તક ૧ લા વર્ષ માટે માનીએ તો, આજ ૧ લા વર્ષમાં ૨ લાખ ઉપરાંત છોકરાં ભણે છે. માનો કે, એટલી સંખ્યામાં આ ચોપડી લેવાય તો ૧ આનો કિંમત પડે. તોય રૂ. ૧૨–૧૩ હજાર ખર્ચ એક જ ચોપડી પાછળ થયો. પણ એ ખર્ચથી શો ફાયદો? અને એમ જ જો ભાષાને માટે પણ ખરીદાવો, તો પ્રશ્ન ક્યાં જઈને અડે?

માટે, પ્રાથમિક શાળાઓનાં શરૂનાં ચાર પાંચ વર્ષ તો જો માત્ર વાચનમાળા જ હોય અને બાકીનું જ્ઞાન યોગ્ય રીતે તાલીમ પામેલા શિક્ષકો મોઢે આપે, કામ કરાવીને આપે, કુદરત દેખાડીને આપે, સેવાનાં કામો યોજીને આપે, તો જ બરોબર થાય; તો જ આજની એકાંગ-પદ્ધતિ ટળીને, જેવું બાળક છે તેવી સર્વાંગપદ્ધતિથી કામ લઈ શકાય. અને તે પદ્ધતિ તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાંધીજીની ઉદ્યોગ-પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિમાં તો બાળકો માટે આ પુસ્તકને ભાગ્યે જ સ્થાન આપી શકાય એમ માનું છું.

(૨)

‘ચાલો લખીએ’: ભા. ૧-૬

[લે૦ લાલભાઈ રતનજી દેસાઈ અને જીવણજી કલ્યાણજી દેસાઈ; પૃ૦ અનુક્રમે ૨૪, ૨૪, ૨૮, ૨૮, ૩૬, ૩૬; કિ૦ ૩૭, ૫૦, ૬૦, ૬૦, ૬૨, ૬૨ નવા પૈસા; પ્રકા૦ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ, સુરત.]

ઉપર વર્ણવેલી ‘ગણિતપ્રવેશિકા’ જેવા જ કાંઈક ખ્યાલથી લખાયેલી ‘ચાલો લખીએ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘સચિત્ર’ બાળલેખનમાળા’ના છ મણકા આ અગાઉ મેં જોયા હતા. તે માળા જણાવે છે કે, “આપણું ભણતર પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો સાદી ભાષામાં દર્શાવવાને (પણ દર્શાવવા એટલે લખવા જ? કે પછી કહી પણ શકાય? અને તે કામ વાતચીત દ્વારા થાય કે ન થાય?) શક્તિમાન કરતું નથી. . . . હવેના આગળ પડતા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો એવો મત છે કે, પ્રાથમિક શાળાની શરૂઆતથી બાળકને તેની ઉંમર અને તેના માનસની ભૂમિકા ધ્યાનમાં રાખી, લેખનકામ આપી શકાય એટલું જ નહિ, પણ તે મારફત તેનામાં રહેલી નૈસર્ગિક શક્તિઓ ખીલવી શકાય, તેને પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો પ્રદર્શિત કરવાની તક અપાય, તેની ભાવનાઓને ખીલવાનો અવકાશ અપાય,. . . આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી આ લેખનમાળાની યોજના કરી છે.”

શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના એ મતને માની લઈએ તોપણ, તેમાંથી આવી લેખનમાળાની જરૂરનું પ્રમાણ નથી મળતું. ચિત્રોથી જે સાધવા તાકયું છે તે કુશળ શિક્ષક પ્રત્યક્ષ ક્રિયાઓ દ્વારા સાધી શકે; અને જે લખાણ શરૂઆતમાં બાળક કરી શકે એ વધારે સારી રીતે વાતચીતથી કહી શકે. શિક્ષણનું — અને શરૂઆતમાં તો ખાસ — મુખ્ય એક અંગ ઉચ્ચારણ છે. આજ એ તરફ લગભગ બેધ્યાન જ બધા છે એમ કહેવાય. આ પ્રકારનું ધ્યાન શરૂનાં વર્ષોમાં આપવું જોઈએ, નહિ તો ઉચ્ચારણની ટેવો જીભમાં જડાઈ ગયા પછી તે કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે ઉદ્દેશો આ માળાકારોએ ઉપર બતાવ્યા છે, એ વાતચીતથી સારા સધાય. અને ઉપરાંત લેખન આપવું જ હોય તો પ્રશ્ન રૂપે લખાવવું અને તેના લેખિત ઉત્તર મેળવવા. આવા પ્રશ્નોને માટે છાપેલા પુસ્તકને યોજી શિક્ષકને અપંગ કરવો, બાળકના શિક્ષણમાં કૃત્રિમતા આણવી, માબાપને ખર્ચ વધારવો, એ ઈષ્ટ લાગતું નથી.

પણ કહેવામાં આવે છે કે, એવા કુશળ શિક્ષકો ક્યાં છે? એનો ટૂંકો ઉત્તર એ જ છે કે, એવા નથી તો સરકારે કરવા જોઈએ; આવાં પુસ્તકોથી એવા શિક્ષકોનો અવેજ જરાય સધાવાનો નથી. ઉપર કહ્યું એમ, આ પુસ્તક પણ કૉપી કાઢવાની જેમ એક ઔપચારિક વિધિ થઈ જશે. કેમ કે, સરકારી ઈન્સ્પેક્ટરો એ જુએ તો એમાં ભૂલ તો ન જ હોવી જોઈએ, એ પ્રાથમિક શિક્ષકો બરોબર સમજે છે. તેથી, આવાં પુસ્તકો યોજનારા તે દ્વારા જે સહજ સધાશે એમ માને છે તે, આજના શિક્ષણતંત્રમાં, સાવ ભૂંસાઈ જ જાય છે.

આ પુસ્તકોમાં જે ભાષાશિક્ષણના કીમિયા યોજ્યા છે તેવા કીમિયા અધ્યાપન-મંદિરોમાં શીખવવા જોઈએ. શબ્દોની અનેક રમતો આપણા શિક્ષકોને બતાવવી. તેઓ પછી પોતાનાં ઉત્સાહ, ખંત, અને શકિત અનુસાર, શિક્ષણકામમાં વાપરશે. પુસ્તકો દ્વારા એ સાધવાનું સૂઝે છે તે આજની આપણી પુસ્તક-પદ્ધતિને લીધે જ.

એટલે દેશની નવી કેળવણીમાં તો આવાં પુસ્તકો બાળકો માટે નહિ જોઈએ. આવી વસ્તુઓ તો કેળવણીનાં માસિકોમાં, અધ્યાપન મંદિરોમાં, શિક્ષક પરિષદોમાં, તાલીમવર્ગોમાં ને એવાં અન્ય સ્થળોએ ચર્ચાવી જોઈએ, વિચારાવી જોઈએ, તેના પદાર્થપાઠો અપાવા જોઈએ. આ ચોપડીઓએ બનાવી દીધું છે એમ, એમનું ચોકઠું બનાવવાથી ધાર્યું ફળ નહિ આવે.

અહીં એટલી ચોખવટ કરી લઉં કે, અહીં જે મત રજૂ કરવામાં આવ્યા છે તે આ સમાલોચનાનાં પુસ્તક પૂરતા જ નથી, પરંતુ એ જાતનાં અન્ય પુસ્તકોને પણ લાગુ પડે છે. આ પુસ્તકો તો એ મતને વ્યકત કરવાનાં નિમિત્ત માત્ર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૩)

એમ જણાવીને હવે હું આ પુસ્તકો વિષે બેત્રણ વાતો જે સુધારવા જેવી લાગી તે અંતમાં કહીશ. આ પુસ્તકો શહેરોની સમૃદ્ધ નિશાળોમાં કદાચ ચાલતાં હશે. જોકે એમને પણ એ જરૂરનાં છે કે ખાસ ફાયદો કરશે એમ નથી. જીવંત શિક્ષકની મૌખિક પદ્ધતિ જડ પુસ્તકની છાપેલી પદ્ધતિથી કદી અવેજાઈ શકે નહીં.

'ગણિતપ્રવેશિકા'માં જે બિંદુના કોઠા આપ્યા છે તે આંખને ગમતા નથી; બાળકને ગણવા માટે આકર્ષે એવા નથી. અને એ આંખને કઠે એવા છે. આંગળીથી ધારણ રાખીને ગણે તો જ ફાવે. દશ દશની ઓળ મૂકી છે તે સરળતા છે; અને એવી ઓળો કેટલી એમ જો કોઈ બાળક ગણી લે તો સીધો ગુણાકારના ખ્યાલ પર જઈ શકે. પરંતુ, એ તો વળી વિશેષ વાત રહી. દાખલા તરીકે, પા. ૧૭ પર લાલ રંગમાં મૂકેલાં બિંદુ કોઈ રમ્ય ચિત્ર નથી લાગતું. પૂંઠા પરના ચિત્રનો ખર્ચ ન કર્યો હોય તો ન ચાલે?

લેખનની ચોપડીઓમ જોડણી અશુદ્ધ હોય એ કેમ નભી શકે? અંગ્રેજીમાં આવાં પુસ્તકો આવે છે એ પરથી ગુજરાતીમાં કરી આપવા જેવું કેટલુંક તો લાગે છે. ગુજરાતી ભાષાની સ્વતંત્ર હસ્તી ગણીને તેને માટે મૌલિક પ્રયત્નની છાપ આ પુસ્તકોમાંથી પડતી નથી.

ચિત્રની આછી રૂપરેખા દોરી આપી, તેની નકલ કરવામાંથી જો સર્જનશકિત જાગે, તો આ ગોઠવી આપેલા પ્રશ્નો કે ખાલી ખાનાંવાળાં વાકય પરથી નવસર્જન શકિત જાગી શકે. બાળકોને ખાલી ખાનાં પૂરતી વખતે કદાચ સંતાકૂકડી જેવો આનંદ આવશે એમ લાગે છે. એ ખાનાપૂરી આ યુકિતની આકર્ષકતા છે. પણ એક વાર આ ચોપડીથી પરવારેલો છોકરો આગળ એવી રમતો યોજશે? યોજી શકશે? અને પછી આ ચોપડી તો, લખાઈ ચૂકેલી નોટબુક જેવી, નકામી જ ને?

મને લાગે છે કે, આવા પ્રકારની ચોપડીઓ શિક્ષણદૃષ્ટિએ બિનજરૂરી અને માબાપ માટે અનિષ્ટ બોજારૂપ છે.

[માર્ચ ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૬

ભાષાનાં પુસ્તકો

પ્રાથમિક શાળાના ઉપલા વર્ગો (ધો. ૫, ૬, ૭) માટે પાઠ્યપુસ્તકો (ગુજરાતી ભાષા માટે) તરીકે જોવા માટે થોડા વખત ઉપર નીચેની જાતનાં કેટલાંક પુસ્તકો મારી પાસે આવ્યાં હતાં. તે બધાં જોતાં એક સામાન્ય વિચારવા જેવો મુદ્દો તે વખતે મારા ધ્યાનમાં આવેલો, તે શિક્ષણ વિષે વિચાર કરનારાઓને માટે આજે રજૂ કરવા જેવો લાગે છે, તે નીચે ઉતાર્યો છે.

જોવા માટે આવેલી ચોપડીઓ નીચેની હતી —

સાહિત્ય પાઠમાળા પુ. ૨
કિશોર વાચનમાળા પુ. ૨
સાહિત્ય કલ્લોલ પુ. ૧
સાહિત્ય પાઠાવલી પુ. ૧, ૨, ૩
સાહિત્ય પરિચય પુ. ૧, ૨, ૩
સાહિત્ય મુકુર પુ. ૧

આ અને આ જાતની સાહિત્યમાળાઓ હાઈ સ્કૂલોમાં (જૂના પ્રમાણે ગણતાં) ધોરણ ૧, ૨, ૩ માટે રચાય છે. તેવી ચોપડીઓની સંપાદનશૈલી તથા દૃષ્ટિ અને પ્રયોજન વિષે એક બે સામાન્ય મુદ્દા એવા છે કે તે ઓછા-વત્તા આવી બધી માળાઓને લાગુ પડે છે. તે અહીં જણાવું છું:

૧. આ ચોપડીઓ હવે ધોરણ ૫, ૬, ૭ માટે છે એમ ગણાય. અને તેમ તેમાં જણાવાયું છે. આ ધોરણોમાં ભાષાશિક્ષણની જરૂર મુખ્ય છે, જ્યારે આ ચોપડીઓ સાહિત્યિક દોહનની ઢબે રચાઈ છે. આ રીતનાં દોહન મૅટ્રિક અને તેથી આગળ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ચલાવાય છે. તેની છાયા હાઈ સ્કૂલો પર પડી; એને પરિણામે ત્યાં પણ સાહિત્યિક બાજુ પર વધારેપડતું જોર દેવાતું આવ્યું છે. એ જ વસ્તુ હવે હાઈ સ્કૂલોનાં ગણાતાં છતાં, ખરું જોતાં પ્રાથમિક શાળાનાં છેલ્લાં ત્રણ ધોરણો માટેની કહેવાતી ચોપડીઓમાં પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊતરી છે. એના દાખલા આ ચોપડીઓ છે. તેથી કરીને આ ચોપડીઓ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે યોગ્ય નથી; બહુ તો ઈતરવાચન તરીકે ચાલે. નવો અભ્યાસક્રમ જોતાં પણ આ પ્રકારની ચોપડીઓની આવી સંપાદનશૈલી અન્યગામી લાગે છે.

વળી, આ પુસ્તકોમાં જે લેખો લેવાય છે, તેના કેટલાક લેખકો 'ક્લાસિકલ' નીવડેલ નથી હોતા. તેમનાં લખાણોમાં વ્યાકરણ, ભાષા, તથા ભાવોની રજૂઆત—એ બધામાં ભાષા શીખનારની મુખ્ય જરૂર નજર સામે નથી હોતી.

કાવ્યોમાં પણ અર્વાચીન કવિતા વિષે વધારેપડતું વજન દેખાય છે. આ કવિતા નાનાં છોકરાંઓ માટે, ને કેટલીક વાર પ્રાથમિક શિક્ષકો માટે પણ, અઘરી, ક્લિષ્ટ ભાવવાળી ને ગજા ઉપરની પણ હોય છે.

[ઑક્ટોબર, ૧૯૫૧]

૫૭

'ગાંધીજીની બાળપોથી'

[પ્રકા૦ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; પૃ૦ ૩૦; કિં૦ ત્રણ આના.]

ગાંધીજીકૃત 'સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઈતિહાસ' પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. કાકાસાહેબે નીચેનો એક ઉલ્લેખ કર્યો છે—

"જ્યારે જ્યારે પૂ. બાપુજી જેલમાં જતા ત્યારે ત્યારે અમે તેમની પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ લખાણની માગણી કરતા. એક વખત મેં એમની પાસેથી એક ધાર્મિક પાઠમાળાની માગણી કરી. એના બદલામાં પૂ. બાપુજીએ તેરેક પાઠોની બાળપોથી તૈયાર કરી આપી. પણ એની પાછળની કલ્પના અમને સમજાવી કહ્યું કે, એ કલ્પના માન્ય હોય તો જ એ બાળપોથી છપાવવી."

વિ.–૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પરથી એમ માનીને કે, આ ભૂમિકા કોઈ ધાર્મિક સિદ્ધાંત કે સાધના કે તેને અંગેના મતભેદની હશે, એક ભાઈએ તેમને પત્ર લખીને પૂછ્યું કે, આમ ન સ્વીકારાયેલી ભૂમિકા શી હતી? અને તે બોધપાઠોનો સાર શો હતો?

શ્રી. કાકાસાહેબે તેમને જવાબ આપ્યો કે,

"મેં ગાંધીજી પાસેથી ધાર્મિક પાઠમાળા માગી હતી. તે એમણે લખી નહિ, પણ બાળવર્ગમાં ચાલી શકે એવી એક સામાન્ય બાળપોથી એમણે લખીને આપી. પાઠો તો બધા સુંદર હતા; પણ એમણે કહ્યું કે, 'બીજી પાઠમાળાઓ રદ કરીને આ જ ચલાવો, અને વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં છાપેલી ચોપડી ન આપતાં એમની પાસે પાઠો લખાવો, અને શિક્ષકો દર વખતે આ પાઠોને આધારે નવા નવા પાઠો ઉપજાવી કાઢે,—એ પદ્ધતિ જો તમને માન્ય હોય, તો જ આ પાઠમાળાને નમૂના તરીકે છાપો.'"

આમ સ્પષ્ટતા આપી તેમને કાકાસાહેબે કહ્યું કે, ધાર્મિક સિદ્ધાંત વિષે નહિ, પણ કેળવણીની પદ્ધતિ અંગે એમાં સવાલ હતો.

અત્યારે સરકારી બાળપોથી અને વાચનમાળા વિષે જાહેર ચર્ચા જાગી છે, તે પરથી મને ઉપરની બાબત સૌને કહેવા જેવી લાગી. વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ ત્યારથી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ એક નવી વાચનમાળા યોજવાનો વિચાર સેવાતો આવ્યો છે, અને તે અંગે કામ થતું આવ્યું છે. તે માળા કેવી હોવી જોઈએ, એની ચર્ચા ગાંધીજી સાથે પણ કરાતી, એમ મેં સાંભળ્યું છે. એમના વિચારો, અનેક બાબતની જેમ, આમાં પણ સાવ નોખા અને પોતાના જ હતા. કદાચ તે પરથી તેમને વિનંતી થતી કે, શરૂની પોથીનો નમૂનો આપની કલ્પનાનો કરી આપો. એટલે એમણે કેટલાક પાઠો લખેલા. હું માનું છું, શ્રી કાકાસાહેબ આની વાત કરે છે. એ પાઠો ત્યારે છપાયા નહિ, અને આટલી મોટી ઊથલપાથલ દરમિયાન ગેરવલ્લે પડ્યા. પછીથી તેની નકલ હાથ આવી છે; તેને હવે પ્રસિદ્ધ કરાશે એમ જાણવા મળે છે.

[૧૯–૧૧–'૪૮]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૮

' अच्छी हिंदी '

[લે૦ રામચંદ્ર વર્મા; પ્રકા૦ સાહિત્ય રત્નમાલા કાર્યાલય, બનારસ; કિં૦ બે રૂપિયા.]

૨૦૦ પાનનો આ અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાપ્રેમીઓએ વાંચવા જેવો ગણાય. તેનો વિષય છે —

"हिंदी भाषामें होनेवाली सभी प्रकारकी भूलोंका व्यवस्थित विवेचन." આ માટે લેખકે વરસોથી ટાંચણ કરી રાખેલી બાબતો કામમાં લીધી છે. તેમાં એમનો ભાષાપ્રેમ તો સ્પષ્ટ છે; ઉપરાંત સેવા કરવાની ઉત્કટતા પણ પ્રગટ થાય છે. શબ્દનો ઉપયોગ, વાક્યરચના, લિંગ તથા વાચન, રૂઢિપ્રયોગો તથા કહેવતો ઈ૦ અનેક બાબતોમાં ભલભલા પણ કેવી ભૂલો કરે છે, એ ગુજરાતીનો વિચક્ષણ વાચક પણ જાણે છે.

લેખકે મોટા હિંદી લેખકોનાં નામ આપ્યા વગર, પણ તેમનાં લખાણમાંથી દૃષ્ટાંતો લઈને, ભૂલો થવાનાં સ્થાન તારવી કાઢી વ્યવસ્થિત પ્રકરણવાર તે રજૂ કર્યાં છે. આવું કામ કોઈ અધિકારી અભ્યાસીએ ગુજરાતી માટે પણ કરવું જોઈએ એ કહેવા, આ હિંદી ચોપડી છતાં, તે વિષે અહીં નોંધ લીધી છે.

લેખકે છાપાંની ભાષા પર તો ખાસ પ્રકરણ લખ્યું છે. તે ભાષાનો ધડો નથી, ઘણી છાયા અંગ્રેજીમાં મળતા હેવાલો પરથી થતા અનુવાદમાં તે પરભાષાની રહી જાય છે, અને સૌથી મોટો જુલમ તો એ કે, તે ભાષાનાં આપણે ત્યાં વિચિત્ર લાગતા પ્રયોગો ને વાક્યરચનાઓ તેમાં ઘૂસે છે, — આમ ફરિયાદ કરે છે. આ દુઃખ ગુજરાતીને પણ છે જ. તે બધા વિષે ચેતવણીરૂપ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં પણ કોઈ અભ્યાસીએ તૈયાર કરવા વખત હવે આવી ગયો છે. કૉલેજના કોઈ ગુજરાતી અધ્યાપક કે વૈયાકરણીનું આ કામ ગણાય. એ કોઈ ઉપાડશે?

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૯

‘ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન’

[લે૦ રણછોડજી દયાળજી દેસાઈ એમ.એ., બી.ટી.; જયંતીલાલ ઉત્તમરામ મહેતા બી.એ.; પ્રકા૦ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત; કિં૦ ચાર આના; પૃ૦ ૭૦.]

ક્રમિક ત્રણ પુસ્તકોની માળાનું આ પહેલું છે. તેનો ઉપયોગ જે જે ધોરણમાં વ્યાકરણની શરૂઆત કરાય છે તે – એટલે કે ગુજરાતી ચોથા ધોરણને સારુ કલ્પ્યો છે. ત્યાર પછીનાં બે પુસ્તક પછીનાં બે વર્ષોને માટે છે. વિષયની ચર્ચાની ક્રમિકતા કઈ ઢબે વિચારી છે તે જોવા ત્રણે ચોપડીનાં પાન ઉથલાવી ગયો; અને પહેલા પુસ્તકને ઝીણવટથી જોયું, એટલે અત્યારે એના કે એના ઉપરથી ઊઠતા બે ચાર મુદ્દા અહીં ચર્ચીશ. બાકીનાં બે પુસ્તકો હવે પછી.

અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં વ્યાકરણ યા તો સંસ્કૃત વ્યાકરણની ઢબે અથવા અંગ્રેજી ભણાવા લાગતાં અંગ્રેજી વ્યાકરણની ઢબે ચર્ચવામાં આવે છે. એમાં બેઉનું સંમિશ્રણ કરાતુંય જોવામાં આવે છે. પરંતુ ખાસ ગુજરાતીની ખાસિયત વિચારીને સ્વતંત્ર વ્યાકરણ હજી ઊભું થયું નથી. આ પુસ્તક મુખ્યત્વે અંગ્રેજી ઢબને અનુસરતું લાગે છે. અંગ્રેજીમાં આઠ પદ-પ્રકાર છે: આ લેખકો એ આઠ પ્રકાર ગુજરાતીમાં પણ ઘટાવે છે. અંગ્રેજી વ્યાકરણમાં ‘અવ્યય’ પરિભાષા છે જ નહિ; અવ્યયના ચાર પ્રકારમાં સાધારણ રહેતો અવ્યયતાનો ગુણ અંગ્રેજી વૈયાકરણીઓએ પકડ્યો કે દેખાડ્યો નથી. સંસ્કૃત અને તેની પુત્રીઓમાં એ પરિભાષા અટલ છે. છતાં આ લેખકોએ ‘અવ્યય’નો ખ્યાલ જ આપ્યો નથી, તે અંગ્રેજી વ્યાકરણની ગેરવાજબી શેહમાં તણાવાથી માનવું જોઈએ.

બીજી બાજુથી ‘શબ્દસમૂહ’ અને ‘પૃથક્કરણ’ની પરિભાષા આપણે અંગ્રેજીમાંથી લીધી છે, તે સારો ઉમેરો ગણાય. તેમ જ નામ, સર્વનામ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશેષણાદિના પ્રકારોની ઝીણવટનું પણ ગણાય. આ બધું કોઈ પ્રખર વૈયાકરણીએ ઝાડી કાઢીને વ્યવસ્થિત કરી આપવા જેવું લાગે છે. તેવું જ વિભક્તિ અને કારક વિચારમાં પણ લાગે છે. પરંતુ આ સામાન્ય જરૂરને બાજુએ મૂકી, પ્રસ્તુત પુસ્તક-ચર્ચા પર આવીએ.

પુસ્તકની શાળોપયોગિતા તપાસવાને માટે તુલના કરવા મેં હાલમાં ઘણી જગાએ ચાલતું શ્રી. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે કૃત 'વ્યાકરણના સહેલા પાઠો'– ભા. ૧ પુસ્તક આની સાથે જોયું. બેઉ વ્યાકરણકારો પોતપોતાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે, વ્યાકરણનું શિક્ષણ આજની શાળાઓમાં જોઈએ તેવું થતું નથી. અને તેનાં કારણોમાં શિક્ષણપદ્ધતિનો દોષ એક છે એમ જણાવે છે. તેથી 'શિક્ષણશાસ્ત્ર અને બાલમાનસ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને' આ ચોપડી યોજી છે, એમ નિવેદનમાં લેખકોએ જણાવ્યું છે. તે અનુસાર, 'ઉદાહરણ ઉપરથી સામાન્ય નિયમ ઉપર જવાનો જાણીતો સિદ્ધાંત' સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. શ્રી. સાકરલાલ પણ એમ જ કરે છે; અને તુલના કરતાં લાગે છે કે, આ લેખકો કરતાં તે તેમાં વધારે ફાવ્યા છે. એમની પદ્ધતિમાં જે અનુભવસિદ્ધ સ્વાભાવિકતા છે, તે આ લેખકોમાં નથી દેખાતી; બલ્કે ભાષાપ્રવાહ અંગ્રેજીની છાયાવાળો અને તૂટક લાગે છે.

ઉદાહરણ ઉપરથી સામાન્ય નિયમ પર જવામાં એક ભય એ હોય છે કે, ઉદાહરણ તો જાણે શરૂમાં ટાંકવામાં આવે; પણ જેમ તેમ કરીને નિયમ પર પહોંચવાનું છે, એવો જ ભાવ નિરૂપણ કરવામાં રહે; એટલે સીધા નિયમ દ્વારા વ્યાકરણ નિરૂપણ-પદ્ધતિમાં અને આ નવી પદ્ધતિમાં ઉદાહરણોનો આદિમાં એક કૃત્રિમ ઉમેરો જ* થઈ રહે. આ ભય સામે સંભાળી તેમાંથી બચી

---

* ઉત્સાહી વાચકને અહીં આગળ સ્વ૦ કમળાશંકર કૃત લઘુ વ્યાકરણ ભા. ૧ જોવા સૂચવું . તુલનામાં લીધેલાં બેઉ વ્યાકરણનો શાસ્ત્રભાગ એ જ સમર્થ વૈયાકરણીને આધારે લાગે છે. અને આ લેખકોએ, જેને નવી પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તે પોતા તરફથી ઉમેરી છે. પરંતુ વસ્તુતાએ ખાસ કશી નવીનતા નથી સધાતી, કેમ કે કમળાશંકરની પદ્ધતિ પણ ઉદાહરણ રહિત નથી જ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવામાં જ ઉપરની શિક્ષણપદ્ધતિની સંગીનતા અને સફળતા રહેલી છે. નહિ તો સીધી નિયમ-કથન-પદ્ધતિ જ સારી, કેમ કે છેવટે તે જ તર્કશુદ્ધ છે અને તે જ શિક્ષણનો અસલી વિષય છે. તેને સમજાવવાને માટે ઉદાહરણ જોઈએ તે આપી શકાય.

પરંતુ ઉદાહરણો ઉપરથી બાળકને વ્યાકરણ પ્રેત્યક્ષ થતું જાય, એવી નિગમનપદ્ધતિ જો અંગીકાર કરવામાં આવે, તો તે પાઠ્યપુસ્તકનો વિષય નથી, પરંતુ સફળ શિક્ષકનું તે કામ છે. તે સંજોગોમાં પાઠ્યપુસ્તક બહુ તો એક આધાર જેવું કે વિદ્યાર્થીને ઘેર અભ્યાસ કરવા માટેના સાધન જેવું રહે તો ભલે. આથી જ કદાચ શ્રી. કાકાસાહેબ આ પુસ્તકના આમુખમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે, 'શિક્ષણકળાને વ્યક્ત કરતી આવી ચોપડીઓ વિદ્યાર્થીઓને માટે અમુક અંશે શિક્ષકોની ગરજ સારે છે. પણ આવી ચોપડીઓનો વિશેષ ઉપયોગ શિક્ષકો માટે છે, જો સામાન્ય શિક્ષકો આવી ચોપડીઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચે, એની અંદર રહેલી શિક્ષણકળાની ખૂબીઓ પારખી લે, તો વિષય સહેલો કરવો એટલે શું, એનો તેમને ખ્યાલ આવશે.'

વ્યાકરણની ચોપડીમાં ચિત્રો આપવાનો ઉપક્રમ જોઈ કુતૂહલ થયું, ને જોયું કે, તે દ્વારા કશી વિશદતા કે સરળતા સાધી શકાઈ છે ખરી? તેવું કાંઈ ન લાગ્યું. બલ્કે તે બિનજરૂરી જોયાં; એનો ખર્ચ બચાવી શકાત. શ્રી. કાકાસાહેબે, આમુખની મર્યાદામાં રહ્યા છતાં, આ તરફ ધ્યાન તો ખચ્યું જ છે: 'ચિત્રો તો પાઠ્યપુસ્તકોમાં, માસિકોમાં, અને બહુ બહુ તો કોષગ્રંથોમાં જ વપરાય, એ જાતની માન્યતા તોડી કર્તાઓએ વ્યાકરણ ગ્રંથમાં પણ તેમનો ઉપયોગ કર્યો છે.'

શિક્ષણમાં સરળતા સંભાળવાને માટે બીજી એક વસ્તુ તે વિષય-વિકાસની ક્રમિકતા સંભાળવી તે છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો, વ્યાકરણમાં આપણે (૧) પૃથક્કરણ, (૨) પદચ્છેદ અને (૩) વાક્યરચના કે નિબંધ શીખવીએ છીએ. આ પહેલા પુસ્તકમાં પ્રથમ બે વિભાગની શરૂઆત થાય છે; અને લેખકોએ એમાં નિબંધ યા લેખનનું એક અંગ ઉમેર્યું છે, જોકે તેને પૂરો ન્યાય આપવા જેટલી જગા તેને નથી મળતી. મને લાગે છે કે, પહેલા પુસ્તકમાં વર્ણ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्द, वाक्य, शब्दसमूह (કે ખરેખર જોતાં તેને 'પદસમૂહ' કહેવો ન જોઈએ?) અને ઉદ્દેશ્ય, વિધેય પૂરતું પૃથક્કરણ બસ થાય. અને પદચ્છેદમાં સ્થૂલ પદપરિચય ઉપરાંત ઝીણવટમાં ન જવાય તો સારું. અને આ બધાનું નિરૂપણ ક્રમસર થવું જોઈએ.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના ક્રમમાં વાકય પછી ક્રિયાપદ અને કર્તા કર્મ આવે છે, અને શબ્દસમૂહ છેક છેડે જાય છે, એ સરળ નથી લાગતું. કર્તા કર્મનો ખ્યાલ આ પુસ્તકમાંથી છોડવો સારો; તેને બદલે ઉદ્દેશ્ય, વિધેયના વિભાગ બતાવ્યા વધારે સરળ અને સ્વાભાવિક. અને ક્રિયાપદના પ્રકારોમાં આ કક્ષાએ ન પડીએ તો સારું નહિ? તેમાંય 'ક્રિયાપદપૂરક'નો વિષય તો ન જ લેવો સારો.

માત્ર પદ-પરિચય અને વાકય તથા પદની કે પદસમૂહની સમજ બરોબર પાકી કરવાથી સરળતા સાથે વ્યાકરણનો પાયો પણ બરોબર નાંખી શકાશે. આ વિષે શિક્ષકબંધુઓ વિચાર [કરે એવી નમ્ર વિનંતી છે.

અને પદ-પરિચયમાં કેટલી જાત માનવી? અંગ્રેજી આઠ જાત તો નહિ જ. નામ, સર્વનામ; ક્રિયાપદ, કૃદંત; વિશેષણ અને અવ્યય—આ છ જ મૂળ નથી? વળી વિશેષણ, વિશેષણનું વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણનો ભેદ એવો અટપટો છે કે, આ કક્ષાએ તેને સ્થાન ન જ હોય. શ્રી. સાકરલાલનું તથા આ બેઉ વ્યાકરણ જોવા છતાં, હું કબૂલ કરું છું કે, તેઓ મને તે ભેદ સ્પષ્ટ કરી શકયા નથી. એટલે કે, એ ભેદો વિશેષણના ત્રણ ભેદો છે કે ત્રણ સ્વતંત્ર પદો છે? અને વિશેષ્ય તરીકે નામ ઉપરાંત વિશેષણ અને ક્રિયાપદ પણ ત્યારે તો માનવું જોઈએ ને? પરંતુ આ ચર્ચા તો સ્વતંત્રપણે રજૂ કરવી ઠીક. અહીં કહેવાનું એટલું જ કે, સ્થૂળ પદ-પરિચય ઉપરાંત ઝીણવટમાં જવાથી અને વધારેપડતા પૃથક્કરણના ખ્યાલને તેમાં સંડોવવાથી આ ચોપડીની ક્રમિકતા બગડી છે. મેં ઉપર જણાવી એટલી જ મર્યાદાથી પ્રથમ પુસ્તક કે વ્યાકરણનો શિક્ષણક્રમ શરૂ થવો જોઈએ. એ વિષે પણ શિક્ષકો વિચાર કરે એવી વિનંતી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યાકરણનું શિક્ષણ બગડે કે શિથિલ થાય તેને હું એક પ્રજાકીય આપત્તિ સમાન માનું છું. એટલે દરજ્જે, ઊછરતું પ્રજાકીય માનસ પોચું જ થશે. વ્યાકરણ જેમ જ ગણિતની પણ દશા બેઠી છે, એ ખરાબ નિશાની છે. ઘડાતા મનને કવાયત આપનારા એકમાત્ર આ સાધનને (બેઉ વિષયની કેળવણી-શક્તિનો સૂક્ષ્મ ભાગ જુઓ તો એક જ છે,) ઢીલું કરવામાં નવી પેઢીના મનને ઢીલું કરવાપણું રહેલું છે. નવી કેળવણીના આદર્શોનું અર્ધદગ્ધ કે અવળું ગ્રહણ અને આકલન પણ આની પાછળ છે કે શું, એ પણ વિચારવા જેવો મુદ્દો છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખકોએ કહ્યું છે તે સાવ સાચું છે કે, વ્યાકરણના અભ્યાસમાં બુદ્ધિને પૃથક્કરણ કરવાની ટેવ પાડવાનું કામ રહેલું છે. વિજ્ઞાન કે જ્ઞાન મેળવવાની ખરી પદ્ધતિ એમાં સંતાયેલી છે. ઉદાહરણો દ્વારા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરીને બાળકની બુદ્ધિને જાગ્રત કરી તેમાંથી ભાષાનું શાસ્ત્ર જોવા તરફ તેને વાળવી, એ આ પદ્ધતિ થઈ. એમાં લેખકો બહુ ફાવ્યા નથી એમ કહેવું જોઈએ. વ્યાકરણ સારી રીતે શીખવવાની એમની કાળજી, મ ઉપર કહ્યું એમ, પ્રજાકીય આપત્તિમાંથી ઉગારનાર હોઈ, વધાવી લેવા જેવી ગણાય. તે કાળજીને અનુભવ અને અને શાસ્ત્રથી ઓપ આપી આ ચોપડીને વધુ કાર્યકર બનાવવી જોઈએ.

તા. ક. આ લખ્યા પછી આ ચોપડીનું પુનર્મુદ્રણ મળ્યું, તેમાં કેટલીક જોડણીની ભૂલો સુધારી છે, તે સારું થયું છે.

[જુલાઈ, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૦

‘સુંદર લેખન’ ભાગ ૧ થી ૫

[પહેલા ત્રણની કિ૦ પોણાબે આના; છેલ્લા બેની કિ૦ બે આના; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ–૨; તૈયાર કરનાર : લીંબાલાલ બી. પટેલ.]

સાંભળવા પ્રમાણે, કેળવણી ખાતામાં હવે સુલેખનને માટે કૉપી-બૂકો લખાવવાની જૂની રીત ચાલુ નથી રહી. અને છોકરાઓના અક્ષરો ઉત્તરોઉત્તર બગડતા જ જાય છે, એ તો સૌ કોઈ જાણે છે, જુએ છે, અને અનુભવે છે. સાંભળ્યું છે કે, નવી કેળવણીવાળા કેટલાક એમ માને છે કે, કૉપી-બૂક લખાવવાની પદ્ધતિ બરોબર નથી; એમ કૃત્રિમ રીતે લખવાથી સ્વાભાવિક અક્ષર સુધરે જ એમ નથી બનતું. એ મત તો ગમે તેવો હોય, પરંતુ, કાકતાલીય ન્યાયે કે શાથી, પહેલાંના લોકના અક્ષર કરતાં હાલમાં અક્ષર બગડતા જાય છે એ તો ઉઘાડી વાત છે.

શિક્ષણમાં સુલેખન એક વિષય હોવો જોઈએ, એની તો કોઈ ના નહિ પાડે. તે શીખવવાને માટે, જૂની કૉપી-બૂકોને બદલે સરકારી કેળવણી ખાતું શું કરે છે તે મને ખબર નથી. જો કાંઈ જ ન થતું હોય, તો તો બેદરકારી જ ગણાય. જો આપણા સુશિક્ષિતતાના ખ્યાલો બરોબર બંધાયા હોય તો, જેમ શરીરની કોઈ કઢંગી ખોડ આપણને હમેશ સાલે છે અને શરમાવે છે, તેમ જ ખરાબ અક્ષરો આપણને સાલનારા અને શરમાવનારા હોવા જોઈએ. ટાઈપ-રાઈટરના જમાનામાં પણ અક્ષરો બગડવાને કાંઈ કારણ ન હોવું જોઈએ, કેમ કે બગડેલા અક્ષર સૌંદર્ય અને સુરુચિનો ભંગ ગણાય.

આ દૃષ્ટિએ વોરા એન્ડ કંપનીનો આ નવી ઢબની કૉપી-બૂકનો ઉપક્રમ આવકારપાત્ર છે. બાળવર્ગથી માંડીને ચોથા ધોરણ સુધીને માટે આ પાંચ ચોપડીઓ યોજી છે. એમાં એક સુધારો એ કરેલો છે કે, બાળકને લખવાને માટે પહેલી લીટીમાં આદર્શ અક્ષરો આપ્યા પછી તેની નીચેની લીટીમાં, જૂની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૉપી-બૂકની ઢબના પોલા અક્ષર ન આપતાં, માત્ર તેની તૂટક રેખાનો આધાર આપ્યો છે. આ સુધારો છોકરાઓને ફાવશે એમ લાગે છે.

લેખન માટે સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે તેમાં પેનસિલનો ઉપયોગ પ્રારંભમાં કરવાનું જણાવ્યું છે. પેનસિલ કરતાં તો પેન પાટી જ સારાં. અને, બાળવર્ગ તથા પહેલા ધોરણની બે કૉપી-બૂકો ન કાઢવામાં આવે તોય ચાલે. તેટલો ખર્ચ તો બચે જ. અને પેન પાટીથી કામ કરતાં છોકરાંને વધારે ફાવે. માસ્તર પાટિયા પર નમૂનો લખે તે જોઈને ચિત્રની જેમ છોકરાં અક્ષર કાઢે. ચિત્રકળાના વર્ગમાં જ અક્ષરો પણ શીખવવાનું રાખવું સારું પડે.

આવી મોંઘી ચોપડીઓ ગામડાંમાં તો ન પાલવે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં તવંગર માબાપોને પોસાય.

[માર્ચ, ૧૯૪૧]

૬૧

‘નૂતન વાચનમાળા’

[સંપા૦ શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ; મૉન્ટેસોરી અધ્યાપક, પુરુષ અધ્યાપન પાઠશાળા, વડોદરા.]

આ નામથી શરૂ કરેલી વાચનમાળાની ત્રણ ચોપડીઓ તૈયાર થઈને બહાર પડી છે: ૧. બાળપોથી, ૨. તેની પુરવણી, ૩. પહેલી ચોપડી. તેમની કિંમત અનુક્રમે દોઢ, બે, અઢી આના છે, અને પાનાંની સંખ્યા ૪૪, ૪૦, અને ૯૬ છે. બાળપોથીમાં અક્ષરો અને બારાખડી શીખવવાના પાઠો છે; પુરવણીમાં તે જ ઉદ્દેશથી વધારે વાચન-સામગ્રી છે. અને પહેલી ચોપડીમાં જોડાક્ષર શીખવવાનો ઈરાદો રાખ્યો છે, તેની સાથે ‘સરસ સાહિત્ય પીરસવાનો’ પણ ઉદ્દેશ બતાવ્યો છે.

સંપાદક જેટલા બાળપોથીની રચનામાં ફાવ્યા છે તેટલા પહેલી ચોપડીમાં નથી ફાવ્યા. બાળપોથી અને પુરવણીમાં કાંઈક ક્રમિકતાની સાથે યોજના જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેવું પહેલીમાં ન લાગ્યું. તેના પાઠોની શૈલી તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાષા ખડબચડી, ચડતા ક્રમ વગરની, અને ક્યાંક સહેલી તો ક્યાંક અઘરી થઈ જતી લાગી. ઉપરાંત, વાચન માટેના વિષયોની પસંદગી પણ બહુ મનોરંજક નથી નીવડી. કાવ્યની પસંદગી પણ તેવી જ ગણાય. અને ઈશ્વરને આ ચોપડીમાંથી બાતલ કરેલો છે તે સાભિપ્રાય છે કે સહેજે બન્યું હશે?

પશુ પક્ષી અને રમત ઉપરાંત પણ બાળકોને બીજા વિષયોના અનુભવ –મૂર્ત કે અમૂર્ત રૂપે — હોય છે. વાચનમાળાકારે એમને પણ પકડી લેવાના છે અને તેમને મૂર્ત રૂપ આપવા શબ્દબદ્ધ કરી આપવા જોઈએ. વાચનમાળા ભાષા શીખવે છે, એટલે શબ્દો ને વાક્યો નહીં, પણ તે ભાષામાં ઓતપ્રોત વણાયેલું જીવન બતાવી તેને ભાષાબદ્ધ કરવાની કળા શીખવે છે. પહેલી ચોપડીમાં બાળજીવનને અંગે જૂજ સામગ્રી છે. ગાંધીજીની ચોરીનો પાઠ એક છે તે આ ચોપડીમાં અઘરો અને અસ્થાને જ નહીં, કદાચ આ બાળકો માટે અતિજ્ઞાન કહેવાય. ખેલ અને રમતના પાઠો વચ્ચે આ એકદમ જુદો પડી જાય છે, અને ભાષા તથા શૈલી તો સાવ ફરી જાય છે. 'મારું નામ શું?' જેવો પાઠ એથી ઊલટી દશા બતાવે છે. પુરવણીમાં એ ચાલે. ક્ષ અક્ષર શીખવવા માટે જો એ માન્યો હોય, તો એક 'પક્ષી'ના ક્ષ વગર બીજો ક્ષ તેમાં નથી ને બીજો જોડાક્ષર નથી. અને જ્ઞ, ક્ષ ને જોડાક્ષર તરીકે શું કામ અત્યારે શીખવવા? એમને બાળપોથી કે પુરવણીમાં સુખે લઈ લેવાય. આ ઉપરાંત વાક્યરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ પણ ફરી આખી ચોપડી તપાસી જવી જોઈએ ને નવી આવૃત્તિ નીકળે તો તેમાં સુધારી લેવી ઘટે.

જોડણીમાં કેટલીક ભૂલો સરતચૂકથી રહી ગઈ છે તે અહીં નોંધું છું, જેથી તે ફરીની આવૃત્તિમાં સુધારી શકાય. ધૂઓ ધૂએ નહીં, ધુઓ, ધુએ; ધૂમાડી નહીં, ધુમાડી; જાજરું નહીં, જાજરૂ; ઉડી નહીં, ઊડી; ઘુંટણિયે નહીં, ઘૂંટણિયે; ઊડાડું નહીં, ઉડાડું; ડુબડુબ નહીં, ડૂબડૂબ. પા. ૧૮ ઉપર ૧૨મા પાઠમાં 'ચીભડું ઊગ્યું' એમ છે તે કદાચ 'ચીભડી ઊગી' હોવું જોઈએ.

સંપાદકને અમારી સૂચના છે કે, ઉપરની બેચાર બાબતો ધ્યાનમાં લઈ ઠીક લાગે તો તે મુજબ પોતાની ચોપડી સુધારે.

[ફેબ્રુ૦, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૨

‘બાલકુંજના પાઠો’

[સંપા૦ મણિભાઈ પટેલ; પ્રકા૦ પુસ્તકાલય સ૦ સ૦ મંડળ, વડોદરા; કિં૦ ચાર આના; પૃ૦ ૭૬. સચિત્ર.]

કરાડીના ભારત વિદ્યાલયમાં ચાલતા હસ્તલિખત ‘બાલકુંજ’માંથી વીણીને તૈયાર કરેલો આ પાઠોનો સંગ્રહ પહેલી બીજી ચોપડીનાં છોકરાં વાંચી શકે એવો છે. ઘણાખરા લેખો વિદ્યાર્થીઓના જ છે, એ એની ખાસિયત કહેવાય. તે પરથી એક વસ્તુ સહેજે નજર પર આવી કે, વિદ્યાર્થીઓને શી શી બાબતો લખવા જેવી લાગી? કઈ બાબતોએ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું? એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પાઠોનો વિષય મોટે ભાગે પશુપંખી અને વરસાદ ઈ૦ જેવી પ્રકૃતિની વસ્તુઓ લાગે છે. પોતાનું ઘર, પોતાનાં ભાઈભાંડુ, ગોઠિયા જોડેની રમતો, ગામનાં સુખદુ:ખ, શાળા અને શિક્ષક, વગેરે મનુષ્ય-સમાજના વિષયો જૂજ જ આમાં આવે છે. તેવું જ મનુષ્યના ઉદ્યમ અને ઉદ્યોગધંધા તથા કામકાજનું પણ છે. કરાડી પાસે દરિયો છે, છતાં તેની મજાઓ પણ નહિવત્ આ સંગ્રહમાં દેખાય છે. આમ કેમ હશે? જો આ વસ્તુઓ બાળકોને આકર્ષતી ન હોય, તો તે તેમની કેળવણીમાં ઊણપ રાખશે. જો સંપાદકે આ વસ્તુઓ આ સંગ્રહમાં છોડી હોય, તો તે હવે પછી ઉમેરી લેવા જેવી ગણાય.

પાઠોની જોડણીમાં ઠીક કાળજી લીધી છે. છતાં કેટલીક તો સામાન્ય ભૂલો આવ્યા કરે છે તે વિષે ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. હ્રસ્વ જોઈએ ત્યાં પણ રૂ દીર્ઘ જ કર્યા કરવામાં આવ્યું છે. રુ કે રુ હ્રસ્વ પણ વાપરવું જોઈએ. બધે ‘બેન’ કર્યું છે તે ‘બહેન’ જોઈએ. આ ઉપરાંત પણ જોડણીની ભૂલો સરતચૂકથી રહી ગઈ છે તે સુધારી લેવી ઘટે.

આ સંગ્રહ વાચન શીખતાં બાળકોને વાંચવાની સામગ્રી પૂરી પાડી શકશે. તે ઉપરાંત, એક ચોપડી તરીકે તે કશી એકસૂત્ર વસ્તુ સાધે છે એમ નથી;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન કદાચ સંપાદકનો ઈરાદો પણ હોય. તેથી ચોપડી કોઈ રીતે આકર્ષક નથી લાગતી.

[જાન્યુ૦, ૧૯૪૧]

૬૩
' ત્રીજી ચોપડી '

[પ્રૌઢશિક્ષણમાળા, કર્તા ધૂમકેતુ; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૪૮; કિં૦ બે આના.]

પ્રૌઢોને ભણાવવા માટેની ' આપણે–સૌ–ભણીએ '—માળાનો આ ચોથો મણકો છે. શ્રી. ધૂમકેતુ પ્રૌઢસેવાના પોતાના સ્વનિયોજિત કામમાં વળગ્યા રહ્યા છે તેનો આ પુરાવો ગણાય. એ માટે એમને અભણ પ્રૌઢ જરૂર આશિષ દેશે.

૪૮ પાનમાં ૧૮ પાઠો સમાવ્યા છે. પાઠના વિષયોની પસંદગી અને તેમની નિરૂપણ-શૈલી પ્રૌઢદૃષ્ટિએ કરવામાં આવી છે, અને તેમાં લેખક સારા ફાવ્યા છે. પોતાનો સાક્ષરી લેબાસ ઉતારીને, પોતાની મૂળ તળપદી મનોદશા-નું જાણે આહ્વાન ન કર્યું હોય, એમ વાંચતાં લાગે છે. એ એમની સફળતાનું કારણ દેખાય છે.

પાઠોમાં કરેલી વાત બાબતમાં એક વસ્તુ જોઈએ તે એ કે, પ્રૌઢો જેમ સામાન્ય રીતે નિશ્ચયાત્મક નીતિવચનો કે અનુભવકથનો પોતાની વાતચીતમાં આણે છે, તેમ લેખકે પોતાના પાઠોમાં આપ્યાં છે. આ વાત-શૈલી સારી? અને આવાં નીતિકથનો બાળકોનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં તો શિક્ષકો હવે બહુ પસંદ નથી કરતા. પ્રૌઢોને તે કેવાં ગમે છે એ પ્રૌઢ-માનસના પ્રયોગ જોનાર પ્રૌઢ-શિક્ષકો કહી શકે. એકબે પાઠોનાં વિધાનો એવાં છે કે તે સર્વમાન્ય નીતિ તરીકે કદાચ ન ગણાય. જેમ કે પા. ૮–૧૧ જુઓ.

એક ફરિયાદ કરવાની છે અને તે જોડણીની પાર વિનાની ભૂલોની. નવા શીખનારને માટે આ છે તેથી આ ભૂલો બેવડી વાંધાપાત્ર છે. ' આંહીં ',

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'થાતી', 'દિ', 'ગલઢેરો' ઇ૦ પ્રયોગો કાઠિયાવાડ બહાર ઓછા ગમશે. 'ક્રિશ્ચિયન' બદલે 'ખ્રિસ્તી' શબ્દ શું કામ નહીં? બેત્રણેક સ્થાને વ્યાકરણની શંકા પડી. પા. ૧૯ ઉપર 'વાતનો તોલ બાંધતાં શીખવો જોઈએ' એમ છે. ત્યાં 'શીખવું' સાચું નહીં? પા. ૭ ઉપર આમ છે: 'પછેડી બળદ ચાવવા માંડ્યો ને ભેગો ૫૦૦ રૂા. ની નોટો પણ ચાવી ગયો.'' આ વાક્યમાં 'માંડ્યો' ને બદલે 'મંડ્યો' ન જોઈએ? અથવા 'પછેડી બળદે ચાવવા માંડી' એમ નહીં? અને 'ભેગો' પ્રયોગ શુદ્ધ કે 'ભેગી'? આ પ્રશ્નો પર ભાષાશુદ્ધિની ચીવટવાળાનું ધ્યાન દોરીએ છીએ.

ચાર ફૉર્મની ચોપડીની કિંમત બે આના છે તે મર્યાદામાં કહેવાય. પ્રૌઢવાચન માટે ઉપયોગી ને ઘટતી કિંમતની ચોપડી આપવા માટે પ્રકાશકને ધન્યવાદ ઘટે છે.

[ઑગ૦, ૧૯૪૦]

૬૪

'ઇંગ્લિશ પ્રવેશપોથી' ભાગ ૧

[રતિલાલ આર. અધ્વર્યુ; જંગલ-મંગલ આશ્રમ, પોલારપુર-ભીમનાથ; પૃ૦ ૩૨; કિં૦ સવા આનો.]

ગુજરાતી લિપિ દ્વારા અંગ્રેજી શીખવાની શરૂઆત કરવા માટે આ ચોપડી છે, એમ લેખક કહે છે. એ-બી-સી-ડી શીખતાં પહેલાં આ ચોપડી કામમાં લેવા તે ભલામણ કરે છે, અને પરિચયપદ્ધતિનું એમાં ધોરણ રાખ્યું છે એમ જણાવે છે. અંગ્રેજી શીખવવામાં એક સાવ નવો જ તુક્કો કાઢ્યાનું માન આ ચોપડીને જરૂર ઘટે. આ પદ્ધતિએ કામ કરી જોયું છે કે કેમ એ લેખક નથી જણાવતા.

ભાષા સાથે લિપિ કેવી અવિભાજ્ય રીતે આંખમાં બેસી જાય છે, એ આ ચોપડી જોતાં અનુભવ્યું. ભાષાનો પરિચય આપવા સાચું ને સીધું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાધન બોલવાનું છે. લેખકને થયું હશે કે, પણ તો તો ચોપડી ન થઈ શકે; અને એ-બી-સી-ડી ન આવડે, તેવા બાળક વાંચે શી રીતે? એટલે એમણે કુનેહભેર રસ્તો કાઢયો કે, ગુજરાતી લિપિથી કામ લો! આ કીમિયાનો ફાયદો ચોપડી જોતાં તો કળી નથી શકાતો, અને અનુભવ અમને છે નહીં કે નથી લેખક કહેતા. ત્યાં સુધી તો આ પોથી બહુ આવકાર નહીં પામે.

[જૂન, ૧૯૪૦]

૬૫

'વાચનપ્રવેશપોથી' ભા. ૧ થી ૪

[રતિલાલ આર. અધ્વર્યુ; જંગલ-મંગલ આશ્રમ, પોલારપુર-ભીમનાથ; કિ૦ દરેકનો સવા આનો.]

પહેલા બે ભાગ બાળવર્ગને માટે, ત્રીજો ભાગ પહેલા ધોરણને માટે ને ચોથો ભાગ બીજા ધોરણ માટે છે, એમ જણાવ્યું છે. દરેક ભાગનાં પાન ૩૨ છે. ત્રીજા ચોથા ભાગ માટે લખ્યું છે કે, તે જોડાક્ષર શીખવા અને ઈતર-વાચન માટે છે! બીજા ધોરણ સુધી જોડાક્ષર બાકી રહે છે? અને ઈતરવાચન માટે આટલાં જ પાનાં? અને તે પાનાં જોઈએ તો, તે પહેલા ધોરણની કક્ષાને યોગ્ય જ લાગે છે. પરંતુ ચોથા ભાગમાં છેલ્લે જતાં પાઠો જોઈએ છીએ તો તે ભારેખમ અને અઘરા છે. મતલબ કે, પાઠ્યપુસ્તકને માટે અતિ આવશ્યક એવી ક્રમિકતા સચવાઈ નથી. પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ ચોપડીઓ-ને માંડ પાસ-માર્ક આપી શકાય એમ લાગે છે.

[જૂન, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૬

'Education in U. S. S. R.'

[પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ–૨; પૃ૦ ૫૦; કિં૦ ૧–૪–૦.]

રશિયાના શિક્ષણતંત્રનો ટૂંકમાં ખ્યાલ આપતી આ ચોપડી કોણે લખી છે, તે જણાવ્યું નથી. કશાકનું ભાષાંતર છે? રશિયામાં શિક્ષણ માટે શી જોગવાઈ છે, તેની રૂપરેખા આમાં આપવામાં આવી છે. એના સિદ્ધાંતો, ઉદ્દેશો, પદ્ધતિ ઈ૦ ફિલસૂફિક બાબતોમાં લેખક ગયો નથી. દુનિયાના એક જબરા અને આપકર્મી દેશને અંગે આ ચોપડીમાં ટૂંકમાં સારી માહિતી મળે છે.

[મે, ૧૯૪૭]

૬૭

બોધક સાહિત્યનો સફળ પ્રચાર

૧

'શાંતિદાસ'

દી૦ બ૦ અંબાલાલ સાકરલાલની આ પ્રસિદ્ધ વાર્તાની ઓળખ આપવાની હોય નહીં. અમદાવાદની શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ આ પ્રકારનું લોકોપયોગી સાહિત્ય લોકમાં ફેલાવવા સારુ ઠીક મથે છે. કોઈ દાની ગૃહસ્થ તરફથી છપામણીનું ખર્ચ મળવાથી, પ્રૌઢ શિક્ષણાર્થે બહોળો પ્રચાર કરવા આ અને બીજી શિષ્ટ સાહિત્યની ચીજો અવારનવાર આ સમિતિ છપાવે છે, તે અંગે, સ્વદેશીનું તત્ત્વ સમજાવનારી આબાદ અને નીવડેલી આ વાત પસંદ કરી છે તે યોગ્ય જ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

‘ નવું રેલવે સ્ટેશન ’

શ્રી. ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહની આ વાર્તા ‘શાંતિદાસ’ની જ શૈલીમાં લખાયેલી છે. ગામડામાં મોટર પેસવાથી કેવો કાળો કેર વર્તે છે તેનો સચોટ ચિતાર આમાં આપ્યો છે. વાર્તા મનોરંજક અને અસરકારક છે. પ્રૌઢોને માટે સરસ વાચન ગણાય. આ ચોપડી પણ ‘શાંતિદાસ’ પેઠે જ દાનની મદદથી છપાવીને પ્રચારાર્થે અપાય છે. આ રીતે ‘શાંતિદાસ’ની ચોથી અને આ વાતની બીજી આવૃત્તિ થાય છે તે યોજનાની સફળતા બતાવે છે.

૩

‘ જીવલેણ ગાડું ’

દારૂબંધીને અંગે લખેલી શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યની આ રસીલી વાર્તા પણ ઉપરની જ સમિતિએ તેમની પ્રચાર-યોજના મુજબ પ્રસિદ્ધ કરી છે. આની પણ બીજી આવૃત્તિ થાય છે.

૪

‘ અણોજો ’

કોમી એકતાનો પ્રચાર સાધતી આ વાર્તા શ્રી. ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહની છે. આ તેની બીજી આવૃત્તિ છે.

૫

‘ શ્રમણ નારદ ’

હિંદી પરથી ઉતારેલી વાત છે. લોકસેવા વિષેની એ છે. બે વર્ષમાં એનાં દશ મુદ્રણ થયાં છે.

ગ્રામજનતાને ઉપયોગી સાહિત્યના પ્રચાર માટેની આ સરળ યોજના માટે શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિને દાતાઓની મદદ મળતી રહો, એમ સૌ કોઈ ઇચ્છશે.

[સપ્ટે૦, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૮

‘જનપદ’

[લે૦ મનુભાઈ જોધાણી; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૨૬; કિં૦ ૧૨ આના; બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૪૦.]

ગામડાંના ઉદ્ધારના કાર્યક્રમના આ જમાનામાં ગામડાંના પ્રશ્નો અને ત્યાંના લોકો વિષે સાચી સમજ મેળવવી જોઈએ. તે સમજ ‘સરકારી અમલદારો અને નાગરિક પ્રજાસેવકો’ને સહેજે ન મળી શકે. તેને સારુ, ખરું જોતાં તો તેમણે ગામડાંમાં રહી સાચો સંપર્ક સાધી, તે દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને સમજ મેળવવાં જોઈએ. આ ચોપડી તે કામ અક્ષરો દ્વારા સાધવા ઇચ્છે છે. તેથી તેમાં કાઠિયાવાડનાં ગામડાંના જીવનમાં સામાન્ય રીતે મળતા અનેક જાતના તથા ધંધાના લોકોનું શબ્દચિત્ર લેખક આપે છે. આ ચોપડીમાં કાઠી ‘જનપદ’નાં એવાં ૨૭ શબ્દચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. દરેક ચિત્રમાં લેખક તે તે પાત્રની ખાસિયતો ગણાય તે એક એક ફકરામાં કહેતા જાય છે. સળંગ આખા ગ્રામજીવનની પ્રાચીન એકસૂત્ર વર્ણ-વ્યવસ્થા ભલે તેથી વાચકના મન પર ન છપાય; પરંતુ દરેક ચિત્રથી તેના પાત્રનો આછો પરિચય તો મળે છે. એટલા પૂરતો આ પ્રયત્ન સારો ને મદદગાર છે.

બાળકો કે તેમના જેવા અભણ પ્રૌઢો માટે આ પ્રયત્ન કલ્પીને કે શાથી, મોટાં બીબાંમાં ને સરળ વાક્યોમાં કહેવાનું કહ્યું છે. કાઠી તળપદી ભાષા બહુ હોવાથી શબ્દોનો કોશ પાછળ આપ્યો છે, પરંતુ તે પૂરતો નથી, કેમ કે ઘણા શબ્દો ને પ્રયોગો આ બાજુ ન આવડે એવા છે.

પુસ્તકમાં જોડણી વિદ્યાપીઠના કોશ પ્રમાણે કરી છે, એમ લખ્યું છે; પણ ભૂલો ઘણી રહી ગઈ છે, તે સુધારી લેવી જોઈએ. કિંમત બહુ કહેવાય.

[નવેં૦, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૯

'ગ્રામપોથી'

[લે૦ હર્ષદરાય જમિયતરામ પંડ્યા; ગ્રામ સાહિત્યમાળા, પુ. ૧લું; પૃ૦ ૪૮; કિં૦ બે આના.]

ગામડાંના પ્રૌઢોને ભણવાને માટે આ ચોપડી તૈયાર કરી લાગે છે. તેમાં કુલ ૨૭ પાઠ છે. પ્રભુ, ગ્રામમાતા, ભૂમિમાતા, ગાયમાતા, તુલસી-માતા, ચાંદો, સૂરજ એ દેવતાઓની ભક્તિના સાત પાઠ પ્રારંભમાં છે. ત્યાર બાદ સ્વચ્છતા અને સુખી જીવન – વૈયક્તિક અને સામુદાયિક – તેને માટેના બોધની ઉક્તિઓના પાઠો છે. છેવટના ભાગમાં ગ્રામજીવન અને સમાજ-જીવનની તેવી જ બોધોક્તિઓના પાંચસાત પાઠ છે. બિલાડી ઉપર એક ગીત છે! જોકે, બધા જ પાઠો કાંઈક ગેયતાવાળા – બાળકોને માટે હોય છે એવા છે.

લેખક કહે છે કે, 'ગ્રામ ઘડતર માટે આજે છે એટલાં પુસ્તકોએ કાંઈ દહાડો ન વળે. આજે તો એ દિશામાં ગામડાના પ્રશ્નોને ઉકેલતું સ્વાનુભવયુક્ત સરળ શૈલીમાં પિરસાયેલું ઘણું સાહિત્ય હોય એ જરૂરનું છે. બાકી એકલું કક્કાને નામે કૂટી મારવાથી જ્ઞાનપિપાસા નહીં જાગે અને વિવેક વગરનું શુષ્ક અક્ષરજ્ઞાન, ગ્રામોદ્ધાર પહેલાં, કદાચ ગામડાંને પતનપંથે લઈ જાય તો ખોટું નહીં' (એવો ડર છે, એમ લેખક કહેવા માગતા લાગે છે.)

આ આદર્શથી લેખકે આ ગ્રામસાહિત્ય માળાનું પુસ્તક યોજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સૌ કોઈ કહેશે કે, પ્રયત્નની દિશા ઠીક પસંદ કરી છે. અને તે અર્થે પાઠોની પસંદગી પાછળ વિચાર અર્પેલો દેખાય છે. આ ચોપડી પ્રૌઢો માટે કરાઈ લાગે છે. તો તેને માટેના વિષયો બાલોચિત રસ અને શૈલીમાં શું કામ ચર્ચા છે? પ્રૌઢ માટેના લેખકોને એક વસ્તુ ખાસ સંભાળ-વાની હોય છે તે એ કે, બાળક અને પ્રૌઢ બેઉ અક્ષરજ્ઞાન લે છે; તો પછી તેમની વાચનસામગ્રીમાં ફેર શો પડવો જોઈએ? આ ફેર પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી જળવાયો, અને તેથી પ્રૌઢો માટે તે બાલિશ લાગવા સંભવ છે. વિષયનું નિરૂપણ પણ બાળકને માટે હોય એવું લાગે છે. અને તેથી જ શું ગેય જોડકણાં જેવી ભાષા અને શૈલી લેવામાં આવી છે? મને લાગે છે કે, પ્રૌઢ વાચનને માટે આ બિનજરૂરી છે. તેને માટે તો પ્રૌઢો જેવાં વાક્યો બોલે છે તેવાં જ વાક્યો વાપરીને અને તેમને રસ પડતા વિષયો લઈને વાત કરવી જોઈએ.

પુસ્તકની જોડણીમાં બહુ અરાજક છે, તે પણ હવે પછી સુધરવું જોઈએ. 'આશીષ', 'મણી', 'સૂખ' 'મુર્ખા' વગેરે તો ન જ ચાલે. ઉપરાંત તદ્ભવ શબ્દોમાં પણ ભૂલો છે.

એક સૂચના કદાચ ઘણાને કામ આવે એવી ગણાય તે 'ગ્રામ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ. 'ગ્રામ્ય'નો શબ્દાર્થ 'ગામનું–ગામડિયું' એવો થાય છે. પરંતુ જેમ 'ગામડિયું' શબ્દનો અર્થ રૂઢિથી 'ગામનું' નથી રહ્યો, પણ ઓછા સંસ્કારનું, પ્રાકૃત, રોંચા જેવું, એવો થયો છે, તેમ જ સંસ્કૃત શબ્દ 'ગ્રામ્ય' એટલે ગામડિયું, પ્રાકૃત. માટે આ શબ્દ 'ગામનું' અર્થમાં ન વાપરવો જોઈએ. તેને બદલે સમાસમાં એકલો 'ગ્રામ' વાપરો કે 'ગ્રામીણ' વાપરો યા સાદો 'ગામનું' એ છઠ્ઠીનો પ્રયોગ કરો, તો બસ થાય. ગુજરાતમાં 'ગ્રામ્ય' ખોટી રીતે બહુ વપરાતો વાંચવા તથા સાંભળવા મળે છે, તેથી આ લંબાણ કરવું યોગ્ય માન્યું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખકને ઉપરની થોડીક સૂચનાઓ આગળ ઉપર ખપ લાગે તો તે સાર્થક થશે. પોતાના 'બે બોલ'માં કહે છે તે બરાબર છે કે, પ્રૌઢો માટે ઘણા સાહિત્યની જરૂર છે, અને તે સાચું અને સાર્થક હોય. ગ્રામસાહિત્યમાળા તેવી થાઓ એમ કોણ આશા ન રાખે?

[જાન્યુ૦ ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

૫

વિજ્ઞાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૦

'જીવન અને વિજ્ઞાન'

[લેખકો: શ્રી. રમણીકલાલ ત્રિવેદી, ભાઈલાલ કોઠારી; વડોદરા સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૬૪; કિ૦ ૧–૩–૦; પૃ૦ ૨૩૫.]

પુસ્તકના મોટા નામ તથા તે વિષે થયેલી કેટલીક સમાલોચનાથી પ્રેરાઈ મેં જે ખ્યાલ આ પુસ્તકને વિષે અગાઉથી બાંધેલો, તે તેને વાંચી જતાં ખોટો પડયો. એટલું જ નહીં, મને એ વાંચીને નિરાશા થઈ એમ કહેવું જોઈએ. અને તે બેઉ કારણોથી: (૧) ગ્રંથની શૈલી તથા ભાષા ક્લિષ્ટ અને દુર્ગમ છે એટલું જ નહીં, તેમાં ઘણી કૃત્રિમતા જેવું લાગ્યું. અને (૨) જીવન તથા વિજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વો અને તેમના પરસ્પર સંબંધ બાબતની સમજ કોઈ રીતે ગંભીર કે ગહન નહિ, બલ્કે બાલિશ, અહોહો-ભાવથી આગળ જતી ન લાગી.

૧૯મા સૈકામાં યુરોપમાં વિજ્ઞાન જ્યારે નવું નવું હતું અને જોરથી વધવા લાગ્યું હતું, અને બીજી રીતે યુરોપના પાસા દુનિયાનાં દ્યૂત-બજારોમાં પોબાર પડતા હતા, ત્યારે યુરોપને વિજ્ઞાન અને જીવન વિષે જેવા ગુલાબી ખ્યાલો હતા, તેવા જ ખ્યાલો આ ચોપડીમાં જોવા મળે છે. આજ વિજ્ઞાન અલબત્ત આગળ વધ્યું છે; એણે પોતાની બાથ મોટી ને મોટી જ કરવા તરફ વલણ કેળવ્યું છે, – કેળવવું જ જોઈએ, કેમ કે તે પણ સત્યની સાત્ત્વિક શોધ ગણી શકાય. પરંતુ તેની જ સાથે, એ વધતી બાથમાં લેવા ધારેલું આભ તે જ પ્રમાણમાં વધતું પણ ગયું નથી કે? તેની આગળ જીવનની જટિલતાઓ ઓસરી ગઈ છે કે વધી છે? અને વિજ્ઞાન પોતે જ નમ્ર નથી બન્યું? માત્ર વિજ્ઞાને એકઠા કરેલા કાંકરા ગણવા બેસીએ, તો કદાચ પ્રગલ્ભ બની જવાય. પરંતુ જીવન અને વિજ્ઞાનનો સમગ્ર વિચાર કરવા બેસનાર એમ કાંકરા નથી ગણતો; તેનાથી એવી છાકભરી વૃત્તિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેવી ન શકાય. એને તો સૉક્રેટિસ કે ન્યૂટનની નમ્રતા જોઈએ. આ પ્રકારની વૃત્તિનો અભાવ આ પુસ્તકમાં જોવાથી, તેનું વાંચન વિચાર નથી પ્રેરતું કે પ્રસન્નતા નથી આપતું.

એમ પણ નથી કે, આ પુસ્તકમાં વિચારવાની વસ્તુ બાબત લેખકોએ પોતાની અમુક મર્યાદા આંકી છે. તેઓ કહી શકતા હતા કે, ગુજરાતી આમ–પ્રજા, જે વિજ્ઞાનની હકીકતોથી પણ આજ વાકેફ નથી, તેમને કેટલીક વિજ્ઞાન-શાખાઓની ખબરો આપનારો આ ગ્રંથ છે. એવા માહિતી-ગ્રંથની આપણા સાહિત્યમાં ખૂબ જ જરૂર છે. આ લેખકોએ એ જરૂર પૂરી નથી પાડી. તેઓ તો વિજ્ઞાન દ્વારા જીવનનો અર્થ અને ફિલસૂફી ખેડવા સુધી પણ દોડી જતા લાગે છે. પરંતુ, એવી દોડ કે ખેડાણ યા એવા ચિંતનમાં પડવાની તૈયારીનો પરચો આ પુસ્તક તો નથી આપતું. છતાં તેવું સાહસ વહોરવાથી જેવો ગોટાળો થાય તેવો તેમાં થવા પામ્યો છે. તેથી બાવાનાં બેઉ બગડવા જેવા ઘાટ થયા છે–નથી આ ચોપડી માહિતીને ન્યાય આપી શકી કે નથી તે વિચારપ્રેરક બની. જે કાંઈ ચિંતન જેવું લાગે છે તે ઉપરછલી કોટીનું જ ગણાય.

વીસ પ્રકરણના પુસ્તકને ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે: (૧) સામાન્ય, (૨) વ્યક્તિગત જીવન અને વિજ્ઞાન, (૩) નાગરિક જીવન અને વિજ્ઞાન, (૪) વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નો. સામાન્ય વિભાગમાં વિજ્ઞાનનું ગૌરવ ગાયું છે. તેમાં ત્યાજ્ય પુનરુક્તિ કેટલીક છે તે બાદ કરીએ તો, ઉપર કહેલા અહોહો-ભાવનું પ્રમાણ તેમાં મળી રહેશે. આ વિભાગ વાંચતાં એમ જ પૂછવા મન થઈ જાય છે કે, પણ, ભાઈ, પહેલું વિજ્ઞાન શું અને જીવન શું તે તો કહો! પ્રભુ, પ્રાર્થના, આત્મા ઈ. પરિભાષા આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનની ચર્ચામાં વપરાય છે, ત્યારે એમ થાય છે કે, આપણે વિજ્ઞાનશુદ્ધ ચર્ચા કરીએ છીએ કે ખાલી તરંગોની ફેંક?

જેમ અર્થશાસ્ત્રે એક એની જીવન-ફિલસૂફી ઉત્પન્ન કરી છે, મનુષ્ય-સ્વભાવનું અને તેના આવિર્ભાવનું એક કલ્પનાચિત્ર ઊભું કર્યું છે, તેમ જ વિજ્ઞાને પણ એક વૈજ્ઞાનિક મનાતું કલ્પનાચિત્ર ઊભું કર્યું છે. તેણે પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક પ્રકારની જીવનદૃષ્ટિ ઊભી કરી છે. એના મૂળમાં એક પ્રકારનો ભૌતિક પ્રત્યક્ષવાદ અને નૈતિક સુખવાદ રહેલો જણાય છે. અને આખા જીવનને પહોંચી વળવા વિજ્ઞાન બસ છે એવી અભિમાનભરી સ્વપર્યાપ્તિ સેવાતી જોવામાં આવે છે. આ જાતની વૃત્તિ ૧૯મા સૈકામાં યુરોપમાં સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. એના ઉતારના વારસદાર તરીકે આપણે ત્યાં હજી એ ચાલુ છે; યુરોપમાં તે નથી ટકી.

આ પુસ્તક એ પેઢી-જૂની વાતની પાર્શ્વભૂમિથી લખાયું છે. વિજ્ઞાનનું કાર્યક્ષેત્ર બતાવતાં તે કહે છે, "જીવનનું જે કોઈ ક્ષેત્ર હોઈ શકે અથવા તો જેવું અને જેટલું વિશાળ ક્ષેત્ર હોઈ શકે, તેવું અને તેટલું જ વિશાળ ક્ષેત્ર વિજ્ઞાન-પ્રવૃત્તિનું પણ ગણી શકાય." વિજ્ઞાનની આવી વ્યાપકતાની બાબતમાં યુરોપના વિચારકો આજ ડાહ્યા થયા છે—તેમણે એની મર્યાદા જોઈ છે. આ લેખકોએ કરેલી વાતો જોતાં, જરા લાંબો છતાં નીચેનો, લૉર્ડ સૅમ્યુઅલના 'બિલીફ ઍન્ડ ઍક્ષન' પુસ્તકમાંથી, થોડોક ભાગ ઉતારવા રજા લઉં છું. તે કહે છે, "૧૯મા સૈકાના પોતાના પાર્થિવ, સ્વપર્યાપ્ત યુગમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ, વિજ્ઞાન હવે પોતાની રજૂઆતનું અધૂરાપણું કબૂલ કરે છે. 'કાંઈક બીજું' હોવું જોઈએ તેમ તે કબૂલે છે; એટલે તે, 'દેવ'ને માટે સ્થાન રાખે છે. ખરેખર, કાર્યકારણભાવનો સિદ્ધાંત જેટલે દરજ્જે તે સ્વીકારે છે અને તેના ઉપર ભાર દે છે, આપણને દેખાતી દુનિયા સ્વયંભૂ ન હોઈ શકે એમ એને જેટલે દરજ્જે લાગે છે, તેટલે દરજ્જે વિજ્ઞાન ચોક્કસ એ નિર્ણય પર લઈ જાય છે કે, વિશ્વની આપણી દૃષ્ટિમાં ન આવતું એવું તેનું સર્જક તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ. આ જો 'દેવ' હોય, તો વિજ્ઞાને નાસ્તિકતા અશક્ય કરી છે.

"વળી વિજ્ઞાને ભૌતિક પૃથ્વી જડ અને ઘન 'દ્રવ્યો'ની બનેલી છે એવો જૂનો ખ્યાલ ઉડાડી કાઢ્યો છે; અને કબૂલ કર્યું છે કે, કુદરતમાં જીવંત અને મનોમય તત્ત્વ અનુસ્યૂત રહેલું છે. આથી તેણે વિશ્વ વિષે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને વધારે સમર્થનીય કરી છે. . . . બેકને કહ્યું છે કે, 'ચપટીક ફિલ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂફી માણસના મનને નાસ્તિકતા તરફ વાળે છે; પરંતુ એમાં ઊંડાણ સધાતાં તે માનવચિત્તને ધર્મતત્ત્વ પર લાવે છે.' "

આ ઉતારા પરથી એટલું જ બતાવવાનો ઈરાદો છે કે, વિજ્ઞાન આજ કઈ મર્યાદાએ પોતાને લેખે છે. એ જ લેખકનું એક બીજું કથન પણ આની સાથે સાથે જોતા જઈએ. "વિજ્ઞાન ભક્તિભાવને ઉતારી પાડતું નથી. એ તેને અમાપ ઊંચું પદ આપી શકે." આ પુસ્તકના લેખકોને વિજ્ઞાનના અભ્યાસે આ નથી બતાવ્યું. એ એમના વિજ્ઞાનના અભ્યાસની એક કચાશ નથી બતાવતું? અને જીવન વિષેના એમના ખ્યાલો પણ આરામપ્રિય 'અર્વાચીન મનુષ્ય'ના કરતાં આગળ કે ઊંડા નથી જતા. આ બે કારણોને લીધે પુસ્તકની કેટલીક વાતો અવૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીવાળી ગણાય એવી લાગે છે.

બીજા અને ત્રીજા વિભાગમાં, ઉપરની દષ્ટિથી, વ્યક્તિગત અને નાગરિક જીવનને માટે વિજ્ઞાને શી વસ્તુઓ સાધી તે ગણાવી છે. છેલ્લા વિભાગમાં સુપ્તમાનસને જરા છેડવામાં આવ્યું છે. સૂર્યશક્તિને નાથવાના વૈજ્ઞાનિક પ્રયત્નોની દિશાનો વિકાસ ચીંધ્યો છે. મૃત્યુ અને વિજ્ઞાન પણ ચર્ચ્યું છે. વિજ્ઞાનનાં ભયસ્થાનોમાં યંત્રનો ભય અને આર્થિક અન્યાય તથા ખૂનખાર યુદ્ધ પણ બતાવ્યાં છે. પરંતુ એ બાબતમાં વિજ્ઞાનને યશ મળે એમ નથી. તેથી લેખકો અગાઉનાં પાનાંમાં ધારણ કરેલી વિજ્ઞાન માટેની આબરૂ-ખાઉ વૃત્તિ છોડી દઈ કહે છે, 'આખરે તો એ માત્ર સાધનો જ છે. એમના ઉપયોગથી થતી ક્રિયાઓના યશ કે અપયશ માટે તો માનવી જ જવાબદાર છે!' જે લાભ કર્યા તે માટે વિજ્ઞાન જવાબદાર, અને ગેરલાભ કર્યા તે માટે માનવી જવાબદાર! આ ઠીક યશ-વહેંચણી થઈ! ખેર.

વિજ્ઞાનના સંબંધમાં અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર તથા માનવવંશશાસ્ત્ર આ પુસ્તકમાં નથી વિચારાયાં. કદાચ એ વિજ્ઞાન છે કે કેમ, એ પણ પૂછી શકાય. છતાં એક સવાલ વિચારવા જેવો હતો ખરો કે, એકંદરે જોતાં, વિજ્ઞાનથી માણસની નીતિમત્તા કે બુદ્ધિશક્તિ વધી ખરી? આ ચોપડીના પૂઠા પર એક ચિત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે. તેમાં ઉપરના ભાગમાં 'સુધરેલો' માણસ વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં કામ કરતો બતાવ્યો છે. નીચે આદિ-મનુષ્ય તેના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કચ્છ અને ફેંટા તથા હાથમાં દંડા સાથે કુદરતની ગાજવીજ અને નગ્ન ભવ્યતામાં છાતીભેર જતો બતાવ્યો છે. ઉપર લખેલા પ્રશ્નનું જ જાણે આ રેખા-ચિત્ર ન હોય! માત્ર બુદ્ધિ-શક્તિ કે નીતિમત્તા જોતાં, શું માણસ વધ્યો છે? ચક્ર, દંડ, ઉચ્ચાલન ઈત્યાદિની સાદી શોધો કરનારા પૂર્વજને આજનો તેનો અનુજ નકરી બુદ્ધિમાં ટપે એવો તો નથી જ. અને નીતિમત્તામાં પણ એમ જ છે. આલ્ફ્રેડ વોલેસ તેના એક પુસ્તકમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચે છે ને એ નિર્ણય પર આવે છે કે, મનુષ્ય તરીકે માનવપ્રાણી આ બે વસ્તુમાં એના પૂર્વજ કરતાં ચડયું કે વધ્યું છે એમ નથી.

આ પુસ્તકના લેખકો એ બાબત જ હાથ પર નથી લેતા, એટલે એ વિષે એમના વિચાર જાણવા નથી મળતા. પરંતુ પેલા પૂઠા પરના ચિત્ર પરથી તથા અંદરની ચર્ચા પરથી એમ લાગે છે કે, 'સુધરેલા' અર્વાચીનને તે પ્રાચીનના કરતાં વધારે સુખી અને કદાચ જ્ઞાનવાળો માનતા હોય. પિતા કરતાં પુત્ર વધારે સમૃદ્ધ થઈ શકે, કારણ કે તે વારસદાર છે. એ અર્થમાં દરેક પેઢી પૂર્વના કરતાં જ્ઞાનમાં વધેલી કહેવાય. પરંતુ તેટલા માત્રથી સુખમાં કે બુદ્ધિશક્તિ યા નીતિમત્તામાં તે વધેલી ન કહી શકાય. પણ લેખકો એટલી ઝીણવટમાં પડવા તરફ જ નથી ગયા, એટલે એ ચર્ચા આટલેથી અટકાવવી જોઈએ.

પા. ૧૯૧ ઉપર લેખકો કહે છે કે, યંત્રવાદનો વિકાસ વૈજ્ઞાનિકે કર્યો, અને તેમાં હેતુ એ હતો કે, લોકને કામમાંથી 'આશાની પળો થોડીક વધે એટલું જ નહીં, પરંતુ સંસ્કારી જીવન જીવવાને તેમને વધારે અવસરો મળે.' યંત્રો શોધનારાનો આ હેતુ હશે એ શંકાસ્પદ છે. યંત્રો ઉપર આવી શ્રદ્ધાથી જોવું એ પણ આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનદૃષ્ટિને નામે ખપે છે, એમાં વૈજ્ઞાનિકતા કરતાં આપણી આરામ-જીવનની અભિલાષા જ વધારે નથી હોતી? ભય-સ્થાનોની ચર્ચામાં આવી અવૈજ્ઞાનિકતાઓ બીજી પણ જોવામાં આવે છે. જેને શુદ્ધ વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ કહી શકાય તે આ ન કહેવાય.

પરંતુ પુસ્તકનો ખાસ કઠતો દોષ તો તેની ભાષા અને શૈલીનો છે. દૃષ્ટિના દોષો દૂર રાખતાંય, આ ભાષા ને શૈલીના દોષો એવા છે કે, પુસ્તક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સુગમ' કે શૈલી 'લોકભોગ્ય' નથી. ભાષા અતિસંસ્કૃતમય છે અને તરજુમિયા કૃત્રિમતાવાળી અને ક્લિષ્ટ લાગે છે. તેમાં પ્રવાહ નથી. જે અંગ્રેજી ન જાણતો હોય—અને આ પુસ્તક તેમને માટે છે એમ માનવું જોઈએ—તેને આ પુસ્તક સમજતાં બહુ મુશ્કેલી પડે એવી તેની ભાષા, સંદર્ભો, અને શૈલી તથા શબ્દ-પસંદગી છે. વિજ્ઞાનથી બહુ પરિચિત નહીં એવા વાચકને—અને સામાન્ય ગુજરાતી વાચક એવો જ ને?—માટે સાધવી જોઈતી સરળતા આમાં નથી.

પારિભાષિક શબ્દો વિષે પણ બે શબ્દો કહેવા જેવા છે. પુસ્તકને નાહકનું પરિભાષાથી ભરવામાં આવ્યું છે. કેટલીય વસ્તુઓ સરળતાથી કહી શકાય એમ છે. નવા શબ્દો રચવાની લેખકોની હથોટી પણ ચર્ચાસ્પદ જ છે. 'waste-matter' માટે 'વ્યયદ્રવ્યો' કર્યું તે કોણ સમજે? 'બ્લીચિંગ પાવડર' માટે 'વિરંજન ચૂર્ણ' અને રેલવે-પાટા માટે 'લોહમાર્ગ' ભદ્રંભદ્ર-શૈલી યાદ કરાવે છે. અને આવી કઢંગી રચનાઓ તો અનેક છે.

ઉપર ગણાવેલા દોષો વગરનાં આવી જાતનાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં જરૂરનાં છે. તેમાં અભ્યાસની માત્રા ભારોભાર હોવી જોઈએ. છેવટ સુધીની શોધો તથા વિચારણાઓનું જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનું સમતોલન એમાં હોવું જોઈએ. અને સૌથી મુખ્ય તો એમાં મર્યાદા અને રજૂઆતની સરળ પ્રવાહિતા હોવી જોઈએ. તો તેવાં પુસ્તકોથી વિદ્યાર્થી અને સામાન્ય વાચક બેઉ લાભ ઉઠાવી શકે. જેટલે અંશે આ પુસ્તક એ રીતની પરીક્ષામાં ઊણું ઊતરે છે, એટલે અંશે એની ઉપયોગિતા ઘટી જ છે. ઉપરાંત એમાં કેટલીક પુનરુક્તિ આવ્યા કરે છે તે પણ ટાળી શકાત. નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતી વખતે, આટલી અમારી વાતો લેખકો ધ્યાનમાં લેશે એવી વિનંતી છે. અને વિજ્ઞાનની ફિલસૂફીમાં પડવા પહેલાં સરળ વિજ્ઞાનની માહિતી આપતી સામાન્ય ચોપડીઓ ગુજરાતને પહેલી આપવા માટે અમે નમ્રભાવે સૂચના કરીએ છીએ.

[સપ્ટે૦, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૧

'શરીરરચનાનું રહસ્ય'

[લે૦ ધનવંત ઓઝા; પ્રકા૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૦૪; કિં૦ ૧–૪–૦.]

'રસ્તે ચાલતા સામાન્ય રાહદારીને અને અનિષ્ણાતને લક્ષમાં* રાખીને જ,' આપણા શરીરની રચના સમજાવવાનો આ ચોપડીમાં પ્રયત્ન થયો છે, એમ લેખક કહે છે. એથી એની મર્યાદા પણ અંકાઈ જાય છે કે, દરેકે-દરેક સ્નાયુ તથા હાડકાની 'સૂક્ષ્મ રચના વિષે નિરૂપણ (એમાં) નથી.' આ મર્યાદામાં રહ્યાં છતાં, લેખકે જીવવિદ્યાથી માંડીને શરીરવિજ્ઞાન અને ગર્ભવિદ્યા સુધીના વિસ્તારમાં જઈને, આપણા શરીર વિષે પ્રાથમિક પરિચય રજૂ કરતાં ૧૨ પ્રકરણો લખ્યાં છે. ૧૩મા પુરવણી પ્રકરણમાં 'શરીરરચનાની ચિત્રાત્મક રજૂઆત કરવામાં આવી છે,' તે કદાચ પાછળથી સૂઝેલો ખ્યાલ હોય, તો તે સારું થયું છે. હવેની આવૃત્તિમાં પ્રકરણો વચ્ચે ચિત્રો વણાતાં જાય એ વધુ સરળ ને ફાવતું થશે.

શરીરવિદ્યા વિષે હમણાં હમણાં બેત્રણ ચોપડીઓ બહાર પડી છે, એ આપણાં વિજ્ઞાન-સાહિત્ય અને કેળવણીને માટે સુચિહ્‌ન ગણાય. ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો શાળા મહાશાળા જોગાં જ હજી આપણે લેખીએ છીએ; એટલે કદાચ એમનાં પુસ્તકો માત્ર શાળોપયોગી જ રચાય છે. બાકી તે શાસ્ત્રોમાં પણ 'રસ્તે ચાલતા સામાન્ય રાહદારીને અને અનિષ્ણાત' એવા સામાન્ય માણસને પ્રવેશ કરાવવો જોઈએ. અનેક ઘટનાઓ અને પ્રક્રિયાઓ આપણે પ્રત્યક્ષ રોજ જોઈએ છીએ; તેમની વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી દરેકને હોવી જોઈએ; તો તેમાંથી ધીમે ધીમે જેને વૈજ્ઞાનિક વિચારપદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તે પણ ઘડાય. કાંઈ નહીં તોય, તેમાં રહેલું માનસિક ઘડતર તો ફાયદાકારક છે જ.

* 'Man in the street' અને 'layman'નો અનુવાદ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સુગમ' કે શૈલી 'લોકભોગ્ય' નથી. ભાષા અતિસંસ્કૃતમય છે અને તરજુમિયા કૃત્રિમતાવાળી અને ક્લિષ્ટ લાગે છે. તેમાં પ્રવાહ નથી. જે અંગ્રેજી ન જાણતો હોય–અને આ પુસ્તક તેમને માટે છે એમ માનવું જોઈએ–તેને આ પુસ્તક સમજતાં બહુ મુશ્કેલી પડે એવી તેની ભાષા, સંદર્ભો, અને શૈલી તથા શબ્દ-પસંદગી છે. વિજ્ઞાનથી બહુ પરિચિત નહીં એવા વાચકને–અને સામાન્ય ગુજરાતી વાચક એવો જ ને?–માટે સાધવી જોઈતી સરળતા આમાં નથી.

પારિભાષિક શબ્દો વિષે પણ બે શબ્દો કહેવા જેવા છે. પુસ્તકને નાહકનું પરિભાષાથી ભરવામાં આવ્યું છે. કેટલીય વસ્તુઓ સરળતાથી કહી શકાય એમ છે. નવા શબ્દો રચવાની લેખકોની હથોટી પણ ચર્ચાસ્પદ જ છે. 'waste-matter' માટે 'વ્યયદ્રવ્યો' કર્યું તે કોણ સમજે? 'બ્લીચિંગ પાવડર' માટે 'વિરંજન ચૂર્ણ' અને રેલવે-પાટા માટે 'લોહમાર્ગ' ભદ્રંભદ્ર-શૈલી યાદ કરાવે છે. અને આવી કઢંગી રચનાઓ તો અનેક છે.

ઉપર ગણાવેલા દોષો વગરનાં આવી જાતનાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં જરૂરનાં છે. તેમાં અભ્યાસની માત્રા ભારોભાર હોવી જોઈએ. છેવટ સુધીની શોધો તથા વિચારણાઓનું જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનું સમતોલન એમાં હોવું જોઈએ. અને સૌથી મુખ્ય તો એમાં મર્યાદા અને રજૂઆતની સરળ પ્રવાહિતા હોવી જોઈએ. તો તેવાં પુસ્તકોથી વિદ્યાર્થી અને સામાન્ય વાચક બેઉ લાભ ઉઠાવી શકે. જેટલે અંશે આ પુસ્તક એ રીતની પરીક્ષામાં ઊણું ઊતરે છે, એટલે અંશે એની ઉપયોગિતા ઘટી જ છે. ઉપરાંત એમાં કેટલીક પુનરુક્તિ આવ્યા કરે છે તે પણ ટાળી શકાત. નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતી વખતે, આટલી અમારી વાતો લેખકો ધ્યાનમાં લેશે એવી વિનંતી છે. અને વિજ્ઞાનની ફિલસૂફીમાં પડવા પહેલાં સરળ વિજ્ઞાનની માહિતી આપતી સામાન્ય ચોપડીઓ ગુજરાતને પહેલી આપવા માટે અમે નમ્રભાવે સૂચના કરીએ છીએ.

[સપ્ટે૦, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૧

'શરીરરચનાનું રહસ્ય'

[લે૦ ધનવંત ઓઝા; પ્રકા૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૦૪; કિ૦ ૧–૪–૦.]

'રસ્તે ચાલતા સામાન્ય રાહદારીને અને અનિષ્ણાતને લક્ષમાં* રાખીને જ,' આપણા શરીરની રચના સમજાવવાનો આ ચોપડીમાં પ્રયત્ન થયો છે, એમ લેખક કહે છે. એથી એની મર્યાદા પણ અંકાઈ જાય છે કે, દરેકે-દરેક સ્નાયુ તથા હાડકાની 'સૂક્ષ્મ રચના વિષે નિરૂપણ (એમાં) નથી.' આ મર્યાદામાં રહ્યાં છતાં, લેખકે જીવવિદ્યાથી માંડીને શરીરવિજ્ઞાન અને ગર્ભવિદ્યા સુધીના વિસ્તારમાં જઈને, આપણા શરીર વિષે પ્રાથમિક પરિચય રજૂ કરતાં ૧૨ પ્રકરણો લખ્યાં છે. ૧૩મા પુરવણી પ્રકરણમાં 'શરીરરચનાની ચિત્રાત્મક રજૂઆત કરવામાં આવી છે,' તે કદાચ પાછળથી સૂઝેલો ખ્યાલ હોય, તો તે સારું થયું છે. હવેની આવૃત્તિમાં પ્રકરણો વચ્ચે ચિત્રો વણાતાં જાય એ વધુ સરળ ને ફાવતું થશે.

શરીરવિદ્યા વિષે હમણાં હમણાં બેત્રણ ચોપડીઓ બહાર પડી છે, એ આપણાં વિજ્ઞાન-સાહિત્ય અને કેળવણીને માટે સુચિહ્‌ન ગણાય. ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો શાળા મહાશાળા જોગાં જ હજી આપણે લેખીએ છીએ; એટલે કદાચ એમનાં પુસ્તકો માત્ર શાળોપયોગી જ રચાય છે. બાકી તે શાસ્ત્રોમાં પણ 'રસ્તે ચાલતા સામાન્ય રાહદારીને અને અનિષ્ણાત' એવા સામાન્ય માણસને પ્રવેશ કરાવવો જોઈએ. અનેક ઘટનાઓ અને પ્રક્રિયાઓ આપણે પ્રત્યક્ષ રોજ જોઈએ છીએ; તેમની વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી દરેકને હોવી જોઈએ; તો તેમાંથી ધીમે ધીમે જેને વૈજ્ઞાનિક વિચારપદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તે પણ ઘડાય. કાંઈ નહીં તોય, તેમાં રહેલું માનસિક ઘડતર તો ફાયદાકારક છે જ.

---

* 'Man in the street' અને 'layman'નો અનુવાદ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ આ કામ કરવાને માટે મોટી શરત એ છે કે, તે ગુજરાતી પરિભાષામાં અને સરળ તથા સહજ રીતે થવું જોઈએ. આજકાલ તરજુમિયા પરિભાષા બહુ ચાલે છે, એ આવા કામને માટે નકામી છે. જરૂર તો એવા પ્રયત્નની છે કે, આપણા લેખકો વિજ્ઞાનનું મંતવ્ય પચાવીને, પછી તે સહજ ભાવે સ્વભાષામાં અને સ્વજનને (તેઓ જેટલાં શિક્ષણ અને જેવી સમજવાળાં છે તેનો તથા તેમની ભાષાશક્તિનો બરોબર ખ્યાલ રાખીને) કહે. આ પ્રકારની વૃત્તિથી જ સહજ પરિભાષા બને તો બની શકે. આમ કરવા જતાં એવું પણ બને કે, આપણે કેટલાક નવા ભાવો માટે નવા શબ્દો પણ રચવા પડે, કે જે અંગ્રેજીમાં જરૂરના ન હોય.

પ્રસ્તુત ચોપડીમાં પરિભાષા બાબતમાં ભારે ફરિયાદ કરવાની રહે છે. તેમાં નાહકના અંગ્રેજી જ શબ્દો મૂક્યા કર્યા છે. 'રસ્તે જતા રાહદારીને' માટે એમની જરૂર ન હોય અને આ બાબતમાં બીજી રીતેય શિથિલતા જ રહી ગઈ લાગે છે, તે સુધારી લેવા અમારી વિનંતી છે. એમ ન હોત તો 'રુધિરાભિસરણ' એ પ્રચલિત શબ્દ પોતે એક સ્થાને વાપર્યા છતાં, પાછો 'રક્તપરિભ્રમણ' શબ્દ શું કામ વાપરત? પા. ૩૭ ઉપર 'બલ્યૂ રંગ' કહ્યું છે ત્યાં 'બલ્યૂ' શું કામ? શુદ્ધ રાસાયણિક મૂળતત્ત્વોનાં કે સમાસોનાં* કેટલાંક નામો આપણી ભાષામાં સીધાં ઉતારવાં પડશે એ ખરું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં તે મર્યાદા નાહકની વટાવવામાં આવી છે.

પુસ્તકની ભાષા પણ સામાન્ય 'અનિષ્ણાત' માટેની ન કહેવાય. વગર જરૂરે તે ભારે અને સંસ્કૃતિયા કરાઈ છે. કેટલાંય સ્થાનોમાં સરળ ઘરગથ્થુ ભાષાથી કામ ચાલી શકત, ત્યાં તે ભારે અઘરી થઈ ગઈ છે.

વિષયની રજૂઆત ઠીક ટૂંકાણમાં કરી છે. પણ ત્યારે તેમાં કંઈક લૂખાશ પણ આવી છે અને આરોગ્ય તથા શરીરનાં અંગોના ધર્મો અંગે નહિવત્ એમાં આવે છે. પુસ્તકના નામ પરથી પણ તે તો આવવું જોઈએ. આમાં

* 'Compound' માટે લેખક 'તત્ત્વસમૂહ'ને થોડીક લીટીઓ પછી 'તત્ત્વસમન્વય' વાપરે છે. 'સમાસ' શબ્દ વધુ સરળ ને સૂચક તથા સચોટ લાગે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માત્ર શરીરરચના (Anatomy) ની સામાન્ય મોટી મોટી વાતો જ લેખકે આપવા ધાર્યું લાગે છે. તો પછી આ પુસ્તકનું નામ કાંઈક ભ્રામક થવા સંભવ છે. 'રહસ્ય' બદલે 'પરિચય' કહ્યું હોય તો સારું સૂચક થાય.

કિંમત બહુ કહેવાય. કે પછી સર્વત્ર વ્યાપેલી લડાઈની મોંઘવારી માની લેવી? છતાંય બહુ કહેવાય.

વિજ્ઞાન અંગેનું સામાન્ય સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરનાર સૌ ધન્યવાદને પાત્ર છે, એ વ્યાપક ન્યાયે પણ લેખકને આ તેમના ઉપયોગી પ્રયાસને માટે મુબારકબાદી ઘટે છે.

[ઑક્ટોબર, ૧૯૪૧]

૭૨

'માનવ દેહમંદિર'

[લે૦ દેસાઈભાઈ પટેલ; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૬ + ૧૮૭; કિં૦ ૧–૪–૦.]

શાળોપયોગી વિજ્ઞાનનાં ગણ્યાંગાંઠ્યાં પુસ્તકોમાં શ્રી. દેસાઈભાઈના આ પુસ્તકનો ઉમેરો અનેક રીતે આવકારદાયી છે. ગુજરાતી દ્વારા શીખવવાના અનુભવી લેખકનું આ લખાણ છે, એ એક વસ્તુ; વિજ્ઞાનની પરિભાષાને અંગે એમાં જે સરળતા સધાઈ છે, તે બીજી સારી વસ્તુ; અને ત્રીજી વસ્તુ એ કે, સામાન્ય પ્રૌઢ જનતા અને વિદ્યાર્થી બેઉને રસ સાથે જ્ઞાન મળે એવી શૈલીનો આમાં પ્રયત્ન થયો છે. તેથી શરીરવિદ્યા પરનાં બીજાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક વધારે અનુકૂળ પડશે એમાં શંકા નથી.

આમ જણાવીને એક વસ્તુ જે સુધારવા જેવી લાગે છે તે નોંધું છું. વિષયને રસપ્રદ કરવાને માટે લેખકે ઘરગથ્થુ દાખલાઓની ઉપમાઓ ઠીક ઠીક આપી છે. અને તેના વર્ણનમાં પુસ્તકનાં કેટલાંક પાનાં રોક્યાં છે. આ જરા વધારે પડતું થયું લાગે છે. તેમાં મર્યાદા હોવી જોઈતી હતી. કેમ કે, છેવટે, આ ચોપડી ઓછું કાંઈ રૂપક છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ રૂપકોમાં કેટલેક સ્થળે અમને રુચિભંગ થતો પણ લાગ્યો છે. મર્યાદા બહાર ચાલતા રૂપકથી શૈલી ક્યાંક જરા છીછરી જેવી લાગે છે, ને ક્યાંક સુરુચિ બહાર જતી રહે છે. જેમ કે, બસ્તીપ્રદેશને હરિજનવાસ કહેવો અને આગળ વધીને ક્યાંના ક્યાં ઊતરી જવું! આવાં સ્થાનોએ ટૂંકામાં નિરૂપણ થઈ શકત અને રૂપકને લીધે બગડતો પ્રવાહ અટકાવી શકાત.

આશા રાખીએ કે, આ દૃષ્ટિએ ફરીની આવૃત્તિ સુધારી લેવાશે. પ્રકાશકે એક આકૃતિ સુરુચિનો ભંગ ન થાય તે માટે નથી મૂકી. તો તેનો ઉલ્લેખ પા. ૭૫ ઉપર છે તે સુધારવો ઘટે ને? પા. ૫૦ સામે હૃદય ને ફેફસાંની રંગીન આકૃત્તિ ઊંધી ગોઠવાઈ છે. આવી ભૂલો દૂર કરવા જરા કાળજી જ જોઈએ.

પરિભાષાનો કોશ છેવટે આપ્યો છે એ સારું ગણાય. આ પરિભાષા શિક્ષણમાં વાપરની કસોટીએ ચડેલી છે કે કેમ? બીજા શિક્ષકો પણ જો ગુજરાતી પરિભાષા વાપરતા હોય તો તેમણે પોતાની પરિભાષા પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ. એવા પ્રયત્નોને એકત્રિત કરીને સર્વમાન્ય પરિભાષાઓ ઘડી કાઢવાનો હવે વખત આવી લાગ્યો છે. કેમ કે સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણનો યુગ હવે શરૂ થશે.

ભાઈ દેસાઈભાઈએ આ પ્રકારનાં બીજાં પણ સરળ પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં છે. ઉપર બતાવેલી દૃષ્ટિએ તેમને સુધારી કરીને પ્રસિદ્ધ કરે તો પ્રૌઢ સાહિત્ય ઠીક વધે અને પરિભાષા પણ ઘડાતી જાય.

[નવેમ્બર, ૧૯૩૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૩

' દંતદીપક '

[લે૦ ડૉ. કેખુશરૂ દોરાબજી જીલા, નવસારી; પૃ૦ ૯૬.]

ડૉ. જીલા દંતવૈદનું કામ ઈ. સ. ૧૯૦૯ થી કરે છે. વિશેષ એ છે કે, તે અર્થે ગુજરાતીમાં સાહિત્ય પ્રગટ કરવું જોઈએ, એમ સંકલ્પ કર્યો અને આજ સુધીમાં 'ડૉ. જીલા દંત સાહિત્ય માળા' નામથી ૩૫ પુસ્તકો તેમણે બહાર પાડ્યાં છે, તેમાં આ ૩૫મું છે.

આ ચોપડીમાં એમણે અનેક જગાએથી દાંતના આરોગ્ય બાબત સાહિત્યસામગ્રી ભેગી કરીને આપી છે. કેટલુંક પોતે પણ લખ્યું છે. સામગ્રીમાં કાવ્યો પણ છે. આપણા પેટના, એટલે કે પોષણ અને આરોગ્યના રક્ષક સમા દાંતની સંભાળ કેમ લેવી, એ સૌએ જાણવું જોઈએ. ડૉ. જીલાએ એને સારુ સારી પેઠે સાહિત્ય બહાર પાડ્યું છે; આ પુસ્તકની એક ખૂબી એ છે કે, એમાં રમૂજ સાથે દંતજ્ઞાન મળે છે.

[ઑક્ટોબર, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૪

‘ખોરાકના ગુણદોષ’

(આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ)

[લે૦ ડૉ. રસિકલાલ જેઠાલાલ પરીખ; પ્રકા૦ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ; કિં૦ છ આના; પૃ૦ ૩૮.]

આ ઉપયોગી પ્રકાશન અનેક રીતે આવકારપાત્ર છે. લેખકે તે તૈયાર કરવામાં સારી પેઠે મહેનત લીધી છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. છતાં જે ટૂંકાણ અને ચોકસાઈ આણ્યાં છે, તેથી તેમાં શાસ્ત્રીયતા આવી છે. આયુર્વેદની દૃષ્ટિ સમજાવવા માટે પશ્ચિમના વિજ્ઞાનની ઢબે શરૂમાં સમજૂતી આપી છે, તે સામાન્ય જ્ઞાન તરીકે પણ દરેકે મેળવી લેવા જેવી છે.

પશ્ચિમનું આહારશાસ્ત્ર તેના રસાયણી જ પૃથક્કરણથી ભરપૂર હોય છે. તેમાં માંસ ઈ૦ વિગતો પણ હોય છે. આ ચોપડી આપણા નિરામિષ આહારની ચીજોનું આયુર્વેદની પરિભાષામાં પૃથક્કરણ આપતા કોઠા આપે છે. આ વસ્તુ તેની ખાસિયત ગણાય. (કોઠામાં ‘પ્રાણીજ’ બદલે ‘દૂધના’ શબ્દ યોગ્ય છે.)

[ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૫

‘જગતમાં જાણવા જેવું’

[લે૦ છોટાલાલ કામદાર; પ્રકા૦ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૨૫; કિં૦ દશ આના.]

કાર્યાલય તરફથી ‘સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી’ ચાલે છે, તેનો આ ૫ મો મણકો છે. તેમાં કુતૂહલને પોષે એવી અનેકવિધ અવનવી માહિતી ભેગી કરી છે. તે મુખ્યત્વે અંગ્રેજીમાં આવાં મળતાં પુસ્તકોમાંથી લીધેલી હોઈ, યુરોપ આદિની ગોરી પરજના કુતૂહલને અનુલક્ષીને વધુ હોય એમ લાગે છે. આપણા દેશપ્રેમી શિક્ષકોએ આવાં પ્રકાશનો આપણા દેશને અનુલક્ષીને તૈયાર કરવાં જોઈએ.

ચોપડીમાં જોડણીની ભૂલો રહે એ આવાં પ્રકાશનોની સેવાશક્તિ ઘટાડે છે. લેખક જો આવી માહિતી કોઈક એકાદ મુખ્ય વિષય લઈને આપે, તો વધારે બોધક ને રસમય થાય. છે એવી રીતે તો એ નર્યું કુતૂહલ-ઘર બની રહે છે. આ દિશામાં પ્રયત્નને હમેશ પ્રૌઢ અને બાલ બેઉ શિક્ષણ-જગતમાં સ્થાન છે.

[ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૬

‘વિશ્વદર્શન’

(૧૯૪૧–૪૨)

[સંગ્રાહક : છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર; પ્રકા૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ ને મુંબઈ; પૃ૦ ૬૦૦; કિં૦ ૫ રૂપિયા.]

અંગ્રેજી ‘ઈયર-બુક’ કે પિયર્સની ‘એન્સાઈક્લોપીડિયા’ની ઢબે તૈયાર કરેલું આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં અતિ ઉપયોગી ઉમેરો કહેવાય. આ પ્રકારના સંદર્ભ-ગ્રંથ તેમાં આપેલી માહિતી માટે બહુ જરૂરી હોય છે. માત્ર તેમાં માહિતી આપવાની બાબતો ખૂબ કસબથી પસંદ કરવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં, આ ગ્રંથમાં કેટલુંક ‘आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनं आश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः’—જેવું છે, તે કાઢી નાખી જગા બચાવાત, અને તે આપણા ગુજરાતને ખાસ ઉપયોગી એવી બાબતોથી ભરી શકાત.

ઝડપ, મૅચો, ઈત્યાદિ બાબતો, કદાચ આ સંગ્રહ તૈયાર કરવા માટે મદદમાં લીધેલી અંગ્રેજી અવનવી ચોપડીઓમાં આવતી તે જાતની માહિતી પરથી દોરવાઈ જઈને હશે. આપણા સામાન્ય વાચકને એની બહુ જરૂર નહિ; અને રસ પણ ઓછો હશે, એમ મનાય. જો નવા વર્ષની આવૃત્તિમાં આ દૃષ્ટિએ વસ્તુ કાઢઘાલ કરી શકાય, તો કરવા જેવી છે.

જોકે, આમેય આ સંગ્રહ કીમતી મદદ તો આપે જ છે, એ તો એની ત્રણ વર્ષમાં બે આવૃત્તિઓ થઈ, તે પરથીય ઉઘાડું છે. આવી જાતના પ્રકાશન માટે લેખક પ્રકાશક બેઉને ધન્યવાદ ઘટે.

[મે, ૧૯૪૨]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

૬

જીવનચરિત, પત્રો ઇ૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૭

'શ્રી મહર્ષિ'

[પ્રકા૦ સ્વામી નિરંજનાનંદ, રમણાશ્રમના સર્વાધિકારી, તિરુવણ્ણમલાઈ; પૃ૦ ૯૬; કિં૦ આઠ આના; ૧૨૦ ચિત્રો સહિત.]

દક્ષિણમાં આજ બે પુરુષો પૂર્વ-પશ્ચિમના બેઉ સાધકોનું ઠીક ઠીક આકર્ષણ કરે છે: એક શ્રી અરવિંદ ઘોષ, બીજા શ્રી રમણ મહર્ષિ. અને આ આકર્ષણ પંડિત, ન-પંડિત તથા નવી કેળવણીમાં તૈયાર થયેલ વિજ્ઞાન-બુદ્ધિને પણ અસર કરે છે, તે બતાવે છે કે, અધ્યાત્મક્ષેત્ર અને શ્રદ્ધાબુદ્ધિ વિજ્ઞાન તથા પાંડિત્ય સાથે અસંગત તો નથી જ. શ્રી અરવિંદ તો પશ્ચિમની ઉત્તમોત્તમ કેળવણી ને સંસ્કારો પામેલા પુરુષ છે. શ્રી રમણ મહર્ષિ એથી વંચિત જ છે એમ નહીં, માત્ર પ્રાથમિક દરજ્જાનું શિક્ષણ જ પામેલા કહેવાય. તેમનું આ નાનકડું જીવન વાંચતાં એમની પ્રતિભા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની યાદ આપે છે.

આ જીવનકથા એમના કોઈ ભક્તે મૂળ અંગ્રેજીમાં લખેલી તે પરથી ગુજરાતીમાં ઉતારી છે. તેની હકીકતો આપવામાં જે દૃષ્ટિ રખાઈ છે, તે ભક્તની છે; એટલે સામાન્ય શ્રદ્ધા વગર એ વાંચવામાં કેટલીક પ્રકૃતિને મજા ન પડે, એવો ભય છે. એમની ટૂંકી જીવનકથા આ અગાઉ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. (જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૨૭, અંક ૧, પા. ૧૧) અને તેની સાથે એમનો 'ઉપદેશસાર' પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે, જે બેઉ એક પુસ્તિકા-રૂપે 'ઉપદેશસાર' નામથી, રમણાશ્રમે બહાર પાડ્યાં છે. જિજ્ઞાસુ વાચકે એ જોવાં ઘટે.

આ કથા વાંચતાં એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ગયા વગર નથી રહેતું, તે શ્રી રમણ મહર્ષિની અદૃષ્ટ અને દર્શનાર્થી પર આપોઆપ થતી મનાતી અસર કે પડતા પ્રભાવનું વર્ણન. આવી જ જાતનું કથન શ્રી અરવિંદના ભક્તો પણ એમના ગુરુ વિષે કહે છે. આ શું હશે? એને એક અન્યલક્ષી કે બાહ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકિત માનવી એ તો ભૂલ જ લાગે છે. એમ માની મનાવીને જ પંથો કે સંપ્રદાયો ફૂટે છે. આવી અસર થવાના મૂળમાં સાધકનાં પોતાનાં શ્રદ્ધા અને સ્વાર્પણનું પરાવર્તન કે પડઘો રહેલાં છે, અને તે અર્થમાં તે મૂળે સ્વલક્ષી શકિત છે, એમ માનવામાં જ યોગ્યતા દેખાય છે. નહિ તો, આ જાતની અસર કે પ્રભાવ સૌ દર્શનાર્થી પર થવી જોઈએ, જે નથી થતી.

આ સંતના જીવનમાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ જેને કાર્ય કહેવામાં આવે છે તેવું ઓછું છે. તેમની ખાસિયતો, સ્વભાવ, શિષ્યમંડળ, ઉપદેશનાં તત્ત્વો વગેરે કશાની ચર્ચા આ કથામાં નથી. આ તો એક નાનકડો નિબંધ માત્ર છે, જેમાં મહર્ષિનો આછો પરિચય આપ્યો છે, અને ૧૨૦ જેટલાં ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. મહર્ષિ વિષે ટૂંકમાં જાણવા માગનાર સામાન્ય જિજ્ઞાસુ આ ચોપડી જુએ, તો તેને પ્રારંભિક સંતોષ મળી રહે.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૦]

૭૮

‘શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ’

[મૂળ લેખક : રોમાં રોલાં; અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુકલ; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ; કિ૦ રૂ. ૫–૦–૦; પૃ૦ ૪૦૪.]

જાણીતા ફ્રેન્ચ લેખક, તત્ત્વવિવેચક અને યુદ્ધનિષેધક સ્વ૦ રોમાં રોલાંએ, ગાંધીજી વિષે જાણવા ઉપરથી આકર્ષાઈ, હિંદની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, અને તેમાંથી બે ત્રણ ગ્રંથો બહાર પાડ્યા તે — ગાંધીજી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, અને સ્વામી વિવેકાનંદ. આપણા સાહિત્યની ટીકા સમજો કે દશા સમજો, તે એ પરથી કળી શકાય કે, આ ત્રણમાંથી વચલો ગ્રંથ હજી હમણાં બહાર પડે છે. બીજા બે તો બાકી છે. ગાંધીજીના જીવન વિષે રેવ૦ ડોકે ૧૯૧૪ પહેલાં લખ્યું, ત્યાર પછી લખનાર (૧૯૨૪માં) રોમાં રોલાં હતા, જેમનો પરમહંસ વિષેનો આ ગ્રંથ ભાઈ ચંદ્રશંકરે શરૂ કર્યો અને બાકી રહ્યો તે સ્વામી આનંદે કરી આપ્યો. સિદ્ધહસ્તે થયેલો આ અનુવાદ બહાર પાડવા માટે પ્રકાશકને ધન્યવાદ. બીજા બે ગ્રંથો પણ તેમણે આપવા જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવી અંગ્રેજી વિદ્યામાંથી આપણા દેશમાં પણ વિજ્ઞાનના જડવાદની અમુક અતિભક્તિ આવી જઈ નાસ્તિકવાદ પેદા થતો હતો. નીતિ તથા ધર્મ ધતિંગ નહીં તોય વિજ્ઞાન જેવાં બુદ્ધિયુક્ત કે સયુક્તિક તો નથી, એવું માનવાનો વહેમ આપોઆપ અંગ્રેજી ભણતા નવજુવાનોમાં પેસતો જતો હતો. યુરોપમાં આ પ્રકારના બુદ્ધિવાદે લગભગ ત્યાંના લોકના નવા ધર્મનું જ સ્થાન લેવા માંડ્યું હતું. અને ખ્રિસ્તી ધર્મ એક રૂઢિ જેવો થઈ જતો હતો.

અંગ્રેજી ભણેલા વર્ગો ઉપર, હિંદમાં પણ એવી અસર પડવાનું શરૂ થયું હતું. તેવા યુગમાં શ્રી રામકૃષ્ણ – વિવેકાનંદે અધ્યાત્મ પણ વિજ્ઞાન-શુદ્ધ છે અને જનસેવા દ્વારા તે વ્યક્ત થાય છે એમ જ નહીં, તે દ્વારા અધ્યાત્મદર્શન કરી શકાય છે, એવી શ્રદ્ધા પેદા કરી; અને એમ કરીને કેટલાય નાસ્તિક નવજુવાનોમાં બુદ્ધિપૂત અધ્યાત્મ-કે-ધર્મ-દૃષ્ટિ પ્રેરી. અરે, વિવેકાનંદ જ પ્રથમ એવા એક જુવાન હતા, જેમાંથી પરમહંસના પટ્ટશિષ્ય થયા હતા.

ત્યાર બાદના યુગમાં આ કામ ગાંધીજીએ આગળ ચલાવ્યું. એમણે હિંદનું સમગ્ર રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થકારણ, અને ધર્મકારણ પણ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પરથી ચલાવ્યું, અને આ દેશ ધર્મભૂમિ છે તે વસ્તુ ફરી પ્રસ્થાપિત કરી. છતાં યુરોપના બુદ્ધિવાદનો પ્રભાવ આપણે ત્યાં નથી એમ નથી. સમાજવાદ તથા સામ્યવાદ કેવળ આર્થિક સિદ્ધાંત હોવા છતાં, આ જ કારણે, લગભગ જીવન-ફિલસૂફી પદે મનાય છે. એમાં નાસ્તિકતા અથવા પાર્થિવ દૃષ્ટિ ભારોભાર ભરેલી છે. તે વાતે એ વાદો ગાંધીજીના સમાજદર્શનથી જુદા પડે છે, એ એમની અંદર રહેલો મૂળ ભેદ છે. આજે આ વસ્તુ પ્રસ્તુત બની છે. આપણા દેશે સ્વરાજનું ઘડતર કરવા માંડ્યું છે તે વખતે આ તરફ નવજુવાનોનું ધ્યાન જવું જોઈએ. રોમાં રોલાંના ઉપરના ત્રણ ગ્રંથો, તે દૃષ્ટિએ જોતાં, કીમતી બને છે. નવજુવાનોએ પોતાના દેશને સાચી રીતે સમજવો હોય તો એમનું અધ્યયન બરોબર કરવું જોઈએ.

[૧૭–૩–'૫૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૯

સ્વ૦ ભાઈ વૈષ્ણવનો અક્ષરદેહ

૧

'તેત્રીસ પત્રો'

[લે૦ 'અજ્ઞાત'; પ્રકા૦ લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રન્થમાળા, ભારતોદય મંડળ, પોરબંદર; કિં૦ કાચું પૂઠું આઠ આના, પાકું પૂઠું દસ આના; પૃ૦ ૧૯ + ૧૭૮.]

અજ્ઞાત ન રહી શકે એમ હોવા છતાં, 'અજ્ઞાત' નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલા આ પત્રોના લેખક સ્વ૦ શ્રી. ચમનલાલ વૈષ્ણવ છે, એ હવે તો જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. જેઓ ભાઈ વૈષ્ણવના સંબંધમાં આવ્યા હશે, તેઓને માટે સ્વર્ગસ્થનો આ અક્ષરદેહ એક દિલાસારૂપ કદાચ થઈ પડે. પત્રો પ્રગટ કરતી વખતે તેમના સંબંધીઓ તથા પ્રકાશકને ખબરે નહિ હોય કે, ત્યાર પછી ટૂંક વખતમાં તે અહીંથી પરવરી જશે. ભાઈ વૈષ્ણવની નિર્મળ પારદર્શક તત્ત્વનિષ્ઠા, અહિંસા અને એક સાચા શિક્ષકને છાજે એવું ઊંડાણ અને માનવ-પ્રેમ આ પત્રોમાંથી વાચક અચૂક જોઈ લેશે. જે ગુણો વડે ભાઈ વૈષ્ણવ એમના સાથીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમપાત્ર, આદરપાત્ર અને પૂજ્ય બન્યા હતા, તે ગુણોની ભૂમિકા પરથી લખાયેલા આ પત્રો લોકોપયોગી છે, એમાં જરાય શંકા નથી. તેમાંના કેટલાક પત્રો તો તે તે વિષય પર લઘુ નિબંધ જેવા છે. જેમ કે, ૪ થી ૮ સુધીના પત્રો યુવક-માનસને તલસ્પર્શી વિચાર કરવા પ્રેરે એવા છે. પુસ્તકના સર્વોત્તમ ભાગોમાંનો આ એક ભાગ ગણાય.

વિદ્યાર્થીવર્ગ ઉપરાંત સેવકવર્ગને ઉદ્દેશીને પણ કેટલાક પત્રો છે, જે બીજું સર્વોત્તમ પત્ર-જૂથ છે; જેમ કે પત્ર ૧૪ તથા ૩૧. અહીં આગળ એવી વિભાગણી કરી બતાવવાનું પ્રયોજન નથી; પણ તે પરથી એક વસ્તુ કહેવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તુત છે કે, પત્રોનું સંપાદન એ રીતે કશી જ ગોઠવણી નથી કરી આપતું એ, ખરેખર, આ સુંદર સાહિત્યને થયેલો ભારે અન્યાય છે.

બધી રીતે જોતાં સંપાદન ઘણું કાચું અને સાવ શિખાઉ હાથે જ થયું હોય, એવું લાગે છે. નહિ તો, ૧૧ મો પત્ર, બીજા જ લેખકનો, ગણતરીમાં કેમ આવી શકત? અને દરેક પત્રની શરૂઆતમાં તેના મૂળ ઉત્પાદક પત્રનું સૂચન આપવાને બદલે અનુક્રમણિકામાં આપ્યે શું સાધ્યું? જોડણી, વિરામ-ચિહ્નો, ગોઠવણી તથા છાપ, સર્વ બાબતમાં સુધારણા માગી લેતી આ આવૃત્તિ પછી જો બીજી આવૃત્તિ નીકળે, તો સંપાદન સર્વાંગસુંદર સાધી એ દ્વારા સ્વર્ગસ્થને ઘટતી અંજલિ અપાશે એવી આશા છે.

પત્રોમાં લેખકે જે મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે તે ચર્ચવાનો પણ અહીં મુદ્દો ન હોઈ શકે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ લખ્યું છે તે સાચું છે કે, 'આમાં આપેલી સલાહો એક ઊંડા વિચારકની છે; તે ઉતાવળમાં અપાયેલી નથી; જ્યાં વિચારભેદ જેવું લાગે ત્યાંયે તે મનનીય છે જ. એમાંના ઘણા વિચારો આપણને ઊંચે ચડાવનારા અને આપણી વિવેકબુદ્ધિને જાગ્રત કરનારા છે. કેટલાક આપણી બુદ્ધિ પર નવો પ્રકાશ પાડનારા છે. . . . . આ પત્રોમાંના કેટલાક તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં દીર્ઘાયુષ પ્રાપ્ત કરશે એવી મને આશા છે.'

પત્રસાહિત્ય આપણે ત્યાં જૂજજાજ છે. તેમાંય પાછા બે પ્રકાર વિચારવા જોઈએ. આજકાલ કેટલુંક પત્રાકારે લખાય છે; ખરેખર તે પત્ર નથી. જેમ કે, કેટલાંક વિવેચનો પત્ર રૂપે લખાય છે; જવાહરલાલજીએ જગતનો ઈતિહાસ પત્ર રૂપે લખ્યો; યુરોપમાં પત્ર દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે. આ પત્ર-સાહિત્યમાં અને ખરેખર કોઈને ઉત્તર રૂપે કે બીજી રીતે લખવાના થયેલા પત્રની ફોરમમાં, ઉઠાવમાં, સરળતામાં, શૈલીમાં અને અનુબંધમાં ફેર હોય છે,— આપોઆપ ફેર પડે છે. આ પત્રો સાચી પરિસ્થિતિમાંથી અને સામાને વિચારીને લખાયેલા પત્રો હોઈ, ખરું પત્રસાહિત્ય છે. અનેક પત્રોમાંથી પસંદગી કરીને આ તેત્રીસ લીધા છે કે કેમ, તે ખબર નથી. જો પસંદગી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય, તો અંતના કેટલાક ટૂંકડા પત્રો છોડી શકાત. પણ હવે જ્યારે શ્રી. વૈષ્ણવ નથી, ત્યારે તેમના આ અક્ષરદેહને બીજી રીતે વિચારવો જોઈએ. સંપાદકોએ સ્વર્ગસ્થના બધા પત્રો એકઠા કરી તેમાંથી નવી આવૃત્તિ ઘડવી જોઈએ.

પત્રો વાંચવાથી આપણા ગયા દસકાના સત્યાગ્રહની શકિતનો ખ્યાલ પણ આવ્યા વગર નહિ રહે. ગાંધીજીની ચળવળ આત્મશુદ્ધિની છે, જીવનનું ઘડતર કરનારી છે: આ વસ્તુનો આ પત્રો એક પ્રત્યક્ષ પુરાવો ગણાય.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિલચાલની પાછળની શકિતના પ્રકારનું પણ આમાંથી દર્શન કરી શકાય. ભાઈ વૈષ્ણવે પોતાનું કાર્યમય આખું જીવન—એટલે કે ૧૯૨૦ થી ૧૯૪૦—રાષ્ટ્રીય કેળવણીને આપ્યું હતું. તે કાર્યનો કાંઈક અંતરંગ ઈતિહાસ આ પત્રોમાંથી આગળનો ઈતિહાસકાર જોઈ શકશે.

આજે વીસે વરસે, આપણો યુવક એના ઘડતરની વિચારણામાં આગળ વધ્યો છે કે જુદે જ માર્ગે પળ્યો છે, એ પણ આ પત્રો વાંચતી વખતે ખ્યાલ આવે છે. આજ વિદ્યાર્થી કે સેવક આ પત્રોમાં ચર્ચાયેલી જાતનાં મનોમંથનો અનુભવે છે? પોતાના જીવનને આટલી ઝીણવટમાં જઈને વિચારે છે? છેવટે જઈને જોતાં, સામાજિક કે સામૂહિક પ્રશ્નો કે કાર્યોમાં પણ વૈયકિતક જીવનની જ છટા કે સુવાસ કામ કરતી હોય છે; માટે તેનો ઉત્કર્ષ એ જ મૂળ ચિંતાનો વિષય છે, એમ આજ યુવકને લાગે છે? એનો ઉત્તર આપવાપણું અહીં નથી રહેતું. આ પત્રો વાંચતાં ગયા દસકાનું જે ચિત્ર જોવા મળે છે તે, ને આ નવા દસકાને સરખાવવાનું સહેજે સૂઝે છે એટલું જ.

આ બધા ઉપરાંત, છેવટે આ પત્રો પરથી જે છાપ મન પર રહે છે તે, ભાઈ વૈષ્ણવ એક જાગ્રત સાધક હતા એ છે. આજનો જમાનો સમાજસેવા દ્વારા સાધનાનો છે. ભાઈ વૈષ્ણવના વિચારો એ રીતે પણ વાચક જુએ અને વિચારે, એ પણ આ પત્રો પરથી સૂચવવા જેવી અભ્યાસદિશા છે. આ બધી રીતે જોતાં, ગુજરાતમાં આ પત્રોનું વાચન બહોળું થાય એ દરેક રીતે ઈષ્ટ છે.

[જુલાઈ, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

'સ્વ૦ ચમનલાલ વૈષ્ણવના પત્રો'

[આઝાદ ભંડાર, ભાવનગર; કિં૦ ૨–૦–૦; પૃ૦ ૧૪ + ૨૨૪.]

આ પત્રોની પહેલી આવૃત્તિ 'તેત્રીસ પત્રો' નામથી ને લેખકનું નામ 'અજ્ઞાત' રાખી પ્રસિદ્ધ થયેલી. આ બીજી આવૃત્તિમાં લેખકનું નામ જણાવ્યું છે ને સ્વ૦ની સ્મારક ગ્રંથમાળાના પહેલા મણકા તરીકે તે પ્રસિદ્ધ કરી છે. આવૃત્તિમાં બેએક પત્ર ઉમેર્યા છે, અને આખું ગ્રંથસંપાદન સુધારી લીધું છે. યુવકોની નીતિમત્તાને પોષક એવા આ પત્રસાહિત્યની સમાલોચના આ માસિકમાં પહેલી આવૃત્તિ વખતે આવી જ ગઈ છે, એટલે ફરી જગા રોકવા જરૂર ન હોય.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

૮૦

'મોતીભાઈ અમીન — જીવન અને કાર્ય'

[લે૦ પુરુષોત્તમ છગનલાલ શાહ; પ્રકા૦ મંત્રીઓ, મોતીભાઈ અમીન સ્મારક સમિતિ, આણંદ; પૃ૦ ૩૦ + ૬૬૪; કિં૦ ૨–૮–૦.]

ગુજરાતની (ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્યની) આજની ભણેલી પ્રૌઢ પેઢીને ઘડનારાં અનેકમાં મૂંગામાં મૂંગું છતાં સચોટ એક બળ તે સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીન. એમનું એ કામ આ જીવનચરિતથી એને છાજે એવી કદર પામ્યું છે. એ જોઈ સૌ તેમની સ્મારક સમિતિને ધન્યવાદ આપશે ને તેનો આભાર માનશે. જીવનચરિતસાહિત્ય ઈતિહાસ રચવા માટે સધ્ધર સાધન હોય છે. ગુજરાતના અર્વાચીન સૈકાનો (૧૮૩૭ પછીનો) ઈતિહાસ ઘડનાર ફરિયાદ કરી શકે કે, આપણે લોકોએ આપણા નાના મોટા સેવકોની હકીકત સંઘરવા સારુ પૂરતી કાળજી કે ચીવટ રાખી નથી. એ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ કેવો કીમતી ગણાય? મોતીભાઈ 'સાહેબ' ૧૮૭૩માં જન્મ્યા. ત્યારના કાળનો અમુક ખ્યાલ આ સેવામય વ્યક્તિના જીવનમાંથી ઈતિહાસકાર પામી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રંથના પાત્ર વિષે કહેવાનું બાકી નથી: 'ગુજરાતના મોતી'ની કદર સૌએ ભરી ભરીને કરી છે. આ ગ્રંથ વિષે બે શબ્દ કહેવા જોઈએ. મોટો ગ્રંથ જોઈ કોઈ વાચક ભડકે નહિ, કેમ કે બૉસ્વેલની ઢબે કામ કરતાં ઢગબંધ સાહિત્ય એકઠું કરી, તેમાંથી જોઈતું વીણી લઈ, લેખકે અતિ પ્રવાહી શૈલીએ આ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેનું હકીકતો અને ભાવોથી ભરેલું વર્ણન વાંચતાં પાનાં ઝટ ઝટ ઊકલતાં જશે, અને એમાંથી સ્વ૦ 'સાહેબ'ની મૂર્તિ સહેજે મન પર આલેખાતી જશે. આ દૃષ્ટિએ લેખકનો આ પહેલો પ્રયાસ ભારે સફળ ને સ્તુત્ય છે; તેનું છૂપું કારણ તો એ છે કે, લેખક પોતાના ગ્રંથના પાત્રના ભક્ત-શિષ્ય છે. તેથી ગ્રંથમાં વાચક તેના પાત્રની સ્વતંત્ર મુલવણી કે ચર્ચાત્મક વિવેચન નહિ જોવા પામે. તેમાં શરૂમાં મેં કહી તે પ્રકારની વ્યાપક ઈતિહાસદૃષ્ટિ પણ જોવા મળતી નથી. પરંતુ તે આ ગ્રંથની ટીકા નથી, કારણ કે આ ગ્રંથને તૈયાર કરવા પાછળ તેવો ઉદ્દેશ નહોતો.

સ્મારક સમિતિએ, માફક જ નહિ, પડતર કરતાંય કદાચ ઓછી કિંમતે, આવડો મોટો ને સુંદર ગ્રંથ, સરસ છપાઈ અને ઉત્તમ સજાવટ સાથે આપ્યો, તે માટે તે અને લેખક બેઉ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ગુજરાતમાં દરેક પુસ્તકાલયે પુસ્તકોએ જ ઘડેલી ને તેના જ આશક સમી આ સેવામૂર્તિનો જીવનગ્રંથ સંઘરવો જોઈએ. જુવાનિયા તે વાંચી તેમાંથી ખંત, ચારિત્ર્યની નિખાલસ નિર્મળતા અને સેવાનો મંત્ર પામે. સેવકો તેમાંથી સેવા માટે જરૂરી એવી સૂક્ષ્મ કાર્યદક્ષતા, ચીવટ, ખંત, અથાક શ્રમ, પારદર્શક પ્રમાણિકતા અને હેતુમત્તા, તથા અજાતશત્રુ મૃદુતા નિહાળે. શિક્ષકો તેમાંથી પોતાના ધંધાને શોભાવનાર એક સામાન્ય જ ગણાય એવા માણસની પણ પ્રતિભા કેમ શોભી, તે જોઈ ધૈર્ય ધરે ને પોતાના કામમાં ગૌરવ ભાળે. સરકારી નોકરો, ખુશામત કે લાગવગ નહિ પણ નિર્મળ કામ ને નોકરીથી, કેટલે ઊંચે સુધી ચડી શકાય છે તે જોઈ, આજે નોકરીમાં જે અધમ વસ્તુઓ ઘૂસી ગઈ છે તે કાઢે, ને છતાં પોતાનો ઊંચામાં ઊંચો લોભ સાધી શકાય એ રીતે.

[જુલાઈ, ૧૯૪૨]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૧

‘ જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈ ’

[સંપા૦ વૈકુંઠલાલ ઠાકોર; પ્રકા૦ રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ; કિં૦ ૩–૦–૦; પૃ૦ ૪૨૪.]

શ્રી. ચંદુભાઈ કરીને રાંદેરના એક અધ્યાત્મ-પરાયણ અને વાનપ્રસ્થ વૃત્તિના સજ્જને પોતાનાં સ્નેહી-સંબંધીઓને અવારનવાર લખેલા પત્રોનો સંગ્રહ આ છે. શરૂમાં સંપાદકે તે ભાઈનો ટૂંકો પરિચય આપ્યો છે. સંગ્રહનું નામ સૂચવે છે તેમ, એ ભાઈ જ્ઞાનયોગી હતા; વેદાન્ત-વિચારના ભારે પ્રેમી હતા. પત્રો વાંચતાં સ્વામી રામતીર્થના પત્રો અને તેમની શૈલી યાદ આવે છે. એ શૈલીની જ્ઞાનની વાતોમાં કંઈક ઊર્મિનું જોશ અને કાવ્ય ભળેલું જોવા મળે છે. જોકે, સ્વામી રામતીર્થ જેટલે અંશે અહીં તે નથી; તેથી પત્રો વધારે વાચ્ય બને છે.

નિર્વ્યાજ સદાચાર અને શાંત સાત્ત્વિકતા તથા ભાવનાની પ્રમાણિકતા જો ન હોય, તો તો આવા પ્રકારની વેદાન્ત-વાતો મદિરા જેવી પણ બની શકે છે. આ પત્રો એ દોષથી મુક્ત હોઈ, તે સાધકોને પ્રેરક બનવા સંભવ છે. પત્રસાહિત્ય તરીકે પણ એ કીમતી છે. ઉપોદ્ઘાતમાં સમાધિ ચડાવવાના કેટલાક પ્રયોગો આપવામાં આવ્યા છે, એ કદાચ બહુ મદદગાર ન બની શકે. આમેય ગૂઢ એવા એ વિષયને કદાચ આ રીતનું ટૂંકું નિરૂપણ અન્યાય પણ કરી બેસે.

યમનિયમ અને નીરોગ શરીર તથા સાત્ત્વિક મનોવૃત્તિ ઉપર ભાર મૂકી નિર્મળ જીવન અને વેદાન્તચિંતન ઉપર જ ભાર મૂકવો સારો અને સમજાય એવો હોય છે. શ્રી. ચંદુભાઈ એના પક્ષપાતી લાગે છે. સાધકો એમના આ પત્રો સુખે વાંચે એવા છે.

[મે, ૧૯૪૭]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૨

રવિશંકર 'મહારાજ'

શ્રી. મેઘાણીએ 'માણસાઈના દીવા' દ્વારા શ્રી. રવિશંકર મહારાજને સાહિત્યમાં ઉતાર્યા, અને એનો રસ વાચકવર્ગને એવો લાગ્યો કે, કદાચ તે પરથી પ્રેરાઈ, એકસાથે નીચેનાં ત્રણ પુસ્તકો, સીધાં 'મહારાજ'ના જીવન વિષે, પ્રકાશકોએ પ્રસિદ્ધ કરી પાડ્યાં છે :—

૧

'મહારાજ થયા પહેલાં'

[લે૦ બબલભાઈ મહેતા; પ્રકા૦ રમણલાલ સોની, મોડાસા; કાચું પૂઠું; પૃ૦ ૧૧૬ + ૧૨; છૂટક કિં૦ રૂ. ૨–૦–૦.]

૨

'રવિશંકર મહારાજ'

[લે૦ પુરાતન બૂચ; પ્રકા૦ રમણલાલ સોની, મોડાસા; પાકું પૂઠું; પૃ૦ ૧૨૦ ૮; કિં૦ રૂ. ૧–૮–૦.]

૩

'મહારાજની સાથે'

[લે૦ પુરાતન બૂચ; પ્રકા૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ અને અમદાવાદ; પાકું પૂઠું; પૃ૦ ૧૨૮ + ૮; કિં૦ રૂ. ૧–૮–૦.]

એક રીતે જોઈએ તો આ ત્રણે ચોપડીઓ મુખ્યત્વે બાળોપભોગ્ય બીબાં અને શૈલીમાં છે; અને વસ્તુની રજૂઆત પણ પ્રસંગો દ્વારા મોટે ભાગે કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. એટલે, આને વ્યવસ્થિત જીવનચરિત તો ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેવાય. છતાં, કાંઈકે ક્રમબદ્ધ જીવનવિકાસ આલેખવાનો પ્રયત્ન જોવો હોય તો તે પહેલી શ્રી. બબલભાઈની ચોપડીમાં મળી શકે છે. તેના નામ પ્રમાણે, શ્રી. રવિશંકર વ્યાસ ૧૯૨૦–૨૧ બાદ 'મહારાજ' કહેવાવા લાગ્યા, ત્યાં સુધીની છૂટક કથા તેમાં આપી છે.

બીજી બે ચોપડીઓ એક જ ઢબની એક જ કલમે લખાઈ છે. છતાં તે જુદી શું કામ બહાર પડી છે તે નથી જણાતું. બેઉને ભેગી કરવાથી અથવા તો તેમનાં પ્રસંગચિત્રો જુદી રીતે બેમાં વહેંચવાથી વધારે સારું સંપાદન થાત એમ લાગે છે. અને બંને ચોપડીઓમાં છેવટનાં કેટલાંક પ્રકરણ પ્રસંગચિત્ર બદલે વ્યાખ્યાન કે વિવરણ પર જતાં રહે છે, તેથી થોડીક રસક્ષતિ થાય છે.

સરવાળે જોતાં, આ પરિચયાત્મક આલેખનથી, આપણા ખાસ કરીને નવજુવાન અને બાળક વર્ગને માટે બહુ સારું જીવનસાહિત્ય મળી રહે છે. શ્રી. રવિશંકરનું આપકર્મી જીવન, આજે તો જવા બેઠેલા લાગતા જમાનાની તળપદી સાદાઈ, કરકસર-ત્રેવડબુદ્ધિ, ખડતલપણું, અને તેમાં રહેલી જીવન-શક્તિ; કોઈ પણ વાત કે વસ્તુને તેના સીધા ઉકેલને હિસાબે જોવા સમજવાની સરળ બુદ્ધિ; અને એ બધાથી ખાસ તો, રાષ્ટ્ર-અને-સંસ્કૃતિ માટેના પ્રેમથી જન્મતી નીડરતાભરી સેવાપરાયણતા — આ અને એવા બીજા અનુષંગી ગુણોનું જીવનભાથું, કામ કામને શીખવે એ ન્યાયે, શ્રી. મહારાજે મેળવ્યું છે, એ વાચક આમાંથી જોઈ લે, તો આ પુસ્તકો કૃતકૃત્ય થયાં ગણાય.

શરૂમાં કહ્યું એમ, પહેલી શ્રી. બબલભાઈની ચોપડી કાંઈકે કથનાત્મક ઢબની છે; બીજી બે ચોપડીઓ જરાક રોમાંચક ભાવે રંગાઈને અવતરી છે.

આ ચોપડીઓમાં, એક જગાએ જીવનકથાને અંગે હકીકતી ફેરફાર જોવા મળે છે. (ઝીણી નજરે જોતાં બીજું પણ એવું લાગવા સંભવ છે.) જેમ કે, બીજી ચોપડીમાં પા. ૩૧મા ઉપર, 'મહારાજ કાંગડી રહ્યા ને પ્લેગનિવારણ કાર્યમાં ખૂબ રસથી સહાય કરી', કહ્યું છે. તે જ પ્રસંગ અંગે શ્રી. બબલભાઈ કહે છે, (પા. ૬૭ અંતે) મહારાજે પ્લેગનિવારણમાં સેવા આપવા કહ્યું "પણ ગૃહસ્થાશ્રમી ને બ્રહ્મચારીઓ સાથે સંસ્થામાં રહેવા દેતા નહોતા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે એમને લાચારીથી મેધાવ્રતને સાથે લઈને ઘેર આવી રહેવું પડ્યું. . . ." ખરી વાત શી છે તે નક્કી કરી ઘટતો સુધારો થવો જોઈએ.

ચોપડીઓની કિંમત વધારે લાગે છે. અને તેમાંયે પહેલી ચોપડીની કિંમત, તેની ઊતરતી ગેટ-અપ હોવા છતાં, વળી વધારે છે, એ શું કામ? એના પ્રકાશક શ્રી. મહારાજનું વિસ્તૃત જીવનચરિત બબલભાઈ પાસે તૈયાર કરાવી છપાવવા ધારે છે, એ સારી વાત છે. સેવા અને જીવન તથા સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ જીવનમાં કેવી પ્રબળ કેળવણી-શક્તિ છે, એ બતાવવા શ્રી. રવિશંકર મહારાજનું જીવન જુવાનિયાઓને એક ધડારૂપ છે. આ લેખકોએ મહારાજના વિદ્યાપ્રેમને ઘટતો ન્યાય નથી આપ્યો, તે કદાચ પોતાના સંપાદનની મર્યાદાને લઈને હોય. મહારાજનું એ અંગ ભુલાવું ન જોઈએ.

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭]

૮૩
'નાના હતા ત્યારે'

[લે૦ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ; પ્રકા૦ આદર્શ પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૬૮; કિં૦ ૨–૮–૦.]

ડૉ. હરિપ્રસાદને ગુજરાતમાં ઘણાંખરાં ઓળખે છે. ગૃહસ્થ-જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધીના જીવનની એમની આ રસપ્રદ કથા છે. એ છૂટક છૂટક અગાઉ 'કુમાર'માં ઘણું કરીને પ્રસિદ્ધ થતી હતી. આજ તારીખ સુધીના સંદર્ભમાં લાવીને, સળંગ પુસ્તકાકારે એ ભાગો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. દરેક નવયુવક-યુવતીએ વાંચવા જેવી જીવનકથા આ છે. તેમાં જીવનરસની પિપાસા સાથે સદાચારનો ઉત્કટ આગ્રહ અને તેને માટે જાગૃતિ જોવા મળે છે, તે ગમે એવાં છે; અને જે નિરાડંબરી શૈલીથી પોતાની વાત દાકતર સાહેબ કહે છે, એ એમના સાદા સ્વભાવનું બરોબર પ્રતિબિંબ છે.

આખા કથનમાં મજેદાર આછા વિનોદની છાંટણી સાથે ગંભીરતા પણ મેળવાય છે, એવી દાકતરની ભાષણ-શૈલી આ એમના લખાણમાં જોવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળે છે. ખાસ તો ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટેનો એમનો પ્રેમ વાચકને ચેપક નીવડે એવો છે.

પ્રકાશકે પુસ્તકની જોડણી માટે ધ્યાન આપ્યું લાગે છે, છતાં ભૂલો રહી છે તે સુધારી લેવી જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થી-વાચકોને માટે એ વધુ ઉપયોગી બને. આને સચિત્ર પણ કરવા જેવું છે.

[ઑક્ટોબર, ૧૯૪૬]

૮૪

'મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ'

[અંગ્રેજીમાં મૂળ લેખક: સ્વ૦ મહાદેવભાઈ દેસાઈ; અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુક્લ; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨; કિં૦ ૨–૮–૦; પૃ૦ ૧૭૨.]

લેખક અને અનુવાદક બેઉ ગુજરાતને જાણીતા છે. એ વિષે કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતીમાં આ ચોપડી ઉતારવા માટે પ્રકાશક અને અનુવાદકને ધન્યવાદ ઘટે છે.

મૌલાના સાહેબ આપણા રાષ્ટ્રકારણમાં એક અદ્વિતીય વ્યક્તિ છે. એમણે જે કર્યું છે, એ તો ઈતિહાસ બોલશે. હિંદુ મુસ્લિમ એકતાનો જે પાકિસ્તાની ફેજ આજે આવ્યો છે તે કાળમાં પણ, અડગ ખડક સમાન એ એકતા પર ઊભા રહી, સૌની એક અખંડ રાષ્ટ્રીયતા જ સાચી વાત છે, અને ધર્મ તથા દેશ અને બધી કોમો સૌને માટે પણ એ જ કલ્યાણકારી છે, એમ પોકારવા માટે ભારે ચારિત્ર્યબળ અને શ્રદ્ધાનું તેજ જોઈએ. મૌલાના સાહેબે એ ભારોભાર બતાવ્યું છે. ગુજરાતી વાચક આ જીવનકથાથી એ જોઈ શકશે, એ લાભ મોટો છે.

આ કીમતી જીવનકથા ગુજરાતને મળી એ સરસ થયું છે.

[ઑક્ટોબર, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૫

'ભક્તકવિ તુલસીદાસ'

[લે૦ કીર્તિદા દીવાનજી; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૩૬; કિ૦ ૦-૬-૦.]

બાળકોને માટે આ ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી છે, એમ પ્રકાશક જણાવે છે. આ તેની બીજી આવૃત્તિ છે. પરંતુ કહેવું પડે છે કે, ભાષા, શૈલી અને ભાવ-નિરૂપણમાં બાળક માટેના ઔચિત્યનો ખાસ ખ્યાલ રાખ્યો જણાતો નથી. બીબાં મોટાં છે: પરંતુ આજના ૨૦મી સદીના ગુજરાતી બાળકને માટે કેવું જીવનચરિત્ર કહેવા જેવું, એ પણ ન વિચારવું જોઈએ?

આખી ચોપડી વાંચી જતાં કોઈ પ્રસન્ન રોચકતાની છાપ પડતી નથી. જીવનચરિતો બાળકોને ખૂબ આપવાં જોઈએ. તે દૃષ્ટિએ આ ચોપડીનો વિષય આવકાર લાયક છે. પણ બાલસાહિત્યને માટે યોગ્ય શૈલી ને ભાષા તથા ભાવનિરૂપણ બાબતમાં આપણે ત્યાં હજી પ્રાથમિક દશા વર્તે છે, એમાંથી આ ચોપડી મુક્ત નથી.

[જૂન, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૬

'ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ'

[લે૦ ગોવિંદરાવ ભાગવત; પ્રકા૦ ગુ૦ વ૦ સોસાયટી, અમદાવાદ; પૃ૦ ૧૮૪; કિં૦ ૧–૦–૦.]

લગભગ એક સૈકા બાદ જાણે દેશનું વાતાવરણ ૧૮૫૭ના દિવસો નવે દેહે અવતરતા દેખાડતું હોય, એવો સમો આજે ચાલે છે. તે દિવસોની ભાવના લઈને કામ કરનારી આઝાદ ફોજ પણ બની; અરે, લક્ષ્મીબાઈનું નામ લઈને સશસ્ત્ર સ્ત્રી-સેના પણ તેમાં તૈયાર થઈ! તેવે વખતે આ પુસ્તક લોકપ્રિય થશે.

લેખકે આ પુસ્તક સ્વતંત્ર રૂપે લખ્યું છે. શૈલી સામાન્ય વાચકને ગમે એવી, ભાવનાના જોશવાળી અને પ્રવાહી તથા રાષ્ટ્રપ્રેમના ઉદ્રેકભરી છે. આથી એક કથાની પેઠે તે વાંચી શકાય છે. ઈતિહાસની હકીકતોની વફાદારી સાચવવાની પૂરી ચીવટ લેવામાં આવી છે.

કથા વાંચતાં લક્ષ્મીબાઈની વીરતાની છાપ મન પર પડે છે. મનમાં એમ થાય છે કે, આ રાણીની પેઠે જ હિંદનાં બીજાં સ્ત્રી-પુરુષો તે કાળે ઝૂઝયાં હોત તો! પણ એ આ પુસ્તકનો પ્રશ્ન નથી. લેખક આપણા ઈતિહાસની આ વીરાંગનાની ચરિતકથા કહેવા તાકે છે.

રાણી પોતાના કામમાં કેમ ન ફાવી, તે જ બળવાખોર રાણી શરૂનાં વર્ષોમાં શું કામ અંગ્રેજોને રાજી રાખીને વર્તે છે, તે કાળના હિંદને પરદેશીઓના હાથમાંથી ઉગારવું હોય તો કયો રસ્તો કામિયાબ થાય, આવા પ્રશ્નો કદાચ રાણીને ઊઠયા પણ ન હોય; લેખક તેમાં પડતા પણ નથી. બલ્કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખક અંતે આજની આપણી અહિંસક બળવાની પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે. તે આ કથા દ્વારા એ બતાવવા ચાહે છે કે, એક યુવતી પણ ત્રણેક વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં કેવાં પરાક્રમ કરી શકે છે. આપણે પણ, તેની પેઠે, આપણા જમાનાની પદ્ધતિ પ્રમાણે, જરૂર કરી શકીએ.

આપણા ઈતિહાસનાં અમર પાત્રોનાં આવાં ચરિતો હવે ઝપાટાભેર લખાવાં જોઈએ. તેમાં ઈતિહાસદૃષ્ટિ અને નિષ્પક્ષ તોલનબુદ્ધિ તથા હકીકતોને વફાદારી પૂરાં હોવાં જોઈએ, એ મુખ્ય એક શરત બસ થાય. પુસ્તકમાં જરૂરી નકશા અને રાણીનું ચિત્ર તો જરૂરી ગણાય.

[માર્ચ, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

૭

સામયિકો – અહેવાલો

—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૭

માસિક પત્રોને આવકાર

નીચેનાં નવાં માસિક પત્રો મળ્યાં છે:

'સંસ્કૃતિ'

[તંત્રી: ઉમાશંકર જોષી, અમદાવાદ; લવાજમ રૂ. ૭–૦–૦; પ્રકા૦ કિસનસિંહ ચાવડા, સાધના પ્રેસ, વડોદરા.]

સુંદર કાગળ અને રૂપાળી છપાઈવાળું આ માસિક ચાલુ મહિને તેનો ચોથો અંક બહાર પાડે છે. મુખ્યત્વે લલિત વાઙ્મય અને સંસ્કારોને કેળવનારી સામગ્રી એમાં આવે છે.

'સંસ્કાર'

[તંત્રી: ભાનુભાઈ વ્યાસ ('સ્વપ્નસ્થ'); ૯, પાર્ક રોડ વીલેપાર્લે, મુંબઈ; લવાજમ રૂ. ૮–૦–૦.]

ચાલુ મહિને તેનો ત્રીજો અંક બહાર પડયો છે. તેનાં રૂપરંગ અને ગોઠવણી 'સંસ્કૃતિ'થી ઊતરે. આ માસિક સામ્યવાદી સંસ્કારોનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશવાળું લાગે છે. તે દૃષ્ટિએ તેમાં અવનવી માહિતી ભેગી કરી છે, જે સૌને સરખી કદાચ ન ગમે.

જાહેરખબરોનું જોર આમાં વધારે છે. વિવિધતા પણ ઠીક ઠીક ગણાય.

'જીવન-પ્રકાશ'.

[તંત્રી: ઈશ્વરલાલ ર. દવે; લવાજમ રૂ. ૯–૦–૦; પ્રકા૦ જીવન-પ્રકાશ કાર્યાલય, રાણપુર, (કાઠિયાવાડ).]

આ મહિને આનો પહેલો અંક બહાર પડયો છે. વિષય અને સામગ્રીની વિવિધતાની બાબતો ગણી ગણીને પીરસવાને માટે કરેલો પ્રયત્ન થોડો દેખાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. સારી પેઠે સચિત્ર છે; જોકે તે જરાક છાપાગર ઢબે. જાહેરખબરો ભરપૂર છે અને વાચન-સામગ્રીમાં વચ્ચે વચ્ચે પણ ગોઠવવામાં આવી છે. વિવિધતા અને વસ્તુની ગોઠવણીની ઢબછબમાં અતિરેક ન થઈ જાય એ સંભાળવાની નમ્ર સૂચના છે.

આ માસિકો જોતાં તે ઉપરથી એક સામાન્ય ખ્યાલ આવ્યો. માસિકો નીકળવાના ત્રણ દસકા પાડીએ તો, ઈ. સ. ૧૯૨૪–૨૫ના ગાળામાં માસિક પત્રો નીકળ્યાં તે વખતે તેમનો મુખ્ય સૂર રાષ્ટ્રની અસ્મિતા અને સ્વાતંત્ર્યભાવને પોષવાનો હતો. તેથી તેમાં અમુક જોમ અને એકદૃષ્ટિ તથા સૂર સ્પષ્ટ તરી આવતાં હતાં. ત્યાર બાદના ૧૯૩૫–૪૫ના દસકામાં ખાસ ઉછાળો જણાતો નથી. (આંકડા કાઢ્યા વગર, મન પર સામાન્ય જે છાપ છે તે ઉપરથી આ લખું છું.) અને આગલા દસકાનું જોમ અને દૃષ્ટિ તથા સૂરમાં પણ કાંઈક મંદી કે અન્યતા આવી હોય. બાદ ચાલુ દસકો શરૂ થાય છે. એમાં પ્રધાન સૂર સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો જાગે છે.

આ જો સાચું હોય તો, પહેલા દસકા કરતાં આ દસકાની જવાબદારી અઘરી છે, કેમ કે સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોમાં એકવાક્યતા અને દૃષ્ટિ સંભાળવાનું કામ વધારે અઘરું છે. હિંદમાં જે સંસ્કૃતિ હવે જન્મવી જોઈએ, તેની સેવામાં આ પત્રો પોતાનો ફાળો આપો, એ શુભાશાની સાથે તેમને આવકાર આપીએ છીએ.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૭]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૮

આભાર

નીચેનાં સામયિકો તેમના તંત્રીઓ તરફથી મોકલવામાં આવ્યાં છે. તે માટે તેમનો આભારી છું.

‘ યુગદર્શન ’

[તંત્રી : પરમાનંદ કાપડિયા, મુંબઈ; વાર્ષિક વલાજ્મ રૂા. ૮; પરદેશમાં રૂા. ૧૧ (સચિત્ર).]

‘ જન્મભૂમિ ’ પ્રકાશન તરફથી આ માસિક પત્ર બહાર પડે છે. ૧૫મી ઑગસ્ટ, ૧૯૪૯, થી શરૂ થયું છે.

‘ સ્વરાજધર્મ ’

[તંત્રી : વજુભાઈ શાહ; રાજકોટ; વાર્ષિક લવાજ્મ સૂતરની ૨૪ આંટી અથવા રૂા. ૬.]

સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ તરફથી ઑગસ્ટ ૧૫, ૧૯૪૯, થી આ પાક્ષિક પત્ર શરૂ થયું છે. સૂતરની આંટી રૂપે લવાજ્મ આપી શકાય, એ નવીનતા નોંધપાત્ર છે.

ઉપરનાં બંને સાથી-પત્રોને અમે આવકાર આપીએ છીએ.

ઈંદોરથી નીચેનાં બે હિંદી-હિંદુસ્તાની સાપ્તાહિકો મળ્યાં છે:

‘ લોકસેવક ’

[તંત્રી : વૈજનાથ મહોદય અને માણેકચંદ કટારિયા; લવાજ્મ રૂા. ૬.]

મધ્ય ભારતમાં સર્વોદય અને રચનાત્મક કાર્યક્રમના વિચારો પ્રવર્તાવવાનું કામ કરવા માટે એ છે. ૧૯–૯–’૪૯નો અમને મળેલો અંક વર્ષ બીજાનો ૬ ઠ્ઠો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

‘જનવાણી’

[તંત્રી : સૂર્યનારાયણ વર્મા, ઇંદોર; લવાજમ રૂા. ૭.]

મધ્ય ભારતમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના વિચારોનો ફેલાવો કરવાની નેમવાળું પત્ર લાગે છે.

બંને પત્રોના તંત્રીઓ પોતાના અંકો અમને મોકલતા રહેશે એવી આશા છે.

[૨૧–૯–’૪૯]

૮૯

‘નચિકેતા’

[તંત્રી : કરસનદાસ માણેક; સહતંત્રી : જયાનંદ દવે, હિંમત ઝવેરી; વાર્ષિક લવાજમ ૮–૦–૦.]

ભાઈ માણેક જાણીતા સાહિત્યપ્રેમી અને લેખક છે. આ એક નવા માસિક રૂપે, પોતાના નિવેદનમાં તે કહે છે એમ, “વરસોથી જે કેટલીક ઝંખનાઓ હું સેવી રહ્યો છું, તેમાંની એક આજે પૂરી થાય છે. જગતની અમર અને શિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓનો આસ્વાદ ગુજરાતની જનતાને કરાવવા માટે ‘નચિકેતા’ આજથી પ્રવૃત્ત થાય છે.”

આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં જેને પરમ જિજ્ઞાસુ અને સાધક ગણાય એવા ‘નચિકેતા’ના નામે શરૂ થતા આ માસિક પત્રની સેવા યથાર્થનામા બનો, એ શુભાશાની સાથે આ નવા સાહસને આવકાર આપું છું.

[૧૯–૭–’૫૩]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૦

'પ્યારા બાપુ'

[સંપા૦ નવીન ગાંધી; રૂપાયતન, ૪૫, નહેરુ રોડ, વિલેપારલે મુંબઈ ૨૪; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦.]

ગાંધીજીના દેહાંતને બીજે મહિનેથી આ માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેના સંપાદક શ્રી. નવીન ગાંધી સત્યાગ્રહાશ્રમ અને શાંતિનિકેતન બંનેની પેદાશ છે. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં ઊછરી તથા કેળવણી લઈ મોટા થયા બાદ તે શાંતિનિકેતનમાં કલાભ્યાસ માટે ગયા. આ બંને વસ્તુની છાપ આ સચિત્ર માસિકમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

માસિકની ખાસિયત બે વાતે કરીને છે: મજાનાં ગાંધીજીનાં ચિત્રો આપવામાં આવે છે, અને સત્યાગ્રહાશ્રમમાં ને તેના નિવાસીઓ પાસે પડેલી ગાંધીજીની અપ્રગટ પત્રસામગ્રી એમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જાહેરખબરો લેવામાં આવતી નથી એમ લાગે છે, એય નોંધપાત્ર છે. જેઓ ગાંધીજીના જીવનદર્શન પર શ્રદ્ધા રાખનારા છે, તેમને માટે આ માસિકમાં સારી નિકટની સામગ્રી અપાય છે. જાહેરખબરની આવક વગર જો આ માસિક ચલાવવાનું હોય, તો એવા લોકોએ આ સાહસને ઉત્તેજન આપવું ઘટે.

[૧૪-૮-'૪૮]

૯૧

'ગ્રામરચના'

ખેડા જિલ્લાના લોકલ બોર્ડ, સ્કૂલ બોર્ડ, ગ્રામવિકાસ મંડળ તથા સહકારી મંડળ — એ ચારે મળીને આ નામથી પોતાનું મુખપત્ર ગયા મહિનાથી બહાર પાડવાનું શરૂ કર્યું છે. સ્કૂલ બોર્ડના ચેરમૅન શ્રી. દેસાઈભાઈ પટેલ તેના સંપાદક છે અને એમની સાથે તંત્રી-મંડળમાં શ્રી. ત્રિભુવનદાસ પટેલ, શ્રી. રાવજીભાઈ ના૦-પટેલ, તથા શ્રી. માધવલાલ ભા૦ શાહ છે.

પત્રનો ઉદ્દેશ ઉપરની ચાર ગ્રામ-કલ્યાણ માટેની સંસ્થાઓનો અને તેમનાં કામોનો પરિચય આપવાનો છે. ઉપરાંત તે સમગ્ર ગ્રામસેવાના પ્રશ્નોનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અધ્યયન કરશે. અલબત્ત, મુખ્યત્વે તે પોતાના જિલ્લાના સવાલોનો વિચાર કરશે; પરંતુ તેમાં ગાંધીજીએ બતાવેલી ગ્રામસેવાની વ્યાપક દૃષ્ટિ રાખવાનો પ્રયત્ન હશે.

આમ આ માસિક પત્રિકા ખેડા જિલ્લાની પ્રજાને ઉપયોગી માહિતી આપનાર નીવડશે એવી આશા છે. પત્રને તેના કામમાં પૂરી સફળતા મળો. હિંદનો પ્રશ્ન ગામડાંમાંથી ઊકલી શકે એમ છે, એ દહાડે દહાડે વળી વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. એ કામમાં આ પત્રિકા પોતાનો ફાળો આપે, એ ઇચ્છાની સાથે તેને આવકાર આપીએ છીએ.

[૨૦–૪–'૫૧]

૯૨

'ખેડૂત'

[આણંદ તાલુકા વિકાસમંડળ તરફથી પ્રગટ થતું પખવાડિક; લવાજમ રૂ. ૩–૦–૦; તંત્રી : નટવરલાલ દવે, મગનભાઈ પટેલ.]

ખેડૂત, મજૂર અને વિદ્યાર્થી — આ ત્રણનું સંગઠન જેટલું જરૂરી છે, તેટલું જ નાજુક અને કળાનું કામ છે. આપણા તાલુકાનાં ગ્રામસુધારણા બોર્ડો કેવળ ખેડૂતો માટે નથી; પણ મોટે ભાગે આપણી વસ્તી ખેડુ પ્રજાની છે એ ખરું. તેથી જ આ પત્રિકાનું નામ 'ખેડૂત' યોગ્ય ગણાય. ખેડૂતમાં કેવળ ખાતેદાર કે જમીનદાર નહીં, પણ ખેત-મજૂર અને અન્ય સહકારી ધંધાદારી વસ્તીને પણ ગણવામાં આવવી જોઈએ. એ બધા પ્રશ્નોને આવરીને વિકાસ મંડળોએ પોતાનું કામ કરવાનું હોય છે.

આ પત્ર તે ઉદ્દેશને સફળ કરો; અને સાચી લોકશાહી ફેલાવવામાં સાધનરૂપ બનો. આવાં પત્રને તે કરવાને માટે સબળ સાધન બનાવી શકાય છે. તે દૃષ્ટિએ આ નવું પખવાડિક નવા જમાનાનું નિદર્શક છે અને આવકારને પાત્ર છે.

[જાન્યુ૦, ૧૯૪૮]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૩

‘ઉદ્યોગ અને વેપાર’

[સંપા૦ શિવલાલ જેસલપુરા; ‘ઉદ્યોગ’ કાર્યાલય, ૮૩૬/૧, માણેક-ચોક, અમદાવાદ; લવાજમ હિંદમાં રૂા. ૬ા, પરદેશ શિ. ૧૦ા.]

આ નામથી નવું માસિક અમદાવાદથી શરૂ થાય છે.

‘સંપાદકીય’માં તંત્રી જણાવે છે કે, ‘ગુજરાતની એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત પૂરી પાડવા’ આ માસિક શરૂ થાય છે. વેપાર-કુશળ ગુજરાતી અભણ હોય તોય લક્ષાધિપતિ થાય છે; તેને વળી માસિકની શી જરૂર? —એમ કોઈ પૂછે. તંત્રી કહે છે, વેપારના પ્રશ્નોની છણાવટ કરી યોગ્ય માર્ગદર્શન કરવાનો તેમાં આશય છે. અને કહે છે કે, ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી કરવી હોય તો વેપાર ઉદ્યોગ માટે પરિભાષા યોજવાની પણ ધારણા છે.

વેપારની ખબરો, ભાવતાલ, તેજીમંદી, ઈ. કાંઈ કાંઈ વાતો રોજિંદાં પત્રમાં આવે છે. એના કરતાં વધારે અભ્યાસપૂર્ણ બાબતો માસિકમાં યોગ્ય ગણાય. અને ઉદ્યોગ વેપાર પણ અંતે સંસ્કૃતિનું અંગ છે અને માનવસેવાને માટે છે. તેથી તેની તે ઢબની છણાવટની પણ માસિક પાસેથી અપેક્ષા રખાય. ગુજરાત પ્રદેશ અંગે ખાસ અભ્યાસ કરીને સંશોધનપૂર્ણ વિવેચનની પણ આશા રહે. આવું થાય તો ભાવી યુનિવર્સિટીને અને અર્થજીવનનેય આવા સાક્ષરી પ્રયત્નો મદદ કરે. એવી આશાની સાથે આ પત્રને આવકાર આપીએ છીએ.

[જૂન, ૧૯૪૭]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૪

‘ રાજહંસ ’

[હંસરાજ મોરારજી પબ્લિક સ્કૂલ, અંધેરીના વિદ્યાર્થીઓનું મુખપત્ર; સંપા૦ ધીરુભાઈ દેસાઈ; કિં૦ ૨–૦–૦; સચિત્ર, પા. ૯૨.]

કાગળના સરકારી કાબૂને લઈને વચ્ચે છાપવાનું બંધ કરવું પડેલું આ પત્ર ફરી શરૂ થાય છે. તે ગાળામાં તે હસ્તલિખિત તરીકે ચાલતું હતું. ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદી એ ત્રણ ભાષામાં લેખો તથા કાવ્યો એમાં છે. અલબત્ત, મોટો ભાગ ગુજરાતી છે; પછી અંગ્રેજી ને છેલ્લે હિંદીનો નંબર આવે છે. ઘણા લેખો વિદ્યાર્થીઓના છે એ સારી વાત છે.

એના વિષયોની પસંદગીમાં પબ્લિક સ્કૂલની કોઈ ખાસિયત જણાવાની આશા રખાય. તેવું કાંઈ હોય તો આ મુખપત્ર પરથી જણાતું નથી. ઈટન ને હેરોને ધોરણે ચલાવવા ધારેલી આ એક શાળા ગણાય. એ અંગ્રેજ શાળાઓનો ઉદ્દેશ સામ્રાજ્ય-સંચાલનની યોગ્યતા મેળવવા માટે અમીર-વર્ગની તાલીમ છે (કે હતો?), એમ કહેવાય છે. હિંદની આ તેની નકલમાં શો ઉદ્દેશ છે? એક રીતે જોતાં, આર્ય શિક્ષણપદ્ધતિની આશ્રમ-સંસ્થા એક ઢબની પબ્લિક સ્કૂલ જ હતી. પણ તે ખરેખર ‘ પબ્લિક ’ હતી. કોઈ વર્ણભેદ વિના ત્યાં બ્રહ્મચારીઓ ભણતા અને જાતમહેનત તથા શ્રમજીવનના સંગીન અને આમ પાયા ઉપર કેળવાતા. અને એમના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ નિર્ભેળ માણસાઈની ખિલવણી હોતો. કહેવાની મતલબ કે, ‘ પબ્લિક સ્કૂલ ’નો વિચાર આટલે જૂનેથી આપણે સેવ્યો છે; પરંતુ આજે તે નાશ પામ્યો છે ને તેનું અંગ્રેજી ધોરણ (કે જેને વિષે હવે તે પ્રજા જ ટીકા કરતી થઈ છે), કે જે અમુક વર્ગોદયી હેતુ લઈને જ જીવે છે, તેને આપણે ત્યાં સેવાય છે. શ્રી. મુનશીએ તેમની છેલ્લી પેલી – ‘ હિંદનું સત્યાનાશ બ્રિટને કેમ કરતાં વાળ્યું ’ – અંગ્રેજી ચોપડીમાં એક જગાએ કહ્યું છે કે, પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં વિદ્વત્તા, વીરતા ને સેવાનાં આદરમાન થતાં; એવી વર્ણ-પ્રતિષ્ઠા તૂટીને અંગ્રેજ કાળમાં બે જ પ્રતિષ્ઠિત વર્ણ થઈ છે – ૧. અંગ્રેજી ભણેલો સરકારનો વફાદાર અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મદદગાર વર્ગ, ૨. અંગ્રેજોનો વેપાર કરી ખાતો વાણિયો કે પરદેશી દલાલું કરતો વેપારી. આપણે ત્યાંની પબ્લિક સ્કૂલો ઘણે ભાગે આ બે વર્ગોની સેવામાં કામ કરે છે. તે બે વર્ગોને જ પોસાય ને ફાવે એવી તે હોય છે. આથી કરીને આ પ્રયોગમાં કોઈ નવું જોમ નથી હોતું.

પણ આ વિચાર પરથી આ સામયિકના ગુણ વિષે વહેમાવું ન જોઈએ. એને તપાસવા માટે, શાળાઓનાં બીજાં માસિક ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ. ભાષા, જોડણી બાબત વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. જાહેરખબરોને આમાં શું કામ સ્થાન આપવું? આટલી માતબર શાળાએ એટલા મળતરથી લોભાવાની જરૂર ખરી? શાળાના કામનો (૧૯૪૫–૪૬નો) હેવાલ જોતાં, સંચાલકો પોતાના શિક્ષણ-કામને બધી રીતે સભર કરવા મથતા લાગે છે. એક પ્રવૃત્તિ ઉમેરવી જોઈએ અને તે આસપાસના પ્રદેશની સેવાની. એટલે કે, સેવામંડળ સ્વતંત્ર હોય, ને તેમાં શરીરશ્રમ મુખ્ય હોય. ગૃહકાર્યમાં પણ એને સ્થાન આપવું ને અતિ નોકર-વખા-પણું હોય તો તે ટાળવું.

[જૂન, ૧૯૪૬]

૯૫

'મૅટ્રિક જર્નલ'

[તંત્રી: સો. કે. શાહ; પ્રકા૦ મુલકીવાલા, દીનબંધુ પ્રેસ, ઘીકાંટા, વડોદરા; લવાજમ રૂ. ૫+૧ ટપાલખર્ચ = ૬ રૂ.]

તંત્રી 'હેતુનિર્દેશ'માં કહે છે કે, 'વર્ષ પ્રતિવર્ષ મૅટ્રિકની પરીક્ષાનું પરિણામ જોતાં આ પ્રકારના પ્રકાશનની અમને અનિવાર્યતા જણાઈ અને આ સાહસ ઉપાડ્યું.'

સૌથી શરૂમાં ગાંધીજીનું વાક્ય ટાંક્યું છે કે, પરદેશી રાજ્યનાં અનેક અનિષ્ટોમાં, પરદેશી ભાષાના માધ્યમને ઇતિહાસ મોટામાં મોટું ગણશે. આ ભાવ અને મૅટ્રિકનું પરિણામ વધારવાના હેતુને શો સંબંધ, તેની ખબર નથી પડતી. આ માસિકમાં ભૂમિતિ, બીજગણિત, સંસ્કૃતના પાઠો અંગ્રેજીમાં પછી શું કામ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જાતનું માસિક વિદ્યાર્થીઓને કેવી મદદ કરતું હશે, એ જાણતો નથી, કેમ કે એ ક્ષેત્રમાં હું નથી. પણ માસિકમાં જોડણી અને 'સ્પેલિંગ' ની ભૂલો હોય, એ તો કેમ ચાલે?

[ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫]

૯૬

'ગુરુપ્રસાદ' (પત્રિકા)

['અથવા મહાત્માઓનાં શરૂઆતનાં ૧૮૮૧–૧૮૮૩નાં શિક્ષણો'. 'ધી અર્લી ટીચિંગ્સ ઓફ ધી માસ્ટર્સ ૧૮૮૧–૧૮૮૩' માંથી ચૂંટી કાઢેલા ફકરાઓનું ભાષાંતર. અનુ૦ પ્રભાકર મહેતા; પ્રકા૦ ચંદ્રકાન્ત વોરા; લૉ બૂકસેલર, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ; કિં૦ ચાર આના; પૃ૦ ૩૨.]

અનુવાદક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે, "ભાષાંતર જેમ બને તેમ અક્ષરશઃ (લિટરલ) કરવામાં આવ્યું છે. . . . આથી કરીને કોઈ સ્થળે ભાષાંતર ભાષાંતરિયા લાગે તો તે ક્ષમ્ય ગણશો અને જ્યાં ન સમજાય ત્યાં અંગ્રેજી ભણનાર વાચકને મૂળ પુસ્તક જોવાની સલાહ છે."

પણ ગુજરાતી જ જાણનારો શું કરે? અનુવાદ તો એમને માટે ને? અનુવાદમાં ઠેર ઠેર અંગ્રેજી શબ્દો વચ્ચે કૌંસમાં નાખ્યા જ કર્યા છે. પણ તેથી તેના અજ્ઞને શી મદદ?

અનુવાદકે પોતાની સાહિત્યશક્તિ કરતાં ભક્તિ જ, આ ચોપાનિયું પ્રસિદ્ધ કરવા દ્વારા, વધારે બતાવી છે. ભાગ્યે જ તે વાંચતાં ફાવે એવી ભાષામાં છે. અશુદ્ધિ અને જોડણીની ભૂલોનોય પાર નથી. લેખકની ધગશ સ્પષ્ટ છે. છતાં દુઃખથી કહેવું પડે છે કે, અનુવાદનું કામ તેમને ફાવતું નથી.

[ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૭

'સંદીપન'

[ગાંધી-જયંતી અંક]

દારેસલામ (પૂર્વ આફ્રિકા)ની 'હિંદુ વૉલંટિયર કોર' તરફથી ચાલતા હસ્તલિખિતનો આ છપાયેલો ખાસ અંક છે. ૧૯૩૮માં આ સંસ્થા સ્થપાઈ. શાથી તે માત્ર 'હિંદુ' છે, તે ખબર નથી. કેમ કે, આ અંકમાં મુસ્લિમ ભાઈઓય લખનારા છે અને હિંદ બહાર વસતા હિંદીઓ એક ભાઈ ભાઈ થઈને રહે છે. કાંઈ નહીં તો ગાંધીજી પાસેથી દક્ષિણ આફ્રિકાનો એમનો એટલો બોધ તો લેવા જેવો ને પાળવો શક્ય છે.

'કોર'ના મંત્રી જણાવે છે કે, પૂર્વ આફ્રિકાવાસીઓએ ગાંધી અંક આ પહેલો જ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એને માટે એમને મુબારકબાદી ઘટે છે. (ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં) લેખો ઠીક એકઠા કર્યા છે. નામ૦ આગાખાને પણ સંદેશો મોકલ્યો છે:–

> "૪૫ વર્ષથી વધુ સમયનો હું ગાંધીજીનો અંગત મિત્ર છું એ મોટું માન ને ભારે આનંદની વાત સમજું છું. હિંદના હિતને અર્થે પ્રભુ એમને અનેક વર્ષો સુધી શક્તિ અને આરોગ્ય બક્ષો એવી મારી પ્રાર્થના છે.
>
> "આમેય હિંદની સ્થિતિ ખરાબ છે; ગાંધીજી જો ન હોત તો તે આથી કેટલીય વધુ ખરાબ થઈ હોત."

અંક સચિત્ર છે. પૂર્વ આફ્રિકાના બધા હિંદીઓ ગાંધી જયંતી ઊજવે અને શોભાવે એના બાના તરીકે આ શુભ પ્રારંભને આવકાર ઘટે છે.

[નવેંબર, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૮

'કોડિયા'ને આવકાર

શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટના તંત્રીપદે, ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર તરફથી, 'કોડિયું' માસિક ઑગસ્ટની પહેલી તારીખે બહાર પડ્યું છે, એને અમે હૃદયપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ. શરૂમાં શ્રી. સ્વામી આનંદે ગુરુદેવ ટાગોરના 'કોડિયા'ની ભાવના બતાવતા એક શ્લોકનો અનુવાદ મોકલેલો તે ટાંક્યો છે. આ રહ્યો તે શ્લોક:

"આથમતો રવિ પૂછે, 'મારું
કાર્ય હવે આ કરશે કોણ?'
સુણી સૃષ્ટિ સૌ રહી સ્તબ્ધ ત્યાં
ચિત્ર સમાન બનીને મૌન.
હતું કોડિયું ખૂણે, સળવળ્યું,
કહે વિનયથી જોડી હાથ–
'સુખે સિધાવો, કાર્ય બજાવીશ
યથાશકિત હું, હે દિન-નાથ!'"

ખરું હિંદ એટલે ગામડાં; ત્યાં જ્ઞાનસૂર્ય આજે તો આથમ્યો જ કહેવાય; અને શહેરોમાં જ્યાં ઊગ્યો મનાય છે, ત્યાં તે તેનો માત્ર આભાસ જ છે. તેવે પ્રસંગે કેળવણીનું જ મુખ્ય કામ લઈને શ્રી. નાનાભાઈ 'કોડિયું' શરૂ કરે છે, એમાં કેટલું ઔચિત્ય છે, તે બતાવવાની જરૂર નથી. રાષ્ટ્રની શિક્ષણ-પ્રથા વિષે બોલતાં, પેલે દિવસે અમદાવાદમાં, વડોદરા બી.ટી. કૉલેજના શ્રી. મેનને અફસોસ કર્યો કે, "ગયાં ૧૫૦ વર્ષો, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપ્રથા ને પદ્ધતિ નિર્માણ કરવાની દૃષ્ટિએ, પરાગતિનાં નકામાં જેવાં ગયાં છે; હવે આપણે શિક્ષકોએ વેળાસર કામે લાગીને આપણી પ્રજાના માનસને ફાવે એવી પદ્ધતિ, પ્રયોગો કરીને, મેળવી લેવી જોઈએ; નહીં તો 'મૉન્ટેસોરી';

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ડૉલ્ટન' અને 'પ્રોજેક્ટ' ઇ૦ પશ્ચિમી પદ્ધતિઓ – ફાવે ન ફાવે તોય – આપણા લોકને ગળે વળગાડવામાં આવશે; આપણે તે બધા પરથી આપણને ગોઠે તેવું રૂપ શોધી લેવું જોઈએ."

આવી પદ્ધતિઓની શોધ કરવાના કાળમાં, શ્રી. નાનાભાઈના તંત્રીપદે ચાલુ થયેલ 'કોડિયું' પોતાનો કીમતી ફાળો આપશે, એમાં શંકા નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતાં તેમણે પોતાના અનુભવો લખવાનું શરૂ કર્યું છે, તે 'કોડિયા'ની એક ચોખ્ખી સેવા ધ્યાન પર આવ્યા વગર નથી રહેતી. અમે આ નવા સહયોગીને પૂરી સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૫]

૯૯

'ભૂમિપુત્ર'

ગુજરાત ભૂદાન સમિતિએ થોડા વખત પર જાહેર કર્યું હતું કે, ભૂમિપુત્ર નામથી તેના મુખપત્ર તરીકે એક પાક્ષિક શરૂ કરવામાં આવશે અને તેના તંત્રી તરીકે શ્રી. નારાયણ દેસાઈ અને શ્રી. પ્રબોધ ચોકસી કામ કરશે. તે જાહેરાત મુજબ આ નવું પત્ર તા. ૧૧–૯–'૫૩ને ભૂમિજયંતીને દિવસે બહાર પડયું છે અને હવે દર માસની ૧લી અને ૧૫મીએ બહાર પડશે, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૨ અને છૂટક નકલની કિંમત દોઢ આનો છે. (પ્રકાશન સ્થાન, યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, ૨૭૩, ગાંધી-માર્ગ, અમદાવાદ.)

આ નવા પત્રને આવકાર આપું છું. ભૂમિદાન-પ્રવૃત્તિમાં એક મહાશક્તિશાળી મંત્ર રહેલો છે. તેની આરાધના કરી એ શક્તિને પ્રગટ કરવાનું કામ આ પત્ર કરશે એવી આશા છે. અને શ્રી. વિનોબા તેમના સંદેશામાં કહે છે એમ, આ યજ્ઞનો સંદેશ આ પત્ર ગામેગામ અને ઘેરઘેર પહોંચાડશે અને ગુજરાતની કુલ ભૂમિનો છઠ્ઠો ભાગ દરિદ્રનારાયણને સમર્પણ કરાવીને કૃતાર્થ થશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પત્રનો ધ્યાનમંત્ર વેદનું નીચેનું સૂક્ત છે—માતા ભૂમિઃ પુત્રોऽहं પૃથિવ્યાઃ।—હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું અને મારી માતા ભૂમિ છે; અને પિતા પર્જન્ય છે. ધરતી પર અવતરેલા આપણે સૌ ધરતીનાં બાળ છીએ; એક જ માતાપિતાનાં ફરજંદ છીએ. ચાહે તે ધંધોરોજગાર કરીએ, પરંતુ છેવટે તેનો આધાર તો ધરતી અને તેમાંથી મળતું ધન જ છે. એ ધન સૌ સરખી રીતે વહેંચીને ખાઈએ અને એકમેકમાં ખેંચાખેંચી કે દ્રોહ દગો ન કરીએ, તો ધરતીનું ધન તેનાં બાળકોને માટે અખૂટ જ છે. એ પૃથ્વીનો તેના પુત્રોને કોલ છે. ભૂમિદાન-પ્રવૃત્તિ એ અચળ અભયવચન પર ઊભેલી છે. નવું પાક્ષિક આ આર્ષ વાણીને સારી પેઠે સમજાવે એવી પ્રભુ તેને શકિત આપો.

[૧૩–૯–'૫૩]

૧૦૦

કરાંચી સાહિત્ય સંમેલન (૧૯૩૭–૮)

૧

'અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ'

[સંપાદક અને પ્રકાશક: ભારતીય વિદ્યાભવન, અંધેરી, મુંબઈ; પૃ૦ ૮ + ૬૧૬; કિં૦ રૂ. ૪–૦–૦.]

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની ૧૩મી બેઠક કરાંચીમાં મળી. તેનો આ હેવાલ જોઈ, તે બેઠક તથા તેની સફળતા-અફળતાની ત્યારે સાંભળેલી કડવી માઠી અનેક વાતો યાદ આવી. એ બધીને અહીં ઉખેડવાનું સ્થાન નથી. તેમ જ હેવાલમાં આપેલાં વિભાગીય ભાષણોનાં ૨૩૫ પાન કે ત્યાર પછી છાપેલા નિબંધોનાં ૨૭૦ પાનના ગુણદોષ આંકવાના પણ અત્યારે હોય નહીં. આ પાંચસો પાનના આદિમાં ૧૦૨ પાનમાં સ્વાગત-પ્રમુખ તથા સંમેલન પ્રમુખનાં ભાષણ અડધાં પાન રોકે છે. ઉપરાંત કળાપ્રદર્શન ઉઘાડતી વેળાનું વ્યાખ્યાન છે; અને બાકીનાં પાનમાં સંમેલનની કાર્યવાહી વર્ણવી છે. તે વાંચીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમાંની એક બીના અમારે અહીં ટાંકવી પડે છે. તે બીના જો એક સન્મિત્રે ધ્યાન પર ન આણી હોત, તો તેને ચૂકી જવાત, એ સારું ન થાત.

વાચકને યાદ હશે કે, કરાંચીમાં સાહિત્ય સંમેલન ખોલવાનો મંગળ-વિધિ ખાસ રાખવામાં આવેલો અને તે શુભ કાર્ય આપણા એક સાક્ષરવર્ય શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર પાસે કરાવવામાં આવ્યું હતું. અમે કદાચ ભ્રાંતિમાં હોઈએ એ ભીતિથી ખાતરી કરવા, છાપાંની જૂની ફાઈલો જોતાં, તા. ૯-૧-'૩૮ના 'પ્રજાબંધુ'માં તે વિષે નીચે પ્રમાણેનો હેવાલ (તે પત્રના ખબરપત્રીએ આપેલો) પ્રસિદ્ધ થયેલો મળ્યો:

"શુક્રવાર તા. ૩૧મીએ સવારના સંમેલનની બેઠક શરૂ થઈ હતી. શરૂઆતમાં ભાઈશ્રી કરસનદાસ માણેક વિરચિત કવિતા અને પ્રાર્થના થયા બાદ કાકા શ્રી. કાલેલકરે સંમેલનનું માંગલિક પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે, તેઓ મહાત્મા ન હોઈ આશીર્વાદ આપવા નહીં, પરંતુ ગુજરાતના એકત્ર મળેલા સાક્ષરોના સહવાસનો લાભ મેળવવા આવ્યા હતા.

"સાહિત્ય સંમેલન પોતાના આદર્શોને કયે પ્રકારે સાધી શકે તેનો ખ્યાલ આપતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, લોકો આવી પરિષદ વિષે ઉત્સાહ નથી દર્શાવતા. મારો સંબંધ સાહિત્ય પરિષદ સાથે ઓછો હતો પણ હવે વધ્યો છે, એમ કહું તો ચાલે. મહારાષ્ટ્રીય અને હિંદી સાહિત્ય સંસ્થાના નિકટ પરિચયમાં રહેતો રહેતો હું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથે પણ જોડાયો છું. કારણ, પરિષદની પ્રવૃત્તિ ઈષ્ટ છે. પરિષદ સાક્ષરોનો મેળાવડો કે વિનોદનું સાધનમાત્ર ન બની રહે, પણ દેશમાં સારી શક્તિ પેદા કરે, એવી તેની પાસેથી આશા રાખી શકાય.

"આપણે ત્યાં પરિષદ તરફથી ગુજરાતીમાં પરીક્ષા લેવાની પ્રથા હજુ શરૂ થઈ નથી, કે જેવી પ્રથા હિંદી માટે છે. આથી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. જોકે પહેલ તો હિંદીએ કરી છે, પણ હવે ગુજરાતી પરિષદ પણ એ બાબતમાં ઘટતું કરે. કદાચ તમે જાણતા હશો કે, અશિક્ષિતો પાસે હજુ ઘણું લોકસાહિત્ય પડ્યું છે. આમાંનું થોડુંક આપણે જોકે ભેગું કર્યું છે, પણ તે તો રજપૂત, બ્રાહ્મણ કે વાણિયા પાસેથી; ખલાસીઓ પાસેથી નહીં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ બધું એકઠું કરીને મ્યુઝિયમમાં રાખવા માટે નહીં, પણ પ્રજા-સંગઠન અર્થે તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

"આપણે ત્યાં મતભેદોને લઈને કંઈ ખાસ કામ કરવાનું હોતું નથી. એથી તો સેવાનો આદર્શ ટળે છે. ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા પૂરતી નથી. ગુજરાતીને બદલે અંગ્રેજીને વધુ પડતું સ્થાન અપાય છે. આપણે બધા અંગ્રેજી ભાષા મારફત સામાજિક વ્યવહાર ચલાવીશું, તો આપણને ગુર્જરી માતાનો શાપ લાગશે, અને એ શાપ તો બહુ જ બૂરો છે.

"આપણે જો આપણાં જીવન ભાષા મારફત ખીલવીએ, તો જ ભાષા ઉન્નત થવાની છે. એ બધું કરવા પ્રયત્ન કરીએ, નિશ્ચય કરીએ, સંકલ્પ કરીએ, અને એને માટે ભોગ આપીએ, એ મારું માંગલિક પ્રવચન છે અને ઈશ્વરના આશીર્વાદ છે."

'આ ઉપરાંત તા. ૨જીએ વિદ્યાર્થી સંમેલન મળ્યું હતું તેમાં શ્રી. કાકા કાલેલકર તથા શ્રી. મશરૂવાળાએ પ્રવચન કર્યાં હતાં.'

અમે એ જોઈને દિંગ થઈ ગયા કે, આ એક મહત્ત્વની વાત આ ૬૦૦ પાનના દળદાર હેવાલમાં સંઘરાવી રહી ગઈ છે કે સ્થાનપાત્ર ન લેખાઈ. નથી એનો ઉલ્લેખ, નથી તેનું નામનિશાન. જાણે કે તે બન્યું જ નહોતું! અરે, જુલમ તો એ છે કે, હેવાલના પાના ૫૧ ઉપર પહેલા દિવસે '. . . વગેરેની હાજરી ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી' એમ કહી આપેલી ૫–૧૦ લીટીઓની યાદીમાંય આ સાક્ષરનું નામ નોંધપાત્ર નથી ઠર્યું! અને એમેય નથી કે, એમનું નામ જ યાદ ન આવ્યું, કેમ કે ઠરાવો મૂકનાર તરીકે પાન ૯૨ ઉપર શ્રી. કાકા કાલેલકરનું નામ આવે છે. પરિષદનું મંગળ-પ્રવચન ભુલાય એવો વિધિ તો નથી જ; બેઠકના મંત્રીઓએ કરેલી કાચી નોંધમાંથી આ સરી ન જઈ શકે. સરી જાય તોયે છાપાં તે યાદ દેવડાવી શકે. છતાં તે ભુલાયું છે, તે કેવી રીતે? ભારતીય વિદ્યાભવને હેવાલનું પ્રકાશન ચાહીને પોતે લીધું છે. તેણે આનો રદિયો આપવો જોઈએ. હેવાલની આ ક્ષતિએ શ્રી. કાકાસાહેબ જેવાને જે આ ઉઘાડો અન્યાય અને હીણું અપમાન કર્યાં છે, તેને માટે કોણ જવાબદાર છે, એ ગુજરાત જાણવા માગે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

'પરિષદ્-પ્રમુખોનાં ભાષણો'

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી પ્રકાશક: ભારતીય વિદ્યાભવન, અંધેરી, મુંબઈ; પૃ૦ ૬+૫૫૮; કિં૦ રૂ. ૪.]

સાહિત્ય પરિષદની તેર બેઠકોના પ્રમુખોનાં ભાષણોનો આ સંગ્રહ ઉપયોગી થઈ પડશે. અભ્યાસીઓને આ ભાષણો દ્વારા સાહિત્યના ઇતિહાસનું – તેના પ્રવાહોનું આકલન કરતાં ઠીક ફાવશે. સ્વ૦ ગોવર્ધનરામથી માંડીને ગાંધીજી અને મુનશી સુધીનો કાળ નર્યો લલિત રસ જ નહીં, ગુજરાતના જીવનવિકાસનાં વિવિધ પાસાં પણ રજૂ કરી શકે. એ દૃષ્ટિએ ને અન્યથા, પરિષદ-પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રારંભિક ઉપોદ્‌ઘાત કોઈ અભ્યાસીએ લખ્યો હોત તો આ સંગ્રહ વધુ દીપત. આ ઉપયોગી સંગ્રહ બહાર પાડી જે કીમતી કામ વિદ્યાભવને કર્યું છે, તેને માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

[મે, ૧૯૪૨]

૧૦૧

'રાષ્ટ્રભાષા'

[તંત્રી: શ્રી. વજુભાઈ શાહ ભાવનગર; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧–૮–૦.]

'ગુજરાત અને ગુજરાતીઓમાં રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રેમ, પરિચય અને પ્રચાર માટે પ્રયાસ કરતી માસિક પત્રિકા'નો પહેલો અંક ગયે મહિને બહાર પડ્યો તે અમને પહોંચ્યો. પોતાના કામને અંગે પ્રચારકોને પત્રવ્યવહારથી અનેકવિધ સલાહસૂચનાઓ આપવાની રહે; તે પરથી સૂઝ્યું કે, 'આના કરતાં એક પત્રિકા જ ચલાવીએ તો? કેંદ્રો સાથેનો વ્યવહાર સરળ રહે, આખા પ્રાંતમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓનો સૌને ખ્યાલ રહે, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને સહાયરૂપ થાય, અને આ પ્રવૃત્તિને લગતા શિક્ષણના અને અન્ય પ્રશ્નો ચર્ચાય, – આવા વિચારોમાંથી આ પત્રિકાનો જન્મ થાય છે.'–એમ તંત્રી પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક આવશ્યક કામને અંગે શરૂ થતા આ પ્રયત્નને અમે આવકારીએ છીએ અને તેની સફળતા પ્રાર્થીએ છીએ. હિંદની રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની છે. આ ભાષા ઉત્તર હિંદમાં સૌ કોમો બોલેચાલે છે. એમ એ એક બોલીરૂપે તો, કેટલાય ઐતિહાસિક જમાનાઓ જોતી જોતી, આજ પણ એક રૂપે મોજૂદ છે. પરંતુ તેનું સાહિત્ય બે પ્રવાહે અને બે લિપિમાં જોવા મળે છે. અને આ પ્રવાહો તથા લિપિઓ હિંદુ મુસલમાન બેઉ કોમોમાં વર્તતાં જોવા મળે છે. છતાં આજની આપણા દેશની અભાગિયા દશાને લઈને, એ નિરાળાપણું કોમી રૂપ પકડે એવો ડર છે. બાકી, પત્રિકાના મુખ પર શ્રી. કાકાસાહેબ-ના ટાંકેલા વાક્યોમાં કહ્યું છે તેમ, હિંદુસ્તાની-પ્રચારની 'પ્રવૃત્તિનો સંબંધ તો શિક્ષણ અને સંસ્કાર સાથે છે. એનો સંબંધ નથી કોઈ એક પ્રકારની રાજ-નીતિ સાથે કે નથી કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાય સાથે.' આખા રાષ્ટ્રનો વ્યવહાર આજે અંગ્રેજીથી ચાલે છે (?) તેને બદલે હિંદુસ્તાની હોવી ઘટે; પછી જ્યાં સુધી સ્વરાજ ન આવે ત્યાં સુધી રાજભાષા તરીકે ભલે અંગ્રેજી ચાલે. પરંતુ સ્વરાજને સારુય એક રચનાત્મક કામ તરીકે, સ્વેચ્છાએ જ્યાં આપણે સુધાર કરી શકીએ એમ છીએ, ત્યાં હિંદુસ્તાની દાખલ કરવી જોઈએ. એટલે, તે બાળ તથા પ્રૌઢના શિક્ષણમાં સ્થાન પામવી જોઈએ. અને છાપખાનાના આજના જમાનામાં તે વાચન દ્વારા સાધવું પડે. એટલે કે, હિંદુસ્તાની જે બે લિપિમાં લખાય છે, તે બેઉ લિપિથી આ શિક્ષણની શરૂઆત થવી જોઈએ. જેમ સ્વભાષાનું શિક્ષણ તેની લિપિથી કરવામાં આવે છે, તેમ જ હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ તેની નાગરી અને ઉર્દૂ બેઉ લિપિ દ્વારા થવું જોઈએ. તો જ તેના બેઉ સાહિત્યિક પ્રવાહમાં પ્રવેશ થઈ શકે; અને તે કરવો જોઈએ એ તો રાષ્ટ્રભાષાની આપણી વ્યાખ્યાથી જ ફલિત થાય છે.

આ કામ માટે ગુજરાતને સહેલાઈ છે, તો તેમાં ભય પણ છે. આ પત્રિકામાં 'એમાં તે શું શીખવું હતું' લેખમાં ભય ચર્ચ્યો છે, તે સાચો છે. 'કું' અને "હૈ" દ્વારા ગમે તેમ કામ લેવાય, એ ન ચાલે. નહિ તો આપણી સંસ્કારિતા દેશ આગળ ઓછી ઊતરે ને લાજે. 'રાષ્ટ્રભાષા' પત્રિકા આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભયમાંથી આપણને બચાવે અને 'હિંદુસ્તાની'નો એક જે સરળ સર્વમાન્ય ઉદ્દેશ છે, એને ગુજરાતમાં ફેલાવે, એવી આશા રાખીએ.*

[મે, ૧૯૪૨]

૧૦૨

બે કૉલેજ-માસિકો

'શેઠ લા૦ દ૦ કૉલેજનું છમાસિક'

[તંત્રી: પ્રો. પુરાણિક, અમદાવાદ.]

'સાર્વજનિકન'

[મ૦ ઠા૦ બા૦ કૉલેજ, તથા સાર્વજનિક લૉ. કૉલેજનું છ–માસિક; તંત્રી: પ્રો. ત્રિવેદી; સુરત.]

ઉપરનાં બે છ-માસિકો અમારી પાસે સમાલોચના માટે આવ્યાં છે. સામાન્ય રીતે દરેક કૉલેજ પોતાનું સાત્રિક કાઢે છે; તેમાં તેની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ મુખ્યત્વે લેવામાં આવે છે. ઉપરાંત કાંઈક લેખો તથા કાવ્યો—વિદ્યાર્થીઓના નિબંધ-વ્યવસાય જેવાં—એ પણ હોય છે. આ સાત્રિકો મુખ્યત્વે તે તે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં અને એકબીજી કૉલેજમાં અદલા-બદલાથી પ્રસરે છે. સામાન્ય વાચકને માટે તે ઓછાં નિર્માયાં હોય છે, ને તેથી તેઓમાં એ ભાગ્યે જ પ્રસરે છે.

આ બે સાત્રિકો એ જ સામાન્ય ઢબનાં છે; તેમાં નવી વિશેષતા ન જોઈ. લેખો અંગ્રેજી ઉપરાંત ગુજરાતી પણ છે. અને બેઉ ભાષામાં કાવ્યો પણ આપ્યાં છે. લા૦ દ૦ સાત્રિકમાં અંગ્રેજી કાવ્યો નથી.

સાત્રિકની સામગ્રી બાજુ વળતાં, લા૦ દ૦ સાત્રિક, જે 'સાર્વજનિકન'ની સરખામણીમાં બાળક ગણાય, તેમાં એ ઉંમરફેર તેના ઘડતરમાં પણ દેખાય છે. રૂપરંગ તથા છપામણીમાં પણ એની નવજુવાની પ્રત્યક્ષ છે: 'સાર્વજનિકન' કરતાં એ સારું સુઘડ અને 'સુ-છાપ' ગણાય. 'બીજું તો કાંઈ નહિ

* એક જણાવવા જેવી ખીના છે કે, ૧૮મા સંવત-સૈકામાં મળતા એક ગુજરાતીના હિંદુસ્તાની હસ્તલિખિતમાં પણ 'કું' જ લખેલું મળે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તોય આટલું તો સહી' —એ ન્યાયે કાગળ તેમાં હાથઉદ્યોગનો વપરાયો છે. પણ મન ઉપર છાપ શિખાઉપણાની પડે છે. અને એ તો બેઉ સાત્રિકો વિષે કહી શકાય, જોકે 'સાર્વજનિકન' તેની ઉંમર પ્રમાણે (૨૨ વર્ષ થયાં?) પીઢ છે જ. પરંતુ આ તો, કૉલેજ-વિદ્યાર્થીઓનું શિખાઉપણું સ્વાભાવિક રીતે જ ઊતરે, તેની છાપ ગણવી જોઈએ.

આ પ્રકારના સાત્રિકોનો મુખ્ય ભાગ કૉલેજની ઇતર પ્રવૃત્તિઓ —ચર્ચાપરિષદો અને રમતગમતો—નાં બયાનો રોકે છે. (કદાચ પાનાંને હિસાબે ન હોય, તોપણ તેમાં આવતી સામગ્રીને હિસાબે તો આ જ મુખ્ય ગણાય.) તે ઉપરથી તમે કૉલેજની શક્તિ અને મર્યાદા, અભ્યાસિતા અને ખેલદિલી, ઉપયોગિતા અને અનુપયોગિતા, વગેરે બાબતોનો કયાસ બાંધો, તો તે વધારેપડતું ન ગણાય.

આ બયાનોમાં ગુજરાતી મંડળના બયાન સિવાય બધાં અંગ્રેજીમાં છે, તે તો કૉલેજની ભાષા અંગ્રેજી હોય એ વટના માર્યા જ ને? બાકી, શું કામ આ નિવેદનો સ્વભાષામાં અને કાંઈક વિગતે ન હોવાં ઘટે? ચર્ચાઓનાં નામ અપાયાં છે, પરંતુ તેની સામગ્રીની નોંધ કે કાંઈ ન મળે. નિવેદનો વાંચતાં ક્યાંક ક્યાંક એવું પણ લાગે છે કે, બિચારો મંત્રી કહેવા મથે છે પણ પરભાષા ખૂટે છે. અને ખૂટે જ. શા માટે આ ભાગ સ્વભાષામાં આપવો ન ઘટે? એ અંગ્રેજીમાં જ હોય એવી ધારાધોરણી ફરજ તો નથી જ.

બીજું એક જોયું કે, દરેક મંડળ કે સમિતિમાં વર્ગવાર પ્રતિનિધિ હોવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થિની-પ્રતિનિધિ પણ હોય છે, આ શું કામ હશે? સ્ત્રીદાક્ષિણ્યના માનમાં? સ્ત્રીઓની સમાનતા સંભાળવા? આમાં તો ઊલટી અસમાનતા ચોડી દેખાય છે. સમાનતાવાદી વિદ્યાર્થિનીઓએ આને અપમાન ગણવું ન જોઈએ?

બેઉ સાત્રિકોમાં જાહેરખબરો પણ જોઈ! કૉલેજ સાત્રિકે છાપા-જગતની આ બજારુતા સુધી ઊતરવાની શી જરૂર? અને તેમનો પ્રકાર પણ સૂચક ગણાય. કૅમેરા, શાહી, ઇંડિપેન, ચશ્માં, એ 'સુધરેલ' સામગ્રી એમાં આવે છે. કેટલાક ખાસ શિક્ષણ અને ટ્યૂશનના વર્ગો એમાં છે. પરંતુ એમાં 'સોંઘી નકલોથી સાવધ રહેજો' કહીને સ્મૃતિ-સહાયક ગોળીઓ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વિદ્યાર્થીઓ તથા ખેલાડીઓ માટે સર્વોત્તમ યાકૂતી' કહીને 'આસવ' પણ આવે છે! અને આસવને માટે ભલામણ કરી છે કે, 'શક્તિ, બળ અને સ્ફૂર્તિ આપે છે અને શરીર સ્નાયુ તથા મગજને પુષ્ટ કરે છે.' કૉલેજના સંચાલકો જો આવું જાહેર કરે, તો તે તેમના વિદ્યાર્થીઓને ભલામણ રૂપે જ થયું. અને જો તમે તમારા સાત્રિકમાં એ છાપો તો તમે તે સ્વીકારો છો, એમ જ થયું, યા કૉલેજ જેવી ઉચ્ચ સંસ્થાને માટે તો એમ માનવું જોઈએ. કે પછી છાપાંમાં જાહેરખબર ગમે તેવી આવે, એમાં છાપાવાળાને વિચાર કરવાનો ન હોય, — એ વેપારી બુદ્ધિની નીતિરહિતતા અહીં પણ માનવી?

Prop. (જો જો Prof. વાંચતા!) . . . ની હોટેલની જાહેરાત પણ આ સાત્રિકમાં આવે છે! વિદ્યાર્થીઓનું માનીતું એક જ સ્થળ — 'કાફે' પણ છે! આ જાતની જાહેરખબરો આપનારાઓ કૉલેજ-માસિકમાં જાય છે એ એટલા જ માટે કે, તેમને ત્યાં ઘરાકીની આશા વિશેષ છે, એમ જ ને? કોઈ સારો બૂકસેલર પોતાની જાહેરાત નથી આપતો; કેમ કે એને ખાતરી છે કે, એવો ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી, — વિદ્યાર્થીઓ ખોળતા આવશે — એમ માનીને? અમે આશા રાખીએ છીએ કે, સાત્રિકના તંત્રીઓ જાહેરાતોમાં વિવેક કરવાનું ન રાખતા હોય તો રાખે. ઉચ્ચ શિક્ષણ-સંસ્થાઓ પાસે ગતાનુગતિકતા નહિ પણ નવીન અને વિચારપૂત ઉચ્ચાચારની આશા રખાય.

અને લેખો બાબતમાં પણ એ જ જૂની ગતાનુગતિકતા મળે છે. વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ વિદ્યાઓ ભણે છે, તો તેની ફોરમ તેમનાં ગુજરાતી લખાણોમાં કેમ નથી? ત્યાં તો કાચા લેખકના પ્રારંભિક પ્રયાસો જ જોવા મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય જ ત્યાં આજે શીખવાય છે, અને સાહિત્ય એટલે લલિત સાહિત્ય; તેથી માત્ર તેવા જ લેખો આવે છે? ગણિત, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન, કાયદો, ઈતિહાસ ઈત્યાદિ વિષયો અંગ્રેજીમાં શીખવાય, તેથી વિદ્યાર્થીઓ તે વિષે ગુજરાતીમાં કેમ ન લખે? જો તેઓ ગુજરાતી ભણે છે, તો તેનો પરચો પેલા વિષયોને ગુજરાતીમાં ઉતારી બતાવવામાં જ રહેલો છે. એક સૂચક આશ્ચર્ય કહેવાય કે, સ્વભાષામાં એક પણ ઉચ્ચાભ્યાસી વિદ્યાવિજ્ઞાનનો લેખ આ સાત્રિકોમાં મળતો નથી. સમજીએ તો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજના કૉલેજ-શિક્ષણની અને તેની દિશાની આ નાનીસૂની ટીકા નથી. તે એમ સૂચવે છે કે, તેઓ પ્રગતિકર નથી; ત્યાં અભ્યાસિતા તરફ આગળ વધી નવા નવા વિદ્યાવિકાસના માર્ગો નથી શોધાતા.

જાણવા પ્રમાણે, આ બે કૉલેજનાં સંચાલન-તંત્રો ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટી પોતાને ત્યાં સ્થાપવા અહમહમિકા કરે છે. સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા અને અનન્ય ઉપાસના વગર, આ બધાં ફાંફાંમાં વ્યર્થ શકિતવ્યય ન થાય તો સારું. યુનિવર્સિટી સ્થાપવા જેવી વિદ્યાશકિત આ માસિકોની પાછળ ધબકતી નથી દેખાતી. તે બાબતમાં નંબર જ આપવો હોય, તો તેમની ઉંમર પ્રમાણે જ નંબર મળે છે, એ શરૂમાં જ મેં કહ્યું.

ઉપર કરેલી કેટલીક છૂટક સૂચનાઓ ઉપર ધ્યાન આપવા તે તે સાત્રિકના તંત્રીમંડળને વિનંતી છે.

[જાન્યુઆરી, ૧૯૪૨]

૧૦૩

‘પ્રકૃતિ’

[તંત્રી : હરિનારાયણ આચાર્ય; ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ (ભદ્ર; અમદાવાદ)નું મુખપત્ર – ત્રૈમાસિક; પુ૦ ૧, અંક ૧લો; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩.]

માત્ર આઠ જણની હાજરીવાળી સભાએ, ૧૯૩૭ના અંત ભાગમાં, “પ્રકૃતિનો અભ્યાસ વગેરે કરવા માટે ‘ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ’ની સ્થાપના કરી અને જાતે એ મંડળના સ્થાપક સભ્યો થયા.” એ શરૂઆતમાંથી આ મંડળ આજે ૬૦–૭૦ સભ્યોની સંસ્થા બની છે; તેણે એક નાનકડું સંગ્રહસ્થાન પણ જમાવ્યું છે; અને હવે આ ત્રૈમાસિક રૂપે લેખન-પ્રવૃત્તિ પણ તે શરૂ કરે છે. અમદાવાદમાં શરૂ થયેલી આ પ્રવૃત્તિના સંચાલકોનો પોતાના કામ માટેનો પ્રેમ તથા ખંત બતાવવા આટલી હકીકત પૂરતી છે. ‘પ્રકૃતિ’માં લેખો મુખ્યત્વે ગુજરાતની પ્રકૃતિને લગતા અને સપ્રમાણ આપવામાં આવશે એમ તંત્રી જણાવે છે, અને કહે છે કે, ‘માત્ર કવિતા કે કેવળ કલ્પના-મૂલક લેખોને સ્થાન મળશે નહીં.’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પહેલા અંકની સામગ્રીમાં મંડળનો પરિચય, હિસાબ ઈત્યાદિ આપીને પછી ગુજરાતનાં ઘાસ, પંખી, માછલી, કીટક, વનસ્પતિના જાણકારોના લેખો છે. એ બધું વાંચ્યા વગર તે વિષે વાત કરવી બરોબર નથી. માનું છું કે, માસિકના લેખો તદ્વિદો માટે નહીં, પણ ગુજરાતી વાંચી જાણનારા સામાન્ય વાચકો માટે ઉપયોગી થાય એવા રાખવાનું ધોરણ રહેશે. મંડળે પોતાના કામમાં ગુજરાતને રસ લેતું કરવાનું છે. એટલે માત્ર તદ્વિદોની જ પ્રવૃત્તિ બનાવી દેવી એ મંડળને ન પોસાય. અને પ્રકૃતિનું કેટલુંય જ્ઞાન તો આજ ગ્રામ્ય અને અભણ ગણી ઉવેખાતા ગ્રામિકો પાસે છે, જે નાગરિકો પાસે નથી; અથવા છે તો માત્ર અંગ્રેજી પુસ્તકોની ઘરેડનું. એ જ્ઞાનને પણ આ માસિક એકઠું કરી આપે, તો સારી સાહિત્યસેવા પણ થશે.

એક બે બીજી વસ્તુઓ સર્વસામાન્ય સાહિત્યિક જરૂરિયાત વિચારતાં સૂઝે છે. એક તો પરિભાષાની. પરિભાષા ભારે સંસ્કૃતિયા ન થઈ પડે એ સંભાળ રાખવી જોઈએ. બલ્કે, તે તે ભાગના લોકો પાસેથી ચાલુ ભાષા જાણી તે પ્રચલિત કરવાનું યાદ રાખવું જોઈશે. આવું સંશોધન થાય તો એક અણખેડાયેલું ક્ષેત્ર ખેડાવા લાગે.

માસિકની સામાન્ય ભાષાને વિષે પણ આ સંભાળ રાખવી ઠીક. ઉપરાંત જોડણી બાબત પણ વિનંતી કરવાની કે જોડણીકોશને અનુસરવામાં આવે.

સ્વભાષા મારફત વિજ્ઞાનના ખેડાણમાં અને ગુજરાતની વિપુલ કુદરતી સમૃદ્ધિના જ્ઞાનમાં આ માસિક કીમતી સેવા અર્પો, એવી આશા અને પ્રાર્થના છે.

[જાન્યુઆરી, ૧૯૪૨]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૪

એક શિક્ષણપત્રિકા

અમદાવાદની નવચેતન હાઈસ્કૂલ, "શાળાની હરેક જાણવા લાયક પ્રવૃત્તિથી વાલીઓને માહિતગાર રાખવા, માબાપો પોતાનાં બાળકોના સંસ્કાર ઘડવામાં શિક્ષણ-દૃષ્ટિએ શું કરી શકે તે વિષે લેખ-સામગ્રી પીરસવી, અને એમ કરી માબાપો અને શાળા વચ્ચે બાળકના ઘડતર અર્થે મેળ કેળવવો," —આવા હેતુથી પોતાની એક શિક્ષણપત્રિકા કાઢે છે; અને તેના ૧લા વર્ષનો ૫–૬ ભેગો અંક અમને સમાલોચનાને માટે મોકલ્યો છે. ફૂલ્સકેપનાં ચાર પાનાંની પત્રિકામાં બે લાંબા લેખો ઉપરાંત એક કાવ્ય અને અને ૦।।। કટાર જેટલી શાળાની ખબરો આપી છે. ઊઘડતે પાને વચ્ચે 'અમારી વિશિષ્ટતાઓ' કરીને શાળાની ખાસિયતોની જાહેરાત છે.

માધ્યમિક શાળાઓના ધંધામાં જે બજારુ હરીફાઈનું અનિષ્ટ તત્ત્વ ઘૂસ્યું છે, તેને આ પત્રિકા કોઈ રીતે ન પોષે અને સાચા અર્થમાં પોતાના હેતુને પ્રમાણિકતાથી સેવે, તો જ આવી પત્રિકાઓ સાર્થક થાય.

ઉપરની શિક્ષણપત્રિકામાં "કોની જવાબદારી" મથાળાવાળા લેખમાં તેના લેખક લખે છે:

"માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરી રહે ત્યારે છોકરા અથવા છોકરીની ઉંમર સાધારણ રીતે સત્તરની આજુબાજુની હોય છે. તે સમયે માબાપ તેમની પાસેથી અનેક જાતની આશા રાખે છે અને તેમની બાબતમાં અનેક જાતની આકાંક્ષાઓ સેવે છે . . . (પણ) ઘણાંખરાં માબાપો ૧૭–૧૮ વર્ષની ઉંમરનાં પોતાનાં બાળકોને જુએ છે ત્યારે તેમનું શું જણાય છે? બાળકોનાં શરીર 'ડડળી' ગયાં હોય છે. શરીરમાં લોહી ને માંસનો સર્વથા અભાવ જણાય છે. સુડોળતા કે સુંદરતા ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. આંખો નિસ્તેજ હોય છે. મોં લૂખું અને શરીર માયકાંગલું બની ગયું હોય છે. ભણવામાં સારા થવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત તો દૂર રહી, પણ ઘણુંખરું બધા જ વિષયમાં તેઓ કાચાં છે, એવો શિક્ષકોનો અહેવાલ આવ્યા કરે છે. શાળાઓની ફી ઉપરાંત તેમને માટે ખાનગી શિક્ષકોના પગાર આપવા પડે છે. તેઓ વાત કરી શકતાં નથી એટલું જ નહીં, ચાર માણસોમાં પોતાની જગા નથી કરાવી શકતાં; એટલું જ નહીં પણ દુનિયાનાં ઠરેલ અને ડાહ્યાં માણસોમાં હાસ્યપાત્ર બને છે. પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાની શક્તિ તેમનામાં આવેલી હોતી નથી. અને ખૂબ મહેનત કરીને મેળવેલી દોલત તેઓ વેડફી નાખશે એનો માબાપોને દરેક પળે ભય લાગ્યા જ કરે છે. . . . આ બધા સાથે તેમને અને વિનયને બાર ગાઉનું છેટું હોય છે. આજ્ઞાંકિતપણું અને વિનય તો બાજુ ઉપર રહ્યાં, પણ પોતાનાં માબાપો તરફ માનની નજરથી તેઓ જોતાં પણ નથી. તેમને ઓછામાં ઓછું ચાનું વ્યસન તો લાગેલું હોય છે. અને ઘણાંખરાં તો 'બીડી'ની લત ઉપર પણ ચડી ગયા હોય છે. માબાપના પૈસા અને આબરૂ જાણે તેમનાં મોજશોખને માટે જ ભેગાં થયાં હોય, એવું તેમનું વર્તન હોય છે.

"આ બધું જોઈને માબાપનું હૃદય દ્રવે છે. તેમનાથી ઊનો નિસાસો નંખાઈ જાય છે. શું આવું જોવા બાળકોને કેળવણી આપી? શું આ પરિણામ લાવવા આટલા બધા પૈસા ખરચ્યા? આના કરતાં તો છોકરાને કશું જ ન ભણાવ્યું હોત અને પહેલેથી અમારા ધંધામાં નાખી દીધો હોત અને છોકરીને પહેલેથી પરણાવી દીધી હોત તો વધારે સારું, એમ તેમને પ્રામાણિકપણે લાગે છે."

ઉપરનું કથન વર્ષોથી એક માધ્યમિક શાળા ચલાવતા શિક્ષકના અનુભવનું ચિત્ર ગણાય. ૧૧–૧૨થી ૧૬–૧૭ વર્ષની ઉંમર વચ્ચેનો જીવનગાળો ઘડતરની દૃષ્ટિએ મુખ્ય અને અતિ મહત્ત્વનો ગણાય છે. અને તેથી માધ્યમિક શિક્ષણને આખા શિક્ષણ-શરીરની કરોડ કહેવામાં આવે છે. ઉપરનું શબ્દચિત્ર આપણી શિક્ષણકરોડનું જો સાચું નિરૂપણ હોય, તો આપણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેળાસર ચેતવું જોઈએ. એમાં કોની જવાબદારી છે, એ ઝીણવટથી જોઈ વિચારીને ચાંપતા ઉપાય લેવા ઘટે.

ઉપરોક્ત લેખમાં આ જવાબદારી કોની છે, એ મુખ્યપણે વિચારાયું લાગે છે. તે બાબતમાં લેખક પોતાનું મંતવ્ય આમ જણાવે છે:

> "અને છતાંય આવા પરિણામ માટે કોણ જવાબદાર છે? હું સાચું કહી દઉં તો કોઈ માબાપ રખે ચમકે: એમાં મોટે ભાગે માબાપ જ જવાબદાર હોય છે. બાળકના ઉછેર વખતે અને તેની કેળવણી વખતે તેઓ જોઈએ તેટલો રસ નથી લેતાં. બાળક શું કરે છે તેનું તેમને જરી પણ ભાન નથી હોતું. જે લાખો રૂપિયાનો વારસો બાળકોને આપી જવા તનતોડ મહેનત કરે છે, તે રૂપિયાને તે સાંચવી શકશે કે કેમ, તે જોવાની તેઓ પરવા કરતાં નથી. એક લેખકે કહ્યું છે તેમ, બાળક જેવું અમૂલ્ય ધન આપણે કેવા હાથમાં સોંપીએ છીએ તે આપણે કદી પણ જોતા નથી. પરિણામો ખરાબ આવ્યે ચમકી ઊઠીએ છીએ."

મને લાગે છે કે, માબાપો પર આમ ઢોળી પાડ્યે શિક્ષકો પોતાની જવાબદારીમાંથી છટકી શકે એમ નથી. પ્રસ્તુત લેખક શિક્ષકની તો કશી ભૂલ જ નથી જોતા કે શાથી, પરંતુ તેની કોઈ જવાબદારી જણાવ્યા વગર, માબાપોને શિખામણ આપવા બેસી જાય છે કે, તમારા બાળકને માટે શાળાની પસંદગી કરતી વખતે અમુક જોજો અને તમુક જોજો. છેવટે એટલું જ નથી કહ્યું કે, આ બાબતમાં . .. શાળા તમને જરૂર સંતોષ આપશે! અસ્તુ.

આ બાબતમાં જેમ માબાપો કાંઈક અંશે દોષિત હોઈ જવાબદાર છે, તેમ જ શિક્ષકો અને કેળવણીના કામમાં અસર કરતાં બીજાં બધાં બળો — જેવાં કે, સમાજવ્યવસ્થા, અર્થતંત્ર, રાજતંત્ર, ઇ૦ — પણ એટલાં જ જવાબદાર છે. આજના શ્રમવિભાગવાદના જમાનામાં, કદાચ માબાપો એમ પણ માનતાં હોય કે, બાળકોને જન્મ આપી ખવડાવવું–પિવડાવવું એ અમારું કામ છે; ભણાવી–કરી સારાં કરવાં એ શિક્ષકનું કામ છે. અરે, શિક્ષકો તો એમના દાવામાં એટલે સુધી આગળ વધ્યા છે કે, છાત્રાલય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્વારા તેઓ માબાપનું કામ પણ હાથ કરવા માટે તાકે છે. આ જાતની સહાયકારી પદ્ધતિ ચાલતી હોય, તે વખતે શિક્ષકની અને શિક્ષણતંત્ર ચલાવનારી સરકાર તથા યુનિવર્સિટીની વધારે જવાબદારી ગણાય, એ તર્કદુષ્ટ વાત નથી. શિક્ષકોએ માબાપનો સહકાર સાધવો હોય,—સાધવો જોઈએ,—તો તેમની ભૂલ કાઢવા દ્વારા તે સાધવાની નીતિ તો અફળ જ મનાય. [જુલાઈ, ૧૯૪૦]

૧૦૫

૧૯૩૭-૩૮માં મુંબઈની કેળવણી

મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાનો ૧૯૩૭-૩૮ સાલનો દળદાર હેવાલ હમણાં બહાર પડચો છે. ૧૯૩૭-૩૮ એટલે પ્રજાકીય પ્રધાનોની કારકિર્દીનું પહેલું વર્ષ. કેળવણીખાતાના નવા નવા પ્રયોગો આ સાલ પછી, એટલે કે ૧૯૩૮--૩૯માં ઘણાખરા શરૂ થયા છે. એથી, પહેલા કરતાં બીજું વર્ષ વધારે રસપ્રદ હેવાલવાળું હોવાનું. છતાં આ વર્ષનો હેવાલ એટલે કઈ ભૂમિકા ઉપર આ બીજું વર્ષ આરંભાયું એ બતાવનાર મૂળ સ્થિતિ, એમ તો ખરું જ. એ દૃષ્ટિએ આ હેવાલ ધ્યાનપાત્ર ગણાય:

વર્ષ દરમિયાન શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી છે; પરંતુ ત્રણ છોકરે એક છોકરો જ્યાં શાળામાં છે, ત્યાં આગળ એ વધારો શા લેખામાં છે? અને જે રીતે આજે શાળાનું તંત્રસંગઠન થાય છે એ રીતે જો કરવાનું હોય, તો સરકારી નાણાંસ્થિતિ એવી નથી કે ભણવાની વ્યવસ્થામાં કોઈ રીતે ઉછાળો આવી શકે. એ સ્થિતિમાં તો, સરકારી નિવેદનના શબ્દોમાં, 'સ્થિરતાપૂર્વક પ્રગતિ' જ શક્ય છે. આ સ્થિતિ પ્રાથમિક કેળવણીની થઈ.

માધ્યમિક કેળવણી બાબત નિવેદનનું એક વાક્ય જ ધ્યાન પર આણવાથી તેનો આખો પ્રશ્ન ટૂંકમાં સમજાશે: 'સંખ્યાની દૃષ્ટિએ માધ્યમિક કેળવણીની સ્થિતિ ગમે તેવી સંતોષકારક હોય, પરંતુ મૅટ્રિક પરીક્ષાની એના આખા ક્ષેત્ર પર વાગતી જોહાકીને લઈને, માધ્યમિક શાળાઓનું કામ કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકારની સંપૂર્ણતા તરફ જવાને બદલે માત્ર એક (કૉલેજની) પૂર્વતૈયારી જેવું જ છે, એમ લાગે છે.'

આથી કરીને, આ વર્ષનું આગળ પડતું કામ એ થયું છે કે, શિક્ષણ-ક્ષેત્રના નીચેના વિધવિધ પ્રશ્નો તપાસવા માટે ચાર ખાસ સમિતિઓ નીમવામાં આવી હતી: (૧) શારીરિક કેળવણી, (૨) પ્રૌઢ કેળવણી, (૩) ઔદ્યોગિક કેળવણી, (૪) પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની તાલીમ. હવે આ સમિતિઓનાં નિવેદનો બહાર પડી ચૂક્યાં છે અને સરકાર તે મુજબ કામો પણ ઉપાડવા લાગી છે.

પ્રજાકીય સમિતિની મારફત કેળવણીના વિવિધ પ્રશ્ન વિચારાવી પગલાં ભરવાની નીતિ વખાણવા જેવી ગણાય. પરંતુ, યુ૦ પી૦ તથા બિહાર સરકારે જે રીતે કામ ઉપાડ્યું છે તે જોતાં, સ્વતંત્ર ને અલગ અલગ સમિતિઓ નીમવાથી આખો પુનર્ઘટનાનો પ્રશ્ન નાહક ટુકડા નથી થઈ જતો? બિહાર સરકારે સમગ્ર પુનર્ઘટના સારુ એક વ્યાપક સમિતિ નીમી, જે આખું ચિત્ર એકસળંગ ને સાંગોપાંગ વિચારી શકે. આપણે ત્યાં અલગ અલગ ભાગો નિહાળાતા હોવાથી, બધાનું સમન્વિત એકીકરણ કરવાનું ઊભું રહે છે. એ જ્યાં સુધી ન થાય ને નજરમાં ન આવે ત્યાં સુધી, ભાગો પર જતી નજર બરોબર ઠરે નહીં ને ખ્યાલ આવે નહીં, એ ઉઘાડું છે. કદાચ એ ભાગોમાં નાહકની ખેંચાખેંચી પણ ઊભી થાય.

હવે મુંબઈ યુનિવર્સિટી પરનો અધિકાર, જે હિંદી સરકાર પાસે હતો, તે પ્રાંતીય સરકારને કાયદેસર સોંપાયો છે. એટલે તેને અંગે પણ વિચાર શરૂ કરવો જોઈશે. કદાચ, આજના તંત્રની નાડ જેના હાથમાં છે એવી આ સંસ્થા પ્રાંતીય સરકારના હાથમાં અત્યાર સુધી ન હોવાથી, ઉપર મુજબ વિભાગીય કામ ને વિચારણા કરવાં પડ્યાં હશે. હવે એ કાબૂ હાથમાં આવ્યો છે, એટલે આશા રાખીએ કે, પુનર્ઘટનાનું આખું ચિત્ર વિચારવા ને રજૂ કરવા પ્રયત્નો થશે.

[૮–૧૦–'૩૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૬

પ્રગતિના છ મહિનાઓ

[મુંબઈ સરકારના ત્રીજા છમાસિક કામનો અહેવાલ; સરકારી પ્રેસ તરફથી પ્રકાશન.]

મુંબઈ સરકાર, પોતાનાં લોકોપયોગી કામોની આમપ્રજાને જાણ થાય તે સારુ, દર છ છ મહિને એક પત્રિકા કાઢે છે, અને તે મફત વહેંચે છે. એમ લાગે છે કે, મૂળ તે અંગ્રેજીમાં લખાય છે, ને પછી પ્રદેશવાર તેનાં ભાષાંતરો કરી લેવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં આવી છમાસિક પ્રગતિની બે પત્રિકાઓ બહાર પડી ચૂકી છે. ૧૯૩૮ના જુલાઈથી ૧૯૩૯ના જાન્યુઆરી સુધીના છ મહિનાની અંગ્રેજી પત્રિકાનો આ ગુજરાતી તરજુમો છે.

આ બહુ ઉપયોગી પ્રકાશન ગણાય. છાપાંમાંથી છૂટક છૂટક ખબરો જાણનારને છ મહિને આખા કામનો એકત્રિત ખ્યાલ તે આપી શકે છે. અને જે કાંઈ ન જાણતો હોય તેને આ પત્રિકા સત્તાવાર ખબરો કહે એ લોકશિક્ષણની પણ જરૂરની સાહિત્યસામગ્રી થઈ. પરંતુ, આ પત્રિકાનું સાવ તરજુમિયા ભાષાન્તર, ભાષાના સ્વાભાવિક પ્રવાહનો અભાવ, કેટલીક કઢંગી વાક્યરચનાઓ અને શબ્દપ્રયોગો, તથા તદ્દન અવ્યવસ્થિત અશુદ્ધ જોડણી — એ બધું આવા ઉપયોગી પ્રકાશનની ઉધાર બાજુએ જાય છે. પ્રાંતીય ભાષાઓનો ઉત્કર્ષ ઈચ્છનારી પ્રજાકીય સરકારે તો આ ન સાંખી લેવું ઘટે. અંગ્રેજીમાંથી તરજુમો કરાવવાને બદલે સ્વતંત્ર ગુજરાતી લખાણ કરાવાય, તો કેટલાય દોષો તો આપો-આપ ટળે. અંગ્રેજી જેટલી જ ચીવટથી પ્રાંતીય ભાષામાં લખનારા નોકરો સરકારે આને માટે ખાસ રાખવા જોઈએ. પણ ગમે તેવી ભાષાથી ન જ ચલાવી લેવાય. આ ઉપયોગી પ્રકાશનનો પ્રચાર કરવો હોય તો આ દોષો દૂર જ કરવા ઘટે. સરકારનાં કામોથી વાકેફ રહેવા માગનારે આ પત્રિકા મેળવવા કાળજી રાખવી.

[ઑકટોબર, ૧૯૩૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૭
ચાર નિવેદનો

૧

નીચેનાં ચાર નિવેદનો કેટલાક મહિનાથી મારી પાસે પહોંચ્યાં છે. તે ચારે નિવેદનો ગુજરાતમાં આજ ચાલતી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો ચિતાર આપે છે. તે ચાર નિવેદનો આ છે:

૧. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ૧૯૩૯–૪૦ના કાર્યનું નિવેદન. પ્રકા૦ ગૂ૦ વિ૦ના મહામાત્ર.

૨. વિદ્યાપીઠની અંતર્ગત ગ્રામસેવા સમિતિના તે જ વર્ષના કાર્યનું નિવેદન. પ્રકા૦ શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ, સમિતિના મંત્રી.

૩. બોચાસણના વલ્લભ વિદ્યાલયનું નિવેદન. પ્રકા૦ તેના આચાર્ય શ્રી. શિવાભાઈ ગો૦ પટેલ.

૪. વેડછી સ્વરાજ આશ્રમનું નિવેદન. પ્રકા૦ તેના સંચાલક, શ્રી. જુગતરામ દવે.

મેં શરૂમાં કહ્યું એમ, આ ચારે નિવેદનો મળીને આજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાલતી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું બયાન રજૂ કરે છે. ૧૯૨૦માં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રારંભ થયો, ત્યારે અસહકાર તેનો કેન્દ્રીય મુદ્દો હતો. રાજકીય સ્થિતિ બદલાતાં જતાં, એ મુદ્દો આજ એવો મુખ્ય નથી રહ્યો. એ મુદ્દો અમુક અંશે નકરાત્મક હતો. આજ હવે કેળવણીની રાષ્ટ્રીયતા કસી જોવા આપણને કેટલાક હકારાત્મક મુદ્દા મળે છે. તેમાં સૌથી મોટો મુદ્દો તો એ છે કે, દેશની સમગ્ર જનતા માટે અને એ આઝાદ છે એમ જ લગભગ ગણીને આખું શિક્ષણતંત્ર હવે નવેસર નિર્માણ કરવું છે. આથી જ કદાચ અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય પુનર્ઘટના મંડળનાં કાર્યોમાં કેળવણીને પણ ગણી છે. પણ એ મંડળનો તો કલ્પનાઓ કરવા પાછળ વધુ સમય જાય છે. ગાંધીજીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના તેરવિધ કાર્યક્રમમાં પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો લઈને સૂચવેલી બાબતોનો સમગ્ર વિચાર કરીએ તો કેળવણીની પુનર્ઘટનાનો પ્રારંભ ક્યાંથી કરવો, એ તરત દેખાઈ આવે છે. અને અહીં પણ એ જ નિયમ લાગે છે કે, કામ કામને શીખવશે; શરૂ કરો તો 'આગે આગે ગોરખ જાગે.'

આ શરૂઆતના બે માર્ગો ઉઘાડા છે. મહાસભાવાદી સરકાર આવતાંવેંત એ બે માર્ગો ઝટ ઝળકી આવ્યા તેનું કારણ પણ એ જ. આ બે માર્ગો તે, એક છેડે બાળકોની—પાયાની કેળવણી સંગીન કરવા પાછળ મંડવું; બીજે છેડે અજ્ઞાન પ્રૌઢનો એટલો જ મોટો પ્રશ્ન છે તે હલ કરવામાં લાગવું. હાલ ચાલુ છે તે માધ્યમિક ગણાતી સ્કૂલો અને કૉલેજો ભલે વચ્ચે રહી જાય; બે ધ્રુવબિંદુઓ જો સાચું જોર પકડે તો વચલા ચાલુ ખેલને પણ જોર અને ઉપયોગિતા એ અર્પશે. એટલે, આજે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હકારાત્મક વ્યાખ્યાનો મુદ્દો આ છે અથવા હોવો જોઈએ કે, પહેલી જરૂર પહેલી સંભાળો; ચાલુ છે એ તો ચાલે જ છે.

ઉપરનાં ચાર નિવેદનો તે દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો, વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાલતું ગૂજરાત વિનય મંદિર બાળકોની પાયાની અને સર્વસામાન્ય કેળવણીનો દૃઢભાજક ખોળવા પ્રયોગ કરે છે. દરેક બાળકને ઓછામાં ઓછી સામાન્ય કેળવણી કઈ આપવી જોઈએ એ નક્કી કરવાની રાષ્ટ્રીય જરૂર છે. આ એકમને કૉલેજની જોહાકીથી મુક્ત રાખીને વિચારવો જોઈએ. ભણનારાના ૯૦ ટકા આજ હાઈ સ્કૂલનું પણ પૂરું નથી કરી શકતા; છતાં તે હાઈ સ્કૂલની કાર્યરેખા કૉલેજની જરૂરિયાતો જોઈ વિચારીને કરી છે. એટલે પાયાનું શિક્ષણ જે પાયે હોવું જોઈએ તે દોદળું અને અદિશ બની રહે છે. આ ટીકા આજે લગભગ સર્વમાન્ય થઈ છે. વિનય મંદિરનો ઈરાદો આ ટીકામાંથી રસ્તો શોધવાનો છે.

વિનય મંદિર ઉપરાંત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશનનું તથા અન્ય કામ ચાલે છે, એનો વિસ્તાર અહીં કરતો નથી. જેમને આમાં રસ હોય તે મૂળ નિવેદન વિદ્યાપીઠમાંથી મંગાવી શકે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રામસેવા સમિતિ પ્રૌઢોની કેળવણીનો, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પુનર્ઘટનાનો બીજો છેડો શોધે છે. માત્ર અક્ષરજ્ઞાન આપવું એ ભલે આજે પ્રૌઢ કેળવણીનું મુખ્ય અને કદાચ શીઘ્ર-સાધ્ય અંગ મનાય. પરંતુ એ સાધન જ છે; તેનું સાધ્ય તો આપણી પ્રૌઢ વસ્તીને સ્વરાજની તાલીમ આપી, પોતાના દેશના હિત વિષે તેને સમજણી, વિચાર કરતી, અને આચરતી કરવાનું છે. એ કામ સ્વરાજ-સરકાર અને સ્વતંત્ર પ્રજા બેઉ મળીને દરેક દેશમાં કરે છે. જે પ્રમાણમાં એ થાય છે તે પ્રમાણમાં સરકાર-તંત્ર પણ સફળ બને છે. આપણા દેશમાં આજે સ્વરાજ-સરકાર નથી, એટલે અંશે એના તરફનો ફાળો આ કાર્યમાં મળતો નથી. તેથી પ્રજાસેવકોને કદાચ બેવડો ભાર ઉપાડવાનો આવે છે.

ગ્રામસેવા સમિતિ કુલ ૩૩ સેવકો દ્વારા આજ ગુજરાતમાં કામ કરે છે. કામનો પ્રકાર ટૂંકમાં કહેવો હોય તો ગાંધીજીનો તેરવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે. જે સેવક જે જે કામ અને જેટલું સાધી શકે, તે સેવક તે તે કામ તેટલું સાધે છે. સેવક પોતાની મર્યાદા પોતે આંકે છે. સમિતિ તેને સામાન્ય માર્ગ-સૂચન કરે છે. હેવાલના વર્ષમાં બધા સેવક બારડોલી મુકામે મળ્યા હતા. તે સંમેલનમાં કશો ઠરાવ ન કરતાં, પોતાની કાર્યદિશા, મર્યાદા વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરી, સમજ પૂરતા સામાન્ય વિચારો કર્યા હતા. અને તે નિવેદનમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. કાર્યપદ્ધતિની આ રીત તરફ સમાજસેવકોનું ધ્યાન ગયા વગર નહિ રહે એમ માનું છું. વૈયક્તિક જવાબદારી અને સ્વતંત્રતાની સાથે સંગઠિત એકધારાપણું સાધવાને માટે આ પદ્ધતિ કીમતી ગણાય.

[જાન્યુઆરી, ૧૯૪૧]

૨

ઉપર ચાર નિવેદનોમાંનાં બે વિષે આપણે વિચાર કરી આવ્યા. બે બાકી છે: વેડછી આશ્રમ અને વલ્લભ વિદ્યાલય — બોચાસણ. આ બે વિષે શ્રી. કિ૦ ઘ૦ મ૦એ હિંદી 'સર્વોદય'માં વિગતે ચર્ચા કરી છે, તે જ અહીં ઉતારું છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વરાજ આશ્રમ, વેડછી (જિ. સુરત)

"સત્યાગ્રહ આશ્રમ વિદ્યાલયનું શિક્ષકમંડળ એક વાર ગૃહપતિની નિમણૂક વિષે વિચાર કરવા બેઠું. શ્રી. કાકાસાહેબે અથવા બીજા કોઈએ સૂચવ્યું કે, 'વિદ્યાર્થીઓને માતા આપવી છે કે પિતા એ પહેલાં નક્કી કરી લઈએ. માતા આપવી હોય તો હું જુગતરામભાઈ માટે દરખાસ્ત મૂકું છું અને પિતા આપવા હોય તો અપ્પાસાહેબ પટવર્ધન માટે.' મને ખ્યાલ છે કે, વિદ્યાર્થીઓને બંનેનો અનુભવ કરાવવામાં આવ્યો હતો, અને જુગતરામભાઈ પિતાની જરૂર ન રાખનાર માતા અને અપ્પાસાહેબ માતાની જરૂર ન રાખનાર પિતા સાબિત થયા હતા.

"પાછળથી જ્યારે બારડોલીનું ક્ષેત્ર તૈયાર કરવાનો ગુજરાતે નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે જે કાર્યકર્તાઓ ત્યાં જઈને વસ્યા, તેઓમાં શ્રી. જુગતરામભાઈ અને શ્રી. ચૂનીલાલ સાંકળેશ્વર મહેતા પણ હતા. તેઓ ત્યાં જ સ્થાયી થયા અને તેમણે ત્યાંની રાનીપરજ અને હળપતિઓને પોતાની સેવાનો ખાસ વિષય બનાવ્યો. શ્રી. ચૂનીલાલભાઈએ કાંતણ દ્વારા તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો અને શ્રી. જુગતરામભાઈએ પોતાની સ્વાભાવસિદ્ધ માતૃવૃત્તિ અને શિક્ષણપ્રવૃત્તિ દ્વારા. તેમણે સારા સહકાર્યકર્તાઓ પણ મેળવી લીધા અને રાનીપરજની વસ્તીવાળા એક ગામ – વેડછીમાં પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો. સત્યાગ્રહની ચળવળમાં આશ્રમ તો કેટલીયે વાર શરૂ થયો અને બંધ થયો. કાર્યકર્તાઓ પણ લાંબી લાંબી સજા ભોગવતા રહ્યા; પણ અનુકૂળતા મળતાં જ ફરીથી વેડછીમાં ભેગા થતા. અત્યારે ફરીથી વેડછી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનું એક જામેલું ક્ષેત્ર બની ગયું છે. અને હમણાં જ તે બધી પ્રવૃત્તિનો ૧૯૩૯ની સાલનો અહેવાલ અમને મળ્યો છે. આશ્રમની ત્રણ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે: રાની પરજ ખાદી કાર્યાલય, ઉદ્યોગશાળા, અને અધ્યાપન મંદિર.

"ગયે વરસે ખાદી કાર્યાલય મારફત ૧,૩૭૫ કાંતનાર અને ૧૦૭ બીજા કારીગરોને કુલ લગભગ રૂ. ૧૮,૨૦૦ મજૂરીના રૂપમાં વહેંચવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત ૭૮ ગામોમાં ૪૬૮ કુટુંબોમાં લગભગ ૭૦૦ ચોઠ વાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસ્ત્રસ્વાવલંબી ખાદી પેદા થઈ. વસ્ત્ર-સ્વાવલંબનના પાછલાં ૧૬ વરસના આંકડા અહેવાલમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ આંકડા બોધદાયક છે:

સાલ	ગામ	કુટુંબ	ખાદી ચો૦ વાર
૧૯૨૫	૨૫		૧,૭૬૦
૧૯૨૭	૧૧૯	૧,૦૬૨	૧૮,૭૬૮
૧૯૩૦	૩૭૬	૪,૨૨૫	૭૨,૪૬૮
૧૯૩૧–૩૪	સ્વરાજ સંગ્રામ		
૧૯૩૫	૫૫	૧૯૯	૪,૫૯૦
૧૯૩૯	૭૮	૪૬૮	૬,૯૮૯॥

“આ આંકડાઓ ઉપરથી દેખાય છે કે, સ્વરાજ સંગ્રામ પહેલાંનાં બે બે વરસોમાં જેટલું કામ થયું તેટલું ત્યાર પછીનાં ચાર વરસોમાં પણ નથી થઈ શકયું. સંચાલકે આ વિષે પ્રકાશ પાડ્યા હોત તો સારું.

“શ્રી. જુગતરામભાઈ અને એમના સાથીઓની ઉદ્યોગમય કવિતા (કે કાવ્યમય ઉદ્યોગ?) નું ખાસ દર્શન એમની ઉદ્યોગશાળામાં થાય છે. તેઓ કહે છે:

ઉદ્યોગશાળામાં છ સાધનો દ્વારા કેળવણી અપાય છે:

૧. નિયમિત આશ્રમજીવન દ્વારા
૨. ઉત્પાદક ઉદ્યોગો દ્વારા
૩. શિક્ષકો અને પુસ્તકો દ્વારા
૪. પ્રવાસો અને સેવાનાં કામો દ્વારા
૫. હિસાબી કામ દ્વારા
૬. વ્યાયામ દ્વારા

“આશ્રમજીવનમાં પ્રાર્થના, ગીતા–પાઠ, વ્યાયામ, કાંતણ, મૌનકાંતણ, રસોઈ, સફાઈ, ગોસેવા, બાગકામ વગેરે વિવિધ સામુદાયિક કાર્યક્રમ હોય છે. ઉત્પાદક ઉદ્યોગોમાં ખાદી ઉદ્યોગ, ગોપાલન અને કાર્યાલયના કામ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને આખા વરસમાં રૂ. ૭૧૪ની આવક થઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શિક્ષણ અને પુસ્તકો મારફત વરસમાં ૨૪૬ દિવસમાં ૬૧૨ કલાક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. ૪૯ દિવસ પ્રવાસ અને સાર્વજનિક સેવાના કામમાં ગયા.

"સુરત જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડના શિક્ષકોના લાભ માટે આશ્રમ મારફત ત્રણ ટુકડીઓમાં વરસમાં દસ મહિના ખાસ વર્ગો લેવામાં આવ્યા. એમાં શિક્ષકોને ગ્રામઉદ્યોગનું અનુભવજન્ય અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, મહેનતુ જીવનનો અનુભવ, સમદૃષ્ટિનો અભ્યાસ, વર્ધાયોજનાનું હાર્દ, ઉચ્ચારસુધાર, હિંદુસ્તાનીમાં પ્રવેશ, કુટેવો સુધારવી, વગેરે કરાવવામાં આવ્યું. એને પરિણામે ૧૩૮ શિક્ષકોએ બાળકોને ન મારવાની, ૧૨૩ શિક્ષકોએ શુદ્ધ ખાદી પહેરવાની, અને ૫૭ શિક્ષકોએ બીડી ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. કેટલાક શિક્ષકોએ નિયમિત કાંતવા પણ તૈયારી બતાવી.

"અમે આશા રાખીએ છીએ કે, 'શ્રી. જુગતરામભાઈ વગેરેની શ્રદ્ધા, બુદ્ધિ અને તપસ્યા દર્શક' આ આશ્રમનો દિનપ્રતિદિન વિકાસ થતો રહેશે.

વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણ

"આ વિદ્યાલયની સ્થાપના એમ તો ૧૯૩૧માં થઈ હતી. પણ ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં સત્યાગ્રહ શરૂ થવાથી એને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યું એને તેનું મકાન પણ સરકારે જપ્ત કર્યું. ત્યાર પછી સન ૧૯૩૫માં એ ફરીથી નવા સ્વરૂપમાં ખોલવામાં આવ્યું; ત્યારથી ૧૯૪૦ના જૂન સુધીનો પાંચ વરસના કાર્યનો અહેવાલ અમારી પાસે આવ્યો છે.

"બોચાસણ ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાનું એક ગામ છે. એની આસપાસ મોટે ભાગે બારૈયા લોકોની વસ્તી છે. આ કોમ ગુજરાતની પછાત કોમોમાંની એક છે. એમ તો એ એક ક્ષાત્રિય જાતિ છે અને એક જમાનામાં ગુજરાતમાં એનાં રાજ્યો પણ હતાં અને આજેય કેટલાંક બાકી રહ્યાં છે. પણ એ કોમના મોટા ભાગના લોકોની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ, અને સંસ્કાર, કેળવણી તથા ઔદ્યોગિક (ચોરી લૂંટ વગેરે સિવાય) કુશળતાથી વિહીન છે. આ વિદ્યાલયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ કોમની સેવા કરવાનો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના એક સ્નાતક, શ્રી. શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ આ વિદ્યાલયના આચાર્ય છે. હરિપુરા કૉંગ્રેસમાંથી પાછા ફરતાં જ એમનાં પત્નીનું અવસાન થયું. એ એક નાનું બાળક મૂકી ગયાં. શ્રી. ગંગાબહેન વૈદ્ય, જેઓ આ વિદ્યાલયની સાથે જ એક ઔષધાલય શરૂઆતથી ચલાવી રહ્યાં છે, તેમણે આ બાળકને પોતાનો પૌત્ર બનાવ્યો અને શ્રી. શિવાભાઈને નિશ્ચિત કર્યા. શ્રી. શિવાભાઈએ પણ ત્યારથી વિદ્યાલયને જ પોતાનો એકમાત્ર ચિંતાનો વિષય બનાવી મૂકયું છે. પરિણામે આ સંસ્થા પોતાની પ્રગતિનો સરસ હિસાબ આપવા યોગ્ય બની છે.

"પોતાના અહેવાલમાં આચાર્ય કહે છે: 'જોકે અમારું ધ્યેય તો સ્પષ્ટ હતું, પણ શરૂઆતમાં કાર્યપદ્ધતિ વિષે અસ્પષ્ટતા હતી, તેથી વિવિધ ઉદ્દેશથી વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા. દાખલા તરીકે, અંગ્રેજી ભણવાની ઈચ્છાથી, કોઈ નોકરીની લાલચથી, તો કોઈ જીવન-નિર્વાહ આપે એવો કોઈ ઉદ્યોગધંધો શીખવાની ઈચ્છાએ. પણ એ રીતે કામ આગળ વધ્યું નહીં. એટલે અઢી વરસના અનુભવ પછી અમે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાનો મોહ છોડી દઈ એક નક્કી કરેલી યોજનાને જ વળગી રહેવાનું ઠરાવ્યું અને નીચે પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો:

૧. વિદ્યાલયમાં હરિજન-પ્રવેશ અને ખાદી ઉદ્યોગનો પૂરેપૂરો આગ્રહ રાખવામાં આવે.

૨. વિદ્યાર્થીઓ ફુટકળ ધંધા શીખી લે અને શહેરમાં જઈને નિર્વાહ ચલાવે—એ અર્થમાં આ સંસ્થા ધંધાદારી શિક્ષણની સંસ્થા નથી. કોઈ વિદ્યાલય એવું શિક્ષણ આપે તો કંઈ હરકત નથી, પણ અમારું એ ધ્યેય નથી. અમારો ઉદ્દેશ પછાત કોમોમાંથી એવા નૌજવાનો તૈયાર કરવાનો છે કે જેઓ શિક્ષણ લીધા પછી પોતાની કોમની સેવા કરે.

૩. કેવળ પુસ્તકિયા શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને અપંગ બનાવી દે છે. તેથી એ શિક્ષણ ખાદી-ઉદ્યોગ દ્વારા આપવામાં આવે. ખાદી-ઉદ્યોગથી એમને પૂરી આજીવિકા નહીં મળે, પણ એમના બાપદાદાનાં ખેતીના ઉદ્યોગના સહાયક ધંધાના રૂપમાં એ મૂલ્યવાન થઈ પડશે અને એની મારફત એમનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિક્ષણ પણ સફળ થશે. પછી એની મારફત એ લોકોમાં વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, સમાજસુધારો, ગુના વગેરે પ્રવૃત્તિનું નિયંત્રણ, ઈ૦ વિવિધ કાર્યક્રમો પાર પાડી શકાશે.'

"આ નિર્ણય અનુસાર વિદ્યાલયમાં ઘણા ફેરફારો કરવા પડ્યા: હરિજનો અને બીજાઓ વચ્ચે જે કાંઈ ભેદભાવ રહી ગયો હતો તે કાઢી નાખવામાં આવ્યો. સીવણ આદિ ઉદ્યોગો બંધ કરવામાં આવ્યા. આથી શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટી ગઈ. પણ જે વિદ્યાર્થીઓ રહ્યા તે સમજી બૂજીને રહ્યા. એની અસર સારી થઈ. ઉદ્યોગનું વાતાવરણ પેદા થયું. વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો બંને ઉદ્યોગોમાં નિષ્ણાત થયા, અને એને પરિણામે આજુબાજુનાં ખાદી-કેન્દ્રો તથા રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં કામ કરવા યોગ્ય ૧૩ સેવકો આ સંસ્થામાં તૈયાર થયા.

"વિદ્યાલયમાંથી અત્યાર સુધીમાં ૯૯ વિદ્યાર્થીઓ ભણી ગયા, તેમનો હિસાબ નીચે પ્રમાણે છે:

સાર્વજનિક કાર્યોમાં	૧૩
બીજી નોકરી	૫
આગળ અભ્યાસ (અન્યત્ર)	૧૩
પોતાને ધંધે વળગ્યા (ખેતી)	૨૫
સીવણ	૧
આગળ અભ્યાસ (વિદ્યાલયમાં)	૧૩
અજ્ઞાત	૨૯
	૯૯

"ઔદ્યોગિક વાતાવરણ વધારવા માટે વખતોવખત બીજા પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. એને પરિણામે, વિદ્યાર્થી દીઠ શરૂઆતમાં માસિક રૂા. ૭.૦૦ શિષ્યવૃત્તિના રૂપમાં અપાય છે તે બીજા સત્રથી રૂા. ૫.૫૦, બીજે વરસે રૂા. ૪.૫૦, અને ત્રીજે વરસે રૂા. ૪.૦૦ થઈ જાય છે. એટલે કે, વિદ્યાર્થી પોતાનું બાકીનું ખર્ચ ઉદ્યોગમાંથી કમાય છે. કેટલાક વિદ્યાર્થી તો ત્રણ વરસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરમ્યાન કંઈક રકમ બચાવીને ઘેર પણ લઈ-જાય છે. (ભોજનખર્ચ માસિક રૂા ૬.૫૦ થાય છે.) એક વિદ્યાર્થી જેણે પાછળથી પોતાને ખર્ચે આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો છે, તેનો દસ માસનો હિસાબ જોવા જેવો છે :

	કમાણી		ખર્ચ
કંતામણ	૧૧–૮–૦	ભોજન	૫૦–૫–૦
પીંજામણ	૪૦–૦–૦	કપડાં	૮-૧૫-૬
બીજા ઉદ્યોગા	૩૬–૩–૬	સાબુ	૧–૬–૬
ખેતી	૦-૧૧-૬	પુસ્તક વિગેરે	૦-૧૦-૩
	———	પ્રવાસ	૦–૭–૬
	૮૮–૭–૦	પરચૂરણ	૩–૦–૦
			———
			૬૪-૧૨-૯
		બચાવ્યા	૨૩-૧૦-૩
			૮૮–૭–૦

"આચાર્ય કહે છે કે, જો વિદ્યાર્થી રોજ ચાર કલાક ઉદ્યોગમાં આપે, તો તે પોતાના માસિક ખર્ચનો ત્રીજો ભાગ (૨ા રૂપિયા) ખુશીથી કમાઈ,શકે. (આ વિદ્યાલયના બધા વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી સાતમી પાસ થયેલા અને ૧૫–૧૬ વરસ ઉપરની ઉંમરના હોય છે, એ યાદ રાખવું જોઈએ.) બીજા પણ કેટલાક વાંચવા જેવા અનુભવ અહેવાલમાં આપવામાં આવ્યા છે. કાકા સાહેબના શબ્દોમાં, 'આ વિદ્યાલયને પ્રથમથી જ સંસ્કારી લોકોનું વાતાવરણ મળતું આવ્યું છે. એ વિદ્યાલય પાસેથી અમે મોટી આશાઓ રાખીએ છીએ. એ બધી ફળો એવી પ્રાર્થના છે. આશા છે કે, વિદ્યાલય (બુદ્ધિજીવી અન શ્રમજીવી) બંનેને આશીર્વાદરૂપ થશે."

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૮

એક નાનકડો કીમતી હેવાલ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની ગ્રામસેવા સમિતિ તરફથી બોરસદ તાલુકામાં બોચાસણ ગામે વલ્લભ વિદ્યાલય આજકાલ કરતાં છેલ્લાં પંદરેક વર્ષથી ચાલે છે. અનેક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પેઠે તેને પણ, આપણા દેશની ગુલામી સામે લડતાં, તડકી છાંયડી ખમવી જ પડે, એ સ્પષ્ટ છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી તેની આસપાસનાં અનેક ગામડાંનું એ એક ખીલતું જતું સેવાકેન્દ્ર બનતું જાય છે. આ સેવામાં સત્યાગ્રહાશ્રમનાં શ્રી. ગંગાબહેન વૈદ્યનો ફાળો છે. તે ત્યાં દવાખાનું અને ગોશાળા ચલાવે છે. જે હેવાલની અહીં વાત કરું છું તે એમની આ બે પ્રવૃત્તિઓની છે.

"દવાખાનાની શરૂઆત ૧–૧–'૩૫થી મકાનની એક ઓસરીમાં કરી હતી. ત્યારે તો અહીં કોઈ રહેતું ન હતું. વિદ્યાલયનાં મકાનો જપ્ત હતાં, તેના પર પોલીસ પહેરો હતો. તેને આજે દશ વર્ષ પૂરાં થાય છે.

"આ દવાખાનું શરૂ કરવામાં મારો ઉદ્દેશ એ જ હતો ને છે કે, આ નિમિત્તે ગ્રામજીવનમાં ભળવું અને જે તેમની સેવા થઈ શકે તે કરવી."

દવાખાના વિષે એવી માન્યતા રાખીને ચાલવામાં આવે છે કે, "દવા રોગ મટાડવાનો ઈલાજ નથી; દવા રોગ વધવા ન દે એમ બને. પણ સાચા ઉપચાર તો માણસનાં પોતાનાં ખાનપાન, હવાપાણી વગેરે છે. અને એ પ્રમાણે દરદીઓને કુદરતી અને ઘરગથ્થુ ઉપચારથી નીરોગી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ."

૧૯૪૪ના વર્ષ દરમિયાન કુલ ૧૧૯ ગામમાંથી (તેમાં બોરસદ ભાદરણ જેવાં ૧૦ મોટાં ગામ છે) ૨૩,૪૮૭ દરદી આવ્યા. તેમાં હરિજન ૯૯૪, મુસલમાન ૮૧૨ છે એ નોંધવા જેવું ગણાય. રોગોમાં તાવ તેમાંના ચોથા ભાગનો ધણી છે. ત્યાર પછી છે ગડગૂમડ, પેટરોગો, આંખકાન, દમ ઉધરસ વગેરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. રવિશંકર મહારાજના પુત્ર પં. મેધાવ્રત ગંગાબહેનના મદદનીશ છે. તે ફક્ત દવાખાનામાં જ નહીં, પણ ગોશાળા, ખેતી, શિક્ષણ વગેરે બધી વિદ્યાલય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે. શ્રી. ગંગાંબહેન હેવાલમાં લખે છે કે, "એમની મદદ મળી એ ઈશ્વરી મદદ મળી એમ લાગે છે." "પંડિતજી ગાંડા દરદીઓનો પણ ઉપચાર કરે છે. વર્ષમાં ૯ કેસ આવ્યા તેમાં છ સાજા થયા." "બીજા બે પણ સાજા થાત, પરંતુ નિયમિત દવા નહીં કરાવવાને કારણે તે અધવચ અટકી ગયા, અને તેમની માહિતી મળી નથી."

આ બધાનો ખર્ચ માત્ર રૂ. ૨૧૩૮–૨–૯ છે, જેમાં ૧૪૬૭ જેટલા દવાખર્ચના છે. હિસાબે તેમાં ૬૨૨–૩–૩ ખોટ બતાવી છે. જે ગંગાબહેન દાતાઓ પાસેથી મેળવી લે છે.

ગોશાળા ગોવંશ-સુધારના ઉદ્દેશથી છેલ્લાં છએક વર્ષથી ચાલે છે. તેમાં ૨ બળદ, ૧ સાંઢ, ૭ ગાય, ને બાકીનાં વાછડાં મળી ૧૮ ઢોર છે. આટલાં વર્ષમાં પહેલી વાર આ વર્ષે ગોશાળાને રૂ. ૧૨૦૦)ની ખોટ ગઈ છે. તેમાં ૧૯૪૪ની અતિવૃષ્ટિ અને મોંઘવારી વગેરે કારણો બતાવ્યાં છે. ગોશાળા અંગે કુલ ૧૬ વીઘાંની ખેતી પણ ચાલે છે.

આવી સેવાઓના વાતાવરણમાં વિદ્યાલય મુખ્યત્વે બારૈયા નવ-જુવાનો-ને સેવાશિક્ષણ આપે છે. તેના કેન્દ્રમાં ખાદીવિદ્યા રાખવામાં આવી છે. ૧૯૪૨ થી ૧૯૪૪ના વિષમ કાળમાં આ કામમાં ખાધ આવી છે, તે હવે ટળતાં પાછું આ કામ શરૂ થઈ જશે. તે વર્ષોમાં ગોશાળા-દવાખાનું ખાસ વિઘ્ન વગર ચાલ્યાં એ ઈશ્વરની કૃપા ગણાય.

[માર્ચ, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેકાંજલિ

૮

પ્રકીર્ણ

વિ—૧૬ CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૯

‘વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરનાર સંસ્થાઓની યાદી’

[સંપાદક અને પ્રકાશક: ચંદુલાલ વ્યાસ; પ્રાપ્તિસ્થાન, નૂતન શિક્ષણ કાર્યાલય, દેસાઈ પોળ, સુરત; કિ. ૦–૬–૦.]

વિદ્યાદાન માટે જાત જાતની ગોઠવણો એટલી બધી છૂટીછવાઈ પડેલી છે કે, તેની એકત્રિત યાદી હોય તો વિદ્યાર્થીને ફાવે. તે ઇરાદે આ યાદી ભાઈ વ્યાસે ઠીક ઠીક મહેનત લઈને તૈયાર કરી છે. તેને માટે વિદ્યાર્થી-જગત એમને જરૂર દુવા દેશે. જેમને જોઈએ તે છ આનાની ટિકિટ બીડી ઉપરને સરનામેથી મંગાવી શકે છે.

ગુજરાત કેવી કોમી વિદ્યા-મદદ કરે છે તે પણ એમાંથી ધ્યાન પર આવે છે. નાતજાતની સંકુચિતતા આપણા સમાજના હાડમાં કેટલીક ઊંડી ઊતરી હશે?

[જૂન, ૧૯૪૭]

૧૧૦

‘ચાલો ગામડામાં’

[લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર, પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; કિ૦ ૦–૪–૦; પૃ૦ ૮ + ૫૨.]

આ પુસ્તક ગુર્જર બાળગ્રંથાવલીના ત્રીજા વર્ષના ૮મા પુષ્પ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી. જુગતરામભાઈ દવે તેના આમુખમાં કહે છે એમ, “આ ચોપડીને પાને પાને ગામડાંનાં સ્તોત્રો ગાવામાં આવ્યાં છે.” ગામડું કેવું છે એમ નહીં, તે કેવું હોવું જોઈએ, એવી આદર્શ રંગની પીંછીથી ચિત્ર ખેંચાયું છે. છેલ્લાં કેટલાંક પાનાંમાં આજના ખરા ગામડાનો પણ થોડોક ચિતાર આપ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુસ્તકની ભાષા કાંઈક અંશે અને જોડણી તેથી વધુ અંશે ફરિયાદપાત્ર છે. 'ઓ', 'ઘરે' પ્રયોગો પ્રાંતીય ગણાય. બાળક કઈ ઉંમરનું કલ્પીને આ લખાણ છે? જોડણીની ભૂલો ઘણી છે, તે ન જ હોવી જોઈએ.

ચિત્રો સારી સંખ્યામાં આપ્યાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક બાળકને ગમે એવાં લાગે છે. સ્વ. શ્રી. ગીજુભાઈનું ચિત્ર બરોબર સાફ ન ઊઠયું તો આપવું નહોતું જોઈતું. ચિત્રોની પસંદગીમાં પણ હવે આપણે વધારે કાળજી લેવી જોઈએ. કેટલાંક ચિત્રમાં પ્રમાણ બરોબર નથી. જેમ કે, ધોબીનું કપડું તેની શિલા પર પડશે?

બાળકોને નિર્દોષ વાચન આપવા માટે આ પુસ્તક ચાલી શકે. તેમાં આવતું વસ્તુ બીજી ચોપડીઓની વાતો જેવું દોષિત નથી. જોકે, ઘણે ભાગે બાલસાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે એમ, આ પણ કોરું વાચન જ લાગે છે. શહેરી બાળકને (કેમ કે, આ પણ શહેરી બાળકને માટે જ છે.) ગામડું જોવા મન થાય એવો ઉમળકો આ વાંચીને થાય એવું લાગતું નથી. કોરી કલ્પનાનાં ગપ્પાં કરતાં આ ચોપડીના વસ્તુની પસંદગી ઠીક ગણાય, એટલું જ. એટલે, ગ્રામવૃત્તિથી રંગાયેલાની કલમમાંથી નીતરતી સહજપ્રેરણા તો એમાં કયાંથી જ હોય?

[ડિસેંબર, ૧૯૩૯]

૧૧૧

'ગામડાંની વહારે'

[ગાંધીજી; પ્રકાશક નવજીવન, અમદાવાદ; બીજી આવૃત્તિ; કિ૦ એક આનો; પૃ૦ ૬૮.]

ગાંધીજીના પુસ્તકની સમાલોચના કરવી એટલે જાણે મોરનાં ઈંડાંને ચીતરવા બેસવું, એવું લાગે છે. જેમની કલમ ને વાણીમાંથી જે ઝરે તેને લોકો આતુર કંઠે પી જવા તલપી રહ્યા છે, એવાનાં લખાણની નોંધ પણ લેવાપણું હોય નહીં. યુગપ્રવર્તકોની કલમ સાહિત્યના સામાન્ય મનાતા અર્થનું લખાણ નથી આપતી. એ તો જીવનપલટાની પૂર્વતૈયારી રૂપ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ગામડાંની વહારે' લખાયા પછી આજે તો ગાંધીજી, ખરેખર, તેની વહારે ધાઈ પણ ગયા છે અને એનાં પાનાંની વાતોનો જીવંત પ્રવાહ હિંદભરમાં રેલાવા લાગ્યો છે.

o

એટલે, આ ટૂંકી નોંધ તો એક બીજી વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચવા પૂરતી છે. ચોપડીના પહેલા જ પ્રકરણમાં ગાંધીજી લખે છે, આ પૂર્તિ (એટલે કે 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય', 'નવજીવન'ની પૂર્તિરૂપે નીકળતું હતું તે.) મારફત કાકાસાહેબ અનેક અર્થ સારવા માગે છે. તેમાંનો એક એ છે કે, ભણતરની જે વય સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે તે વટાવી ગયેલાં, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતાં, કામધંધે વળગેલાં, મહાગુજરાતનાં દસેક હજાર ગામડાંનાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ જે કંઈ શક્ય હોય તે કેળવણી મળે. આવી કેળવણીનો અર્થ ઉદાર કરવો જોઈએ. તે અક્ષરજ્ઞાનથી પર છે. ગ્રામવાસીઓને આજની દૃષ્ટિએ વ્યવહારુ જ્ઞાન ઘણી દિશામાં હોતું નથી; . . . તેમને ઉપયોગી જ્ઞાન મળે એ હેતુ કંઈક અંશે આ પૂર્તિ દ્વારા કાકાસાહેબ સારવા ઇચ્છે છે.

એવા હેતુથી લખાયેલા લેખોની માળા આ પુસ્તક છે. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના આ નવા સ્વરૂપમાં પણ તેનો આ ઉદ્દેશ કાયમ જ છે, એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. ગામડાંના અનેકવિધ પ્રશ્નો ચર્ચતી આવી માળાઓ આપણે હવે તૈયાર કરવી જોઈએ. દિવસે દિવસે વધતા જતા ગ્રામસેવાક્ષેત્રના સેવકોનું ધ્યાન આ પુસ્તકથી તે તરફ ખેંચાઓ.

[ઑક્ટોબર, ૧૯૩૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૨

‘ પ્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા ’

[પ્રકા૦ ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, કરાડી; પૃ૦ ૭+૯૯; કિ. ૦–૭–૦.]

વ્યાયામને અંગે થયેલા મેળાવડાઓમાં અપાયેલાં ૧૦ વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ આ નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંના પાંચના વ્યાખ્યાતા આપણી વ્યાયામ પ્રચાર પ્રવૃત્તિના પ્રેરક સમા શ્રી. છોટુભાઈ પુરાણી છે; બે વ્યાખ્યાનો શ્રી. બાપાલાલ વૈદ્યનાં, એક શ્રી બાળાસાહેબ ખેરનું, એક શ્રી. બ૦ ક૦ ઠાકોરનું અને એક શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનું છે.

તે વ્યાખ્યાનોને આપવામાં આવેલા ‘પ્રેરક’ વિશેષણની દૃષ્ટિએ આ માળાને મૂલવવી હોય તો, બ૦ ક૦ ઠા૦નું વ્યાખ્યાન પ્રથમ આવે છે. જૂના ગ્રીક લોકો વ્યાયામ મારફતે સર્વાંગીણ શિક્ષણ સાધવા તાકતા, કાંઈ નહીં તોય શિક્ષણમાં તેને એક અવિચ્છિન્ન સ્થાન આપતા; કાંઈક એવી દૃષ્ટિથી શ્રી. બ૦ ક૦ ઠાકોરનું આ અભ્યાસ- અને નિરીક્ષણ- પૂર્ણ વ્યાખ્યાન ગણાય. શ્રી. છોટુભાઈ પુરાણી અને ખેરસાહેબનાં વ્યાખ્યાનોમાં વ્યાયામ-પ્રેમનો ઉછાળો, જોમ અને ધગશ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. એમાં જે અનેકવિધ વિકાસ-દિશાઓ ચીંધવામાં આવી છે, તે પ્રચારકોને માનનીય લાગશે. બાકીનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો કાંઈક શબ્દાલુ અને કેટલીક જગ્યાએ પ્રેરક ને બદલે ભ્રામક પણ લાગે છે.

વ્યાખ્યાનોને સંગ્રહમાં એકસમાન વણાટથી સંઘરેલાં નથી લાગતાં : તેમનો માત્ર સંગ્રહ જ છે,—તેમાં કશી ખાસ સંકલનાદૃષ્ટિ જણાતી નથી. ભાવાની દૃષ્ટિએ શ્રી. ખેર સાહેબનું વ્યાખ્યાન તરજુમિયા લાગે છે. વ્યાયામના વિદ્યાર્થીઓને હંમેશાં મનનીય લાગે એવું વસ્તુ જ વણવામાં આવે, તો આવા સંગ્રહો કાયમી પાઠ્યપુસ્તક જેવા થઈ પડે.

વ્યાયામ-રસિકોએ આ વ્યાખ્યાનો પર નજર નાંખવી જોઈએ. તો વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના વ્યાપક ઉદ્દેશની કલ્પના કરવામાં મદદ થશે.

[જૂન, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૩

'આપણી મહાસભા' ભા. ૧–૨

[લે૦ નાગરદાસ ઈ૦ પટેલ, બાલવિનોદ કાર્યાલય, મલાડ; દરેક ભાગની કિ૦ છ આના; પૃ૦ અનુક્રમે ૮૦ અને ૧૦૬.]

હરિપુરાની મહાસભાના આકર્ષક પ્રસંગથી પ્રારંભ કરી, સંવાદ-શૈલીમાં આપણી આ પ્રધાન રાજકીય સંસ્થાનો ઈતિહાસ કે પરિચય આપવાનો આમાં લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. તેને માટે તેમણે મુખ્યત્વે શ્રી. પટ્ટાભીના પ્રસિદ્ધ ઈતિહાસનું પગલું જ પકડેલું લાગે છે. જેમ તે લેખકે ૧૯૧૭ પૂર્વેનો ભાગ જરાકમાં પતવ્યો, તેમ જ આ લેખક પણ ૨૮ પાનમાં જ એ આટોપી લે છે અને હરિપુરાથી આરંભ્યું તેમ ત્યાં જ આટોપે છે.

એક બાળક એક મોટેરાને પૂછતું જાય તેમ વાત ચાલે, એ રીતે આ ચોપડી લખવામાં આવી છે. પરંતુ બાળકના મોંમાં મૂકેલા પ્રશ્નો બાલોચિત નથી; ઈતિહાસ આગળ ચલાવવાના આધારરૂપે તે ઘડાયેલા છે. અને ઉત્તરમાં જે અનેક હકીકતો, રાજકીય બીનાઓ તથા કજિયાળી વસ્તુઓ આવે છે, તેમની માહિતી જો બાળકને ન હોય, તો તે બિચારું બધું સમજે કે કેમ, એવી શંકા, એક મોટેરા તરીકે, અમને ઊઠે છે. શરૂનાં ૩૦ વર્ષનો ઈતિહાસ જો શ્રીમતી એની બેસંટના ગ્રંથમાંથી સારવ્યો હોત તો સારું થાત. અને જે મુખ્ય મુદ્દાઓ માટે મહાસભા લડતી આવી છે તેમનું બાલ-ભોગ્ય રીતથી કથન થયું હોત, તો આ ચોપડી સામાન્ય જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં પણ વધારે કામ લાગત.

કિંમતનું ધોરણ બહુ ઊંચું ગણાય. પા. ૧૦ પર જ્યાં લૉર્ડ રિપનનું નામ છે ત્યાં ડફરીન જોઈએ, જે લેખકે પા. ૧૫ ઉપર તો બરોબર આપ્યું છે.

[ઑક્ટોબર, ૧૯૪૦]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૪

‘ગાંધી-સાહિત્યની સૂચિ’

[તૈયાર કરનાર શ્રી. પાંડુરંગ દેશપાંડે, ગ્રંથપાલ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, અને શ્રી. કીકુભાઈ દેસાઈ, ગ્રંથપાલ, મા૦ જે૦ પુસ્તકાલય અમદાવાદ; કિ૦ ૦–૨–૦.]

આ સૂચિ તૈયાર કરવાને માટે બેઉ ગ્રંથપાલોને અનેક અભ્યાસીઓ ધન્યવાદ આપશે. મોટા કદનાં બાવીસ પાનની આ યાદીમાં ગાંધીજીનાં કાર્યો યા વિચારો તથા આદર્શોના શ્રદ્ધાભકતો તથા વિરોધ-ભકતો સૌને જોઈતી સામગ્રી મળી રહેશે. ગાંધીજી એક એવા વિલક્ષણ માણસ છે કે, એમની વાતની ઉપેક્ષા કર્યે ન ચાલી શકે. વિલિયમ લૉઈડ ગૅરિસન કહેતા કે, સત્યનું જોર-દાર અનુશીલન કરો તો તે મને-કમને પણ ધ્યાન તો આકર્ષે જ. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહી જીવને એ સાધી બતાવ્યું છે.

ગાંધીજીના જીવન વિષે એક સમર્થ ટીકાકારે વર્ષો ઉપર સંદેહ વ્યકત કરેલો કે, ગાંધીજી એકદેશી કાર્ય ઉપર જોર તો નથી આપતા? આ યાદી એનો સચોટ જવાબ છે. તેમાંથી જોઈ શકાય છે કે, પોતાના જીવન અને તેનાં કાર્યો દ્વારા એમણે વ્યકિતગત તેમ જ સામુદાયિક રીતે, ધર્મ, સમાજ, સાહિત્ય, રાજકારણ, વગેરે જીવનનાં સર્વ અંગોને જાગ્રત કર્યાં છે, પોતાની વાત ત્યાં બધે એમણે પહોંચડી છે, અને એ બધું સાહિત્ય રૂપે ખીલી નીકળ્યું છે. આ યાદી જોઈને સહુને થશે, આટલું બધું સાહિત્ય છે! અને તૈયાર કરનાર ભાઈઓ તેમની આ યાદીને પરિપૂર્ણ નથી માનતા – આગળ ઉપર તેવી કરવા ધારે છે.

આ યાદીમાં ૨૯૩ ગુજરાતી, ૧૮૦ હિંદી, ૬૬ મરાઠી, ૧૬ બંગાળી, ૫ ઉર્દૂ, ૪ સંસ્કૃત, ૫૨૨ અંગ્રેજી, ૪ ફ્રેંચ અને ૭ જર્મન ગ્રંથોનાં નામ છે. કુલ ૧,૦૯૭ છે. ગુજરાત પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ ખૂબ છે એની એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિશાની આ પણ ગણાય. એ પ્રભાવ સહજ અને સરળ ઉર્ફે અહિંસક શકિતથી જામ્યો છે, તેથી જ આટલો વ્યાપક અને વિશાળ છે, એમ પણ નિદાન કાઢી શકાય.

તૈયાર કરનારા બેઉ ભાઈઓને તેમના કામમાં હરકોઈ પોતાની સલાહસૂચનાઓ આપીને મદદ કરે, તો આ સર્વોપયોગી કામ ફરીને છપાવતી વખતે તેઓ વધારે પરિપૂર્ણ કરી શકે, એ ઉઘાડું છે.

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૧]

૧૧૫

'ભારત-દર્શન'

[લે૦ સારાભાઈ ભોગીલાલ ચોકસી; એન૦ એમ૦ ત્રિપાઠીની કંપની, મુંબઈ; પૃ૦ ૧૬૦; સચિત્ર; કિ૦ ૧–૧૨–૦.]

'ભારત-દર્શન' જેવા ભારેખમ નામવાળી અને 'કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના, ઠક્કરબાપાના બે બોલ, સ્વામી આનંદનો અભિપ્રય' – એમ ત્રણ ત્રણ નામાંકિત બુજરગોનાં આદિવચન સાથે રજૂ થતી આ ચોપડી લેખકના ગુજરાતથી આબુ અજમેર થઈ ઉત્તર-પશ્ચિમમાં કાશ્મીર પેશાવરથી માંડી પૂર્વમાં કલકત્તા સુધી કરેલા પ્રવાસનું વર્ણન છે. પ્રવાસીની ઊડતી નોંધરૂપ તે મોટે ભાગે છે; અને છેડે જોવા લાયક સ્થળો તથા મેળા વગેરેની ટીપ જોડી છે; એ હિસાબે આ વર્ણન માહિતી ઠીક આપે છે. પુસ્તકનો મોટો ભાગ આવો છે.

તેનો ખાસ રસ પડતો ભાગ અમરનાથની યાત્રાના વર્ણનનો છે. ત્યાં લેખક સહજતાથી અને યાત્રાના રસથી વર્ણન આપે છે, તે વાચકનેય ચેપી નીવડે છે. બાકી પહાડોમાંથી ઊતરી સપાટ મેદાનો પર આવતાં, વર્ણન પણ કાંઈક સપાટ થાય છે અને કલમ ક્લિષ્ટ કે ભારે બનતી લાગે છે. જાણે કે, હવે આ સ્થળને વિષે શું કહેવું તે ગોતતી ન હોય! તેથી જ વર્ણનમાં તૂટકતા જણાય છે અને હકીકતોમાં એક દર્શન બનવાની ઊંડી એકસૂત્રતા કે ગાંભીર્ય નથી રહેતું. તેથી જ કદાચ 'જરાક તક મળી કે એક આખું પ્રવચન લખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢવાની અને બોધ તારવી કાઢવાની ટેવ' મેદાન પર આવતાં લેખક બહુ દાખવે છે. અને તેમાં, 'કાચી ઉંમરમાં કરેલા આ ઉતાવળા પ્રવાસમાં દષ્ટિ-બિંદુ વિશાળ હોવાનો સંભવ ઓછો છે,' એમ શ્રી. કાકાસાહેબ કહે છે તે ચોપડી વાંચતાં સાચું લાગે છે.

પણ લેખકે પોતાની ચોપડીને માહિતીની 'ગાઈડ' બનાવવા નથી ધાર્યું. તેમાં સાહિત્યિક ઝળક આણવાના ચોખ્ખા પ્રયત્ન નજરે આવે છે. અમર-નાથની યાત્રાનો ભાગ સાદો છે; છતાં આ દૃષ્ટિએ પણ એ જ ઉત્તમ લાગ્યો. બાકી, 'હિમાલયના પ્રવાસ'નું નબળું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન પણ લાગે છે; છૂટક વિચારો જે વચ્ચે વચ્ચે ફેંક્યા છે તે બધા લેખકની કોઈ પરિપકવ ભૂમિકામાંથી અનુબદ્ધ ગૂંથાયેલા નથી લાગતા. અત્યારની ગાંધીવાદી રાષ્ટ્રીયતાની છાપ એની ઉપર છે; પણ તે પૂરતી ઊંડી કે મનનપૂર્ણ નથી લાગતી.

પરંતુ આ પુસ્તક એ વિચારો કે કોઈ દર્શન અર્થે ઓછું જ વંચાશે. તે દૃષ્ટિએ એનું નામ ભ્રામક છે. હિંદના એક સૌન્દર્યપૂર્ણ અને ઐતિહાસિક વિભાગ વિષે માહિતી મેળવવાનું દરેકને મન થાય; એ જિજ્ઞાસા આ ચોપડીથી કાંઈક છીપશે.

પ્રવાસની ચોપડીને જાહેરખબરો જોડે વિશેષ મમતા મનાય. છતાં તેનો જુમખો અંતે સારો નથી લાગતો. અને એની પસંદગીમાં કોઈ તત્ત્વ છે? ચિત્રો આપવા ઉપરાંત પ્રવાસનો નકશો આપ્યો હોત તો વિદ્યાર્થીઓને મજા આવત. આપણી ભાષામાં પ્રવાસ-સાહિત્ય વધે એમ સૌ ઇચ્છે. આ ચોપડી એ રીતે ઇષ્ટ ઉમેરો ગણાય.

[નવેમ્બર, ૧૯૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૬

હિંદના કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ભાષાનો સવાલ

મુંબઈની ઈન્ટરનેશનલ બૂક હાઉસ નામની પ્રકાશન સંસ્થા તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલા ચોપાનિયાનું ઉપર મુજબ મથાળું છે. એમાં ડૉ. સુનીતિકુમાર ચૅટરજીનો લેખ ફરીથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ એ રામકૃષ્ણ મિશન ઈન્સ્ટિટયૂટ ઑફ કલ્ચર તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા બુલેટિનમાં ૧૯૫૪ના જાન્યુઆરીમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ડૉ. ચૅટરજી જેવા અગ્રગણ્ય ભાષાશાસ્ત્રીની કલમે એ લેખ લખાયો હોવાથી એ વાંચી જવાનો મને સહેજે લોભ થયો. એ લેખ છાપાંઓમાં આવતા લેખના સ્વરૂપનો છે અને इन्डो-आर्यन एन्ड हिन्दी વિષેનાં ડૉ. ચૅટરજીનાં વ્યાખ્યાનોમાં જોવા મળે છે તેવી પ્રતિભા અને તટસ્થતા એમાં જોવા મળતાં નથી.

ત્રીજા પાન પર ડૉ. ચૅટરજી આ પ્રમાણે લખે છે:

> “દેશના ભાગલા પડયા પછી પણ મહાત્મા ગાંધી અને ઘણા કૅાંગ્રેસના આગેવાનો તેમની હંમેશ મુજબની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા-ની ભાવનાને લીધે મુસલમાનોને માટે સુગમતા કરવા માગતા હતા અને તેથી તેમણે હિંદીની સાથે સાથે જ ઉર્દૂનો સત્તાવાર ભાષા તરીકે સ્વીકાર કર્યો. महात्मा गांधी तथा बीजाओ એમ ચાહતા હતા કે, हिन्दनी राष्ट्रभाषानां बे स्वरूपो अने बे लिपिओ होवां जोईए. આનો કૅાંગ્રેસમાંના હિંદુ રાષ્ટ્રવાદીઓએ* સખત વિરોધ કર્યો. . . .”
> (નાગરી અમે કર્યું છે.)

ઉપર નાગરીમાં બતાવ્યું છે તેમાં રહેલો આરોપ ગાંધીજી પર કરવો એ, હળવા શબ્દોમાં કહીએ તો, જુલમ કરવા જેવું છે. સૌ કોઈ જાણે છે કે, ગાંધીજી તો એ બંને સ્વરૂપોનો સુમેળ સાધવાની હિમાયત કરતા હતા.

---

* સ્વરાજ પહેલાંના દિવસોમાં આપણે ‘રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો’ વિષે સાંભળતા હતા. ઉપરનો શબ્દપ્રયોગ મને અહીં એની યાદ આપે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડૉ. ચૅટરજી કેવી રીતે અને શા કારણે આવું નિવેદન કરવાને પ્રેરાયા એ કલ્પવું મુશ્કેલ છે. એને વિષે હું વિશેષ ચર્ચા નથી કરતો અને એટલું જ કહીને સંતોષ માનીશ કે, જીવનભર જેમણે એક જ ભાષાને ઉત્તેજન આપવાને તથા તેનો પ્રચાર કરવાને પરિશ્રમ કર્યો, તેમને માથે આવો આરોપ કરવો એ એક પ્રકારનો અત્યાચાર છે. એ ભાષાને તેમણે હિંદી-હિંદુસ્તાની એવું નામ આપ્યું હતું, કે 'જે ભાષા ઉત્તર હિંદનાં શહેરો તથા ગામડાંઓમાં મુસલમાનો તથા હિંદુઓ અને બીજાઓ સમજે છે અને પોતાના અરસપરસના વહેવારમાં વાપરે છે અને જે ફારસી તેમ જ નાગરી લિપિમાં લખાય છે અને જેમનાં સાહિત્યિક સ્વરૂપો ઉર્દૂ અને હિંદીને નામે ઓળખાય છે.'

[૨૪-૪-'૫૪]

૧૧૭

'किशोर-વિચારધારા'

સપ્ટેંબર-ડિસેંબર, ૧૯૪૯ના 'માનસી'માં શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીનું એક અવલોકન પ્રસિદ્ધ થયું છે. તંત્રી તે અંગે જણાવે છે કે, "'સમૂળી ક્રાન્તિ' તથા 'સંસાર અને ધર્મ'માંની किशोर-વિચારધારાની આ વિચિકિત્સા . . . ખાસ 'માનસી' માટે અમે લખાવી છે. . . જે વિચારકો ને વર્તમાનપત્રોના જોવામાં એ આવે તેઓ તેનો સદુપયોગ પુનર્મુદ્રણ ચર્ચા આદિ રૂપે કરશે એવી આશા છે."

તંત્રી જેને 'किशोर-વિચારધારા' કહે છે, તે કદાચ ન સમજાય તે સારુ ચોખવટ કરવાની કે, જે બે પુસ્તકોના અવલોકન તરીકે શ્રી. પુરાણીનો એ લાંબો નિબંધ) 'માનસી' (પા. ૨૩૧થી ૨૭૭ + પરિશિષ્ટ ૧૦ પાન) છે, તેના કર્તા શ્રી. કિશોરલાલ ઘ૦ મશરૂવાળા છે, અને તેમાં આવતી એમની વિચારધારાનું શ્રી. પુરાણી વિવેચન કરે છે.

થોડાક માસ ઉપર 'માનસી'માં શ્રી. કિ૦ ઘ૦ મશરૂવાળાના બીજા એક પુસ્તક 'સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા'ની સમાલોચના આવી હતી. તેના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાલોચક પણ એક અરવિંદાનુયાયી હતા. આ વાત અહીં યાદ એટલા માટે આવી કે, બંને સમાલોચનામાં એક વસ્તુ મને સમાન રીતે સમાયેલી લાગી. વદતોવ્યાઘાત જેવો પ્રયોગ લાગવા છતાં, તે વસ્તુને માટે મને જે શબ્દ સૂઝે છે, તે 'આધ્યાત્મિક ઘમંડ અથવા ઊંચનીચભાવ' છે. અરવિંદ-દર્શનમાં એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક ઊંચનીચતાની નિસરણી કે પાયરીઓ જેવી પરિભાષા આવે છે; અને તે વાપરીને ચર્ચા થાય છે, તેમાં સામાજિક ઊંચ-નીચતા જેવી જ એક આધ્યાત્મિક ઊંચનીચતાની બૂ આવતી લાગે છે. શ્રી. પુરાણીનું વિવેચન પણ આનાથી મુક્ત નથી એ દુઃખદ છે. પણ એ વાત વધારે ન લંબાવું.

શ્રી. પુરાણીની લાંબી ચર્ચા જરા શબ્દાળુ વધારે છે. પરંતુ એ શૈલી તો અરવિંદસાહિત્યમાં સામાન્યપણે જોવા મળે છે. તે ચર્ચામાં ખૂટતી એક મોટી અને મૂળ વાત મને એ લાગે છે કે, 'किशोर-विचारधारा'માં એક જ નવીન બિંદુ છે, તેને શ્રી. પુરાણીએ કદાચ પકડ્યું જ નથી. આ બિંદુ તે છેલ્લાં સોએક વર્ષમાં હિંદુધર્મ અને સાધનામાં એક નવો પ્રકાર દાખલ થયો છે તે. આ પ્રકારનો પ્રારંભ કદાચ રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદથી થયો ગણાય. તે પ્રકારને ગાંધીજીએ ખૂબ ખીલવ્યો; તેને વ્યક્તિ તથા સમુદાયના સમગ્ર જીવન-ક્ષેત્રમાં વ્યાપક કરી દેખાડ્યો, અને એમ કરી તેના એ એક પરમ સાધક અને પ્રવર્તક બન્યા. આ પ્રકાર છે દરિદ્રનારાયણની ઉપાસના કે માનવસેવા દ્વારા ધર્મ અને મોક્ષની સાધના.

દલીલ ખાતર કોઈ કહી શકે કે, આ સાવ નવી વસ્તુ નથી, કેમ કે તેનું રહસ્ય અનાસક્તિ કે કર્મયોગ છે. વાત ખરી; પણ તે અર્ધી ખરી. કેમ કે કર્મની સમજ અહીં યુગ અનુસાર આગળ વધીને જીવંત બની નવું રૂપ લે છે. ગીતાયુગ પૂર્વે કર્મ એટલે યજ્ઞયાગ ગણાતું. ગીતાકારે તેમાં બીજા પ્રકારો પણ ગણાવ્યા. તેમ જ જનતા-જનાર્દન કે દરિદ્રનારાયણની સેવા અથવા પરોપકારપરાયણ જીવન એ પણ યજ્ઞકર્મ છે અને તે દ્વારા પણ પ્રભુને મેળવી શકાય. આ વસ્તુ હિંદુધર્મમાં નવી છે. ગાંધીયુગમાં એ ખૂબ આગળ આવી. શ્રી. કિશોરલાલ આ સાધનાની તાત્ત્વિક ભૂમિકા પોતાનાં લખાણોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂરી પાડે છે. તેને માટે તે જૂની પરિભાષા અને જૂના વાદો કે માન્યતાઓ લઈને તેમને પેલી ભૂમિકામાં તપાસે છે. તે સારુ તે નવી લાગે એવી તત્ત્વભૂમિ પણ કેટલીક વાર માંડે છે.

શ્રી. પુરાણી કદાચ હિંદુધર્મના આ નવપ્રવાહને જોઈ નથી શકયા; તેની તત્ત્વભૂમિકાને પ્રાચીન પરિભાષાની સાથે સમન્વયપૂર્વક જોઈ ન શકયા; નહીં તો તે જે રીતે લખે છે તેમ લખત નહીં. શ્રી. કિશોરલાલભાઈનાં લખાણોને ઉપરની દૃષ્ટિએ અભ્યાસીઓએ જોવા જેવાં છે.

શ્રી. પુરાણીએ જે અનેક મુદ્દાઓ ચર્ચ્યા છે, તે વિષે વાદવિવાદમાં પડવાની આ જગા નથી. એટલે તેમાં પડી અહીં લંબાણ કરવું ઈષ્ટ નથી લાગતું.

[૨૨–૧૨–’૪૯]

૧૧૮

‘રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ’

[લે૦ પં. જવાહરલાલ નેહરુ; મૂળ અંગ્રેજી પરથી; પ્રકા૦ નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; કિં૦ ૦–૭–૦; પૃ૦ ૪૮ + ૮.]

આ ચોપડી ખરે વખતે બહાર પાડવા માટે પ્રકાશક સંસ્થાને ધન્યવાદ ઘટે છે. રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ મૂળે જોતાં આપણા દેશના સાચા વિકાસ અને ભાવિ સંસ્કૃતિ તથા પ્રગતિને લગતો સવાલ છે. કમનસીબની વાત એ છે કે, તેને કેટલીય બધી નાહકની ખેંચાખેંચી અને વાદાવાદીનો આપણે બનાવી મૂકીએ છીએ. પરંતુ ‘નાહકની’ પણ કેમ માનીએ? આપણા પ્રજાકીય આત્મામાં રહેલી કોઈની કોઈ વાતો જ એને પ્રેરે છે, એમાં શંકા નથી. ગુલામીનું સૈકા-જૂનું ભારણ પ્રજા પરથી હટતાંની સાથે તેમાં ઊંડે જે કાંઈ રહેલું હશે તે તરી આવે છે; જે એક રીતે સારું જ છે, કેમ કે તેથી આપણે આત્મશુદ્ધિ કરી શકીશું. પણ તેને માટે ગંભીર વિવેક-વિચાર જોઈએ. પંડિતજીની આ ચોપડી એ વસ્તુ પૂરી પાડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોપડીમાં બે નિબંધો આપ્યા છે. એક ૧૯૩૭માં લખેલો, જે મુખ્ય છે; બીજો હમણાં ૧૯૪૯માં લખેલો, જે પુરવણી રૂપે છે. ૧૯૩૭માં પહેલ-પ્રથમ સ્વતંત્ર પ્રધાનમંડળો રચાયાં, ત્યારે રાષ્ટ્રની પુનર્ઘટના માટેનો એ સવાલ તરત ઉપર આવ્યો, તેને ઉદ્દેશીને પંડિતજીએ તે સાલમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા. પછીનો દસકો પાછો લડતમાં વીત્યો ને બાદ એ જ પ્રશ્ન પાછો મૂળે એ જ છતાં રૂપે જુદો છે એવો ભ્રમ ઊભો કરે એમ ઊઠયો, ત્યારે પંડિતજીએ ફરી તે વિષે લખ્યું. એ બંનેમાં જે એક અડગ દૃષ્ટિ છે તે વિષે પ્રકાશક પોતાના નિવેદનમાં લખે છે કે,

"પંડિતજીએ પોતાનો નિબંધ પ્રથમ લખ્યો તે પછીના બાર વર્ષના ગાળામાં આપણા દેશમાં અનેક પરિવર્તનો થયાં. છતાં એ દરમિયાન આ મહત્ત્વના સવાલ પર તેમના વિચારોમાં ઝાઝું પરિવર્તન થયું નથી. એનો અર્થ એ કે, રાષ્ટ્રના ઘડતરના આ મહત્ત્વના સવાલને અંગે પહેલેથી જ પંડિતજી વ્યાપક તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારના રાગદ્વેષ વિનાની દૃષ્ટિ રાખીને વિચાર કરતા આવ્યા છે."

પંડિતજીનો બીજો નિબંધ જોવા માટે ગાંધીજી પૃથ્વી પર રહી શક્યા નથી. પણ પહેલો લેખ જોઈને તેમણે તેનો સાર 'હરિજન' પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો અને તેની પ્રસ્તાવના લખેલી તે આ ચોપડીમાં સંઘરી છે, જે નીચે મુજબ છે:

"ભાષાના પ્રશ્ન ઉપરનો જવાહરલાલ નેહરુનો નિબંધ હું ખૂબ કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો છું. હમણાં હમણાં એ પ્રશ્ને કમનસીબે વાદા-વાદનું રૂપ લીધું છે. પરંતુ ખરું જોતાં એને આવું બેહૂદું રૂપ આપવાનું કશું સંગીન કારણ નથી. એ ગમે તેમ હો, આખા પ્રશ્નનું રાષ્ટ્રની અને શુદ્ધ કેળવણીની દૃષ્ટિએ સાચું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં જવાહર-લાલનો નિબંધ કીમતી થઈ પડશે. તેમની રચનાત્મક સૂચનાઓનો લાગતાવળગતાઓ બહોળા પાયા ઉપર સ્વીકાર કરશે, તો કોમી સ્વરૂપ પામેલા આ ઝઘડાનો અંત આવી જશે. એ સૂચનાઓ વિગતવાર અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણી ડહાપણભરેલી છે, અને એકંદરે તેનું સમર્થન કરવામાં મને લગારે સંકોચ થતો નથી.'' (ઑગસ્ટ ૩, ૧૯૩૭)

રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ સાંસ્કૃતિક અને શિક્ષણી છે. તેને કોમી કરી દેવામાં આવ્યો છે. અને તે ૧૯૩૦થી તો સ્પષ્ટ બતાવી શકાય છે, એમાં શંકા નથી. અને એમ કોમી કરવાની સાથે તેનું સાચું સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય પણ કમી થઈ જાય છે – ઊડી જાય છે, એ પણ સમજાતું નથી એ ભારે દુ:ખની વાત છે. આ કોમવાદી નજર જ્યારે ગાંધીજીએ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની નીતિમાં જોઈ ત્યારે તે દુ:ખી થયા અને હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા સ્થાપી. પાકિસ્તાન થઈ જતાં આ કોમવાદની નજરમાં સુધારો થવો જોઈતો હતો, તેને બદલે તે ઊલટી વધારે બગડી! થોડા જ વખત પર પંડિતજીએ દિલ્હીમાં 'સૅન્ટ્રલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ એજ્યુકેશન'નો પાયો નાખતાં કહ્યું:

"મને તો ભારે અજાયબી થાય છે કે, હજી ગાંધીજીનું નામ લેનારા ને તે પોકાર્યા કરનારા લોકો એવું કામ કરે છે કે જે એમણે આખી જિંદગી જે ખાતે અર્પણ કરેલી તેની જ સામે તદ્દન જાય છે. જો આપણને કોઈને આ બાબતમાં ખૂબ લાગતું હોય તો આ જે વિરોધ થાય છે તેની સામે થવું જોઈએ, એ ઉઘાડું છે.''

અને પંડિતજી એને માટે કટિબદ્ધ થયા છે. ગાંધીજીની રાષ્ટ્રભાષા વિષેની દૃષ્ટિ અને નીતિમાં હિંદના ભાવી વિષે શું રહસ્ય રહેલું છે, તે તેમના વારસ ખરેખર પામી ગયા છે. આ તેમની પુસ્તિકા દરેકે તે રહસ્ય સમજવા માટે જોવી જોઈએ.

[૨૦–૫–'૪૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૯

'લડત આવે તો?'

[લે૦ વજુભાઈ શાહ; પ્રકા૦ કાંતિલાલ મ૦ શાહ, ભાવનગર; કિં૦ ૧–૦–૦.]

શ્રી. મોરારજી દેસાઈએ આ નાનકડી ચોપડીનો આમુખ લખ્યો છે. તેમાં એ કહે છે એમ, "આ નાની પુસ્તિકામાં લેખકે આજની આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિને અહિંસાની દૃષ્ટિથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે." અને તેમાં 'હિંદ સ્વરાજ'ની પ્રશ્નોત્તર શૈલી વાપરી છે, તેથી "દલીલો ખૂબ અસરકારક થઈ છે."

આ વિષયને સૂચવવા માટે તેનું નામ ભ્રામક નહીં તોય બંધબેસતું નથી. ચોપડી મુખ્યત્વે આજના જુવાનિયા વર્ગની શંકા-કુશંકાઓ અને ચર્ચા-વિતંડા વિષે વિચાર કરે છે. આ વર્ગને અમુક શબ્દો અને સવાલોની લઢણ છે, તેને ભૂમિકા તરીકે લઈને આ ચોપડી ચાલતી હોવાથી, કદાચ તેનું આ નામ પસંદ કરવામાં આવ્યું હોય, જેથી તે આકર્ષક બને. પરંતુ એ પરથી રખે કોઈ માને કે, ફરી લડત આવે ત્યારે શું કરવું એનો કાર્યક્રમ આમાં ચર્ચ્યો છે. તેમાં તેની અહિંસક નીતિની ચર્ચા કરી છે, અને તે નીતિ આજના આઝાદ ફોજ અને નેતાજી-પ્રશંસા અને 'ભૂગર્ભ'-મહત્તાના દિવસોમાં પણ, ઉપયોગી અને સાચી તથા વહેવારુ છે, એમ તેમાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

એ નીતિ એટલે શું? લેખક માત્ર સત્યાગ્રહી લડતને તેમાં મુખ્ય ગણીને ચાલે છે, તે મહાભૂલ સામે શ્રી. મોરારજીભાઈએ સાચી ટકોર કરી છે. સત્યાગ્રહી લડત તો હિંસક યુદ્ધ પેઠે, જરૂરી હોય ત્યારે જ અખત્યાર થાય. એનું હંમેશનું ને સદા જાગ્રત રૂપ સત્યાગ્રહી રચનાકાર્ય અને તેનું રાજકારણ છે. જેણે સત્યાગ્રહી ઢબે લડવું હોય તેણે આ હંમેશ યાદ રાખવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ ભલભલા કૉંગ્રેસીઓ પણ રચનાકાર્ય ને તેના રાજકારણનું સ્વરૂપ સમજ્યા નથી, એ આજે સૌને સાલે છે. હજીયે મોડું નથી થયું. એક રીતે જોતાં કહી શકાય કે, લડતને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂપે સત્યાગ્રહ-નીતિને પ્રગટ થવાનો યુગ આથમતો જાય છે, અને રચના-કાર્ય તથા શિસ્ત રૂપે તે નીતિને પ્રગટ કરતાનો સમય દીવા જેવો સામે દેખાય છે. કૉંગ્રેસનું બંધારણ પણ એ યુગમાંથી નીકળશે ને આ નવી વસ્તુ-સ્થિતિને પિછાનીને પોતાનું રૂપ લેશે, એમ ઈતિહાસ હવે તો બતાવે છે. આ ચોપડી એ વિચારણામાં મદદરૂપ છે. યુવકોએ તે અવશ્ય વાંચવી જોઈએ.

[જૂન, ૧૯૪૬]

૧૨૦

'આધુનિક ભારત'

[મરાઠીમાં મૂળ લેખક શ્રી. જાવડેકર; અનુ૦ પાંડુરંગ દેશપાંડે; પ્રકા૦ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; પૃ૦ ૮ + ૬૦૮; કિં૦ રૂ. ૬–૦–૦.]

ચિખોદરાના રહીશ શ્રી. ગોરધનભાઈ આશાભાઈ પટેલે વિદ્યાપીઠને રૂ. ૧૦,૦૦૦) આપ્યા છે, તેમાંથી શરૂ કરવામાં આવેલી શ્રી. સૂરજબહેન સ્મારક માળાનું પહેલું પુસ્તક આ છે. માળા ઈતિહાસ ભૂગોળ ઈ૦ સામાજિક વિષયો માટે અંકિત કરવામાં આવી છે.

આ ગ્રન્થ મરાઠીમાં નીવડી ચૂકેલો એક મૌલિક ગ્રન્થ છે. સ્વ૦ શ્રી. વામન મલ્હાર જોશી જેવા સમર્થ વિવેચકે તેને લોક૦ ટિળકના 'ગીતારહસ્ય' પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્ત્વના બીજા મૂળ મરાઠી ગ્રન્થ તરીકે નવાજ્યો હતો. મધ્યયુગની રાજાશાહીમાંથી નીકળી અર્વાચીન લોકશાહીની ઢબે આપણું રાષ્ટ્ર કઈ રીતે જાગ્રત થયું, એ નવીન હિંદની ઉદયકથા આ પુસ્તકનો વિષય છે. એ ઉદયમાં કયાં તત્ત્વો રહેલાં છે, તેમાં કઈ વિચારસરણી વિકસતી ગઈ, તેના નેતાઓ કોણ હતા, એ બધું આનો વિષય છે. હિંદના આ કાળના ઈતિહાસ ઉપર આ ઢબનો બીજો ગ્રન્થ જાણમાં નથી. એ લખવામાં શ્રી જાવડેકરે પ્રશસ્ય ન્યાયબુદ્ધિ, નિષ્પક્ષ તુલના કરવાની સમતા અને અભ્યાસી ઊંડાણ બતાવ્યાં છે. અર્વાચીન હિંદના અભ્યાસીએ આ ગ્રન્થ અવશ્ય વાંચવો જોઈએ.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૧

'ઇંડિયા સ્પીકિંગ'

[અંગ્રેજીમાં]

[સંપાદકો : મણિલાલ નાણાવટી, પ્રો. વકીલ; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ; પૃ૦ ૨૩૦; કિં૦ ૮–૦–૦.]

અમેરિકાની રાજકારણ અને સમાજવિજ્ઞાનની એક સંસ્થાએ તૈયાર કરાવેલો આ ગ્રંથ બધા મળીને ૨૮ તદ્વિદો પાસે લખાવેલા લેખોનો સંગ્રહ છે. તેમાં ઉદ્દેશ એ છે કે, તે પ્રશ્ન અંગેના અભ્યાસી હિંદીઓ પોતાના દેશને અંગેના વિવિધ પ્રશ્નો પર સત્તાવાર વિવેચન રજૂ કરે. એ છે તો અમેરિકનો માટે; પણ આપણનેય તે જાણવા જેવું. તેથી પ્રકાશકે તે સંગ્રહને હિંદ માટે બહાર પાડ્યો છે.

સંપાદકોએ પૂર્ણ તટસ્થતાપૂર્વક હિંદના પ્રશ્નો રજૂ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં સાંસ્કૃતિક પ્રશ્નો વધારે લેવા જેવા હતા. રાજદ્વારી પ્રશ્નો ભલે છોડાય; પરંતુ હિંદમાં પરરાજ્યનો પ્રશ્ન, સ્વતંત્રતા, હિંદની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા ઈ૦ પ્રશ્નો સ્થાનને પાત્ર ખરા. હિંદની ભાષાઓ, અર્વાચીન સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન પણ ભૂલવાં ન ઘટે. તેવું જ કલા ઈ૦ નો વિકાસ. જો ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ થવાની હોય, તો સંપાદકોએ આ ઉમેરો કરી લઈ આ કીમતી ગ્રંથને વધુ ઉપયોગી બનાવવો ઘટે.

આ પત્રને ખાસ કહેવાનું તો એ કે, આવો ઉપયોગી ગ્રંથ ગુજરાતીમાં ઊતરવો જોઈએ. ભલે, જોઈએ તો તે સારરૂપે થાય; પરંતુ તે થાય તો લોકકેળવણીના કામમાં સારી મદદ થાય.

પ્રકાશક તથા સંપાદકોને આ ગ્રંથ બહાર પાડવા માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૬]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૨

'ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા'

[અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુકલ; પ્રકા૦ વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ; પૃ૦ ૧૫૦; કિં૦ ૨–૦–૦.]

૧૯૩૧માં ગાંધીજી ગોળમેજીમાં ગયા ત્યારે લંડનના ગરીબ લત્તામાં અને તેની સેવાને અર્થે સ્થપાયેલા કુ૦ મ્યુરિયેલ લેસ્ટરના આશ્રમમાં ઊતરેલા. તેમણે ગાંધીજીની તે દિવસોમાં કરેલી મહેમાનગીરીનો ચિતાર 'એન્ટરટેનિંગ ગાંધી' નામથી અંગ્રેજીમાં લખેલો. આ ચોપડી તેનો અનુવાદ છે. શ્રી પ્યારેલાલે તેની પ્રસ્તાવના લખી છે. ગાંધીજીનાં જીવન તથા કાર્યમાં રસ લેનારા તથા તેના અભ્યાસીઓને આ ચોપડી રસપ્રદ થશે.

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૬]

૧૨૩

'ભારતીય પ્રત્યક્ષ પંચાંગ'–સં. ૨૦૦૨

[સંપાદક૦: હરિહરભાઈ પ્રા૦ ભટ્ટ; પ્રકા૦ ગુ૦ વ૦ સોસાયટીનો ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ, અમદાવાદ; કિં. ૦–૪–૦]

શ્રી. હરિહરભાઈને આ માસિકના વાચકો ઓળખે છે; ભારતીય ખગોળ પરના લેખો તેમને યાદ હશે. શ્રી. હરિહરભાઈ ખગોળશાસ્ત્રી અને ગણિતના શોખી વિદ્વાન છે. સાયન પંચાંગ વર્ષો ઉપર તે કેવી જહેમત લઈને તૈયાર કરતા એ મને યાદ છે. તેનું આ નવે જન્મે સંસ્કરણ થાય છે એ દીર્ઘાયુ નીવડો.

આ પંચાગમાં સામાન્ય જનતાને ઉપયોગી એવી ફલજ્યોતિષ અંગેની વિગતો તથા માહિતી પણ આપવામાં આવી છે, એ તેના પ્રચારમાં મદદ કરશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધાર્મિક વ્રતો, પર્વો ઈ૦ મુખ્ય બધી કોમોનાં આપ્યાં હોય તો સારું. હિંદની બધી કોમો અરસપરસ આ બધું જાણે, તો ભાઈચારો વધવામાં સહાનુભૂતિ જોઈએ તે શકય બને, એ સારુય આ જરૂરનું છે.

[નવેંબર, ૧૯૪૫]

૧૨૪

'યુવાનોનો બોજ'

[વ્યા૦ પં. જવાહરલાલ નેહરુ; પ્રકા૦ હમારા હિંદુસ્તાન પ્રકાશન, મુંબઈ; પૃ૦ ૨૦; કિ૦ બે આના.]

આ નાનકડું વ્યાખ્યાન દરેક યુવાને તો વાંચવું જ જોઈએ. યુવાન આવતા યુગનો નાગરિક છે; પણ તેણે તેને માટે કમર કસવી જોઈએ, પૂરતી તૈયારી કરી લેવી જોઈએ. તેનું ભાથું જો વેળાસર ન ભરે, તો આગળ પર તેને જ ભૂખે મરવું પડશે. આની વેળાસર ચેતવણી આપી પંડિતજી યુવાનોને કયો બોજો આપણો દેશ સોંપે છે, તે સમજાવે છે.

એ બોજો, ટૂંકમાં કહીએ તો, આજની દુનિયાની ભૂમિકામાં આપણા દેશની સ્થિતિ પૂરી સમજવાં અને એને સુધારવા માટે શું શું અને શા માટે કરવું, તેનો સાંગોપાંગ વિચાર કરી લઈ તત્કાળ બનતું કરવા મંડવું. આમાં યુવાનોને પંડિતજી જેવા સલાહકાર હિંદમાં ઓછા જ મળે. આ પુસ્તિકા એ રીતે વિદ્યાર્થીઓને ઠીક મદદગાર થાય એવી છે.

[માર્ચ, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૫

‘ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના’

[આ૦ શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ કૃત ‘Gandhian plan;’ અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુકલ; પ્રકા૦ વોરા ઍન્ડ કંપની, મુંબઈ; પૃ૦ ૧૧૨; કિ૦ ૧–૪–૦].

સારી પેઠે લોકોમાં જાણીતી થઈ ચૂકેલી આ ઉપયોગી ચોપડી વિષે વધુ કાંઈ કહેવા લખવાની જરૂર ન હોય. ગાંધીજી તેની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે, ‘લેખકે કોઈ પણ જગાએ મારા વિચારો વિકૃત રૂપમાં રજૂ કર્યા નથી.’ એ સિફારશ એને માટે બસ થવી જોઈએ.

અનુવાદકે ‘ગાંધીજીની’ બદલે ‘ગાંધીવાદી’ આર્થિક યોજના શબ્દ-પ્રયોગ કર્યો એ સારો સુધારો છે; અને તે મૂળ અંગ્રેજી નામ પર પણ સારો સુધારો છે. કેમ કે, ‘યોજના’નો જે રૂઢ અર્થ છે, તેમાં બેએક વસ્તુ તો અનુસ્યૂત રહેલી મનાય છે: (૧) વહેવારુપણું, એટલે કે અમુક નક્કી સમયમાં ને ક્રમિક ઢબે અમલમાં ઉતારી શકવાપણું; (૨) તેમ કરવાને માટે જરૂરી સાધનસામગ્રીનો સંભવ; (૩) ને તે બધા માટે સત્તાસંચાલનબળ કે અંકુશબળ, ગાંધીજીના આર્થિક વિચારોમાં પૂરેપૂરું વહેવારુપણું છે; તેને માટે ક્રમિકતા પણ યોજી શકાય છે. પરંતુ સત્તાનું શું? ગાંધીજી તેમાં એકમાત્ર સત્તાને સ્વીકારે છે અને તે મનુષ્યહૃદયની ઊલટભરી સેવા ને સમજ-શક્તિ. નાઝી શું કે લોકશાહી શું, સૌ કોઈની યોજનામાં સરકારી સત્તા અનિવાર્ય છે. ગાંધીજીની વિચારસરણીમાં તેનો ઉપયોગ છે; પરંતુ તે અનિવાર્ય નથી. બલ્કે, તે કહેતા આવ્યા છે કે, મારી યોજનાની ખૂબી જ એ છે કે, ધારો તેની સાથે તેનો અમલ શરૂ કરી શકો છો. અને સૂત્રરૂપે તે પેલા ન-રાજકવાદી છે કે, સરકારી સત્તા તો જેટલી ઓછી, તેટલું જ તે સમાજ-તંત્ર સારું.

પ્રસ્તુત ચોપડીની “આ યોજના સ્વરાજ મળ્યે જ અમલમાં મૂકી શકાય એવી છે, એમ લેખકે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે.” એટલે દરજજે ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ 'ગાંધીજીની' મટે. પછી તો તેને બહુ તો 'ગાંધીવાદી' કહેવી જ સારી ને તે ઓછી ભ્રામક થાય.

અને 'યોજના' કરતાં તેને 'સુધારણાના માર્ગ' કહેવું વધારે યોગ્ય થાત. યોજનાનો કડીબંધ કાર્યક્રમ તેમાં નથી; હિંદની ચાલુ આર્થિક બાબતોમાં ક્યાં શો સુધારો કરવો એ આમાં અચ્છી રીતે બતાવ્યું છે; અને તેમાં ગાંધીજીના અને મહાસભાના રચનાત્મક કાર્યક્રમના વિચારોને જે કેન્દ્રસ્થાન આપ્યું છે, તેથી આ ચોપડી, સ્વરાજ-સરકારોએ હવે શું કરવાનું છે, તેનો ખ્યાલ લોકોને સારી રીતે આપે છે. પણ તે કાંઈ એમની 'યોજના'–પ્લૅન રૂપે નહીં પણ આદર્શ રૂપે. તેથી તેને 'યોજના' કહેવું યોગ્ય ન ગણાય.

વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના પાયા ઉપર જેમ સાચી લોકશાહી રચાય, તેમ જ હિંદના એકમ જેવા ગામડાની સુબદ્ધ આર્થિક અને સામાજિક તથા સાંસ્કારિક પ્રતિષ્ઠા ઉપર સાચું પ્રજાતંત્ર રચાવું જોઈએ. પણ આજે સુધરેલું ગણાતું જગત આને નથી માનતું; તે તોસ્તાન જેવી જગવ્યાપી રચનાઓ ને યોજનાઓ તરફ ઊંધું ઘાલીને વળે છે. પણ આખું જગત તો એકમ છે જ નહીં. સ્વદેશીના સિદ્ધાંતથી જ જગવ્યાપી યોજના શકય છે; અને તે સિદ્ધાંત એટલે વૈયક્તિક પેઠે સામાજિક આર્થિક ઇ૦ જીવનનો પણ મૂળ એકમ જોઈને, આખા જગતને અવિરોધી એવી અહિંસક ઢબે, તે નાનકડા છતાં આખા જગતને (પિંડ-બ્રહ્માંડ-ન્યાયે) પોતામાં સમાવી લેતા ભાગની સેવા ને સુવ્યવસ્થા વિચારવી જોઈએ. આ સિદ્ધાંતને જ 'સ્વદેશી' કહ્યો છે, જેને આર્થિક પરિભાષામાં 'ડિસેન્ટ્રલાઈઝેશન'–'વિકેન્દ્રીકરણ' કહેવાય છે. આ ચોપડી તે ન્યાયે હિંદની અર્થવ્યવસ્થાને તપાસી સુધારણાની બાબતો બતાવે છે. ગાંધીજીની આર્થિક વિચારણાના આ મૂળતત્ત્વને લેખકે નજર સમક્ષ રાખ્યું છે.

આ ઉપયોગી ચોપડીને ગુજરાતી વાચક આગળ મૂકવા માટે અનુવાદકને તથા પ્રકાશકને ધન્યવાદ ઘટે છે.

[જુલાઈ, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૬

‘અમારાં બા’

[પૂ૦ કસ્તૂરબાનું જીવનચરિત; લે૦ વનમાળા પરીખ, ડૉ. સુશીલા નય્યર; પ્રકા૦ નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; કિ૦ ૧–૮–૦.]

‘ગાંધીજીનો સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર’ (૧૯૪૨–૪૪)

[પ્રકા૦ ઉપર મુજબ; કિ૦ ૨–૮–૦ (મૂળ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી અનુવાદ, એમ અલગ બે ગ્રંથો.)]

આ બે પુસ્તકોની ભેગી નોંધથી કદાચ નવાઈ થશે. પણ એ બેઉમાં રહેલી એકસમાન વસ્તુ ચીંધવાને માટે જ આ નોંધ છે.

બાની જીવનકથા બાપુના જીવનની જોડે અર્ધાંગ પેઠે ઓતપ્રોત છે. તેમાંથી વીણી કાઢી તેનાં જુદાં જુદાં બિંદુઓની સુરેખા આલેખી આપી શ્રી. વનમાળાએ ગુજરાતને આભારી કર્યું છે. જીવનચરિતલેખનમાં પોતાની ભાત પાડે એવી શૈલીમાં લેખિકાનો આ પહેલો પ્રયત્ન સફળ ને આશાપ્રદ છે, એટલું જ નોંધી મુખ્ય વસ્તુ પર આવું.

ગ્રંથનો બીજો ને રસિક ખંડ ડૉ. સુશીલાએ પૂ. બાના વિષે પોતાનાં સંસ્મરણોની માળા ગૂંથીને યોજ્યો છે. આપોઆપ તે સુવાચ્ય ને રસિક થાય જ. લેખિકા પાસે તેને માટે જરૂરી કલમ-બળ પણ છે. આની સાથે, તેમાં, સરકારે ગાંધીજીને જે નજરકેદીના જીવનના અંધારપટમાં રાખેલા, તેમાં એક પ્રકારનું ડોકિયું કરવાનું જે મળે છે, એ રસ પણ અચૂક છે. બાના કરુણ અવસાન જોડે સંકળાયેલો એ રસ કરુણ છે; તેની સાથે ગૌણ રૂપે લેખિકા આગાખાન મહેલના રાજકેદીઓનું જીવન આલેખે છે, તે આપણા લોકજીવનના પણ એક કરુણ રસનું જ ચિત્ર નથી?

૧૯૪૨–૪૪ વર્ષોનું આપણા દેશનું એક ચિત્ર એ થયું. કેટલાય અજ્ઞાત અટકાયતીઓની આને જ મળતી કરુણકથાઓ, આપણા પ્રથમ કોટિના અટકાયતીના જ જીવનમાં પ્રતિનિધિત્વ પામે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજું પુસ્તક આ સમયનું બીજું પાસું ચીતરે છે, અને તે રાજદ્વારી છે. સરકાર જોડે ગાંધીજી સતત કેવા લડતા રહ્યા છે, અને કેવા કસોટીકર સંજોગોમાં, તેનો આબેહૂબ ખ્યાલ આ દસ્તાવેજી પત્રવ્યવહાર આપે છે. હિંદના આ કાળના ઇતિહાસમાં સરકારે જે અકડાઈ અને તુંડમિજાજી, જબર-દસ્તી અને જૂઠવેડા દાખવ્યા છે તેનું, અને સામેથી અસહાય કરી મુકાયેલી પ્રજાનો બંદી નેતા ત્યાં રહ્યાંય તેની જે નમ્ર છતાં અડગ અને સ્વમાનભરી વકીલાત કરીને ઝૂઝયો છે;—આ બેઉ પાસાંનો આ પત્રવ્યવહાર સચોટ ચિતાર આપે છે.

બેઉ પુસ્તકોનો ગાંધીજીએ પોતે આમુખ લખ્યો છે. ભવિષ્યના ઇતિહાસકાર આ બે દસ્તાવેજને ભૂલી જઈ ન શકે.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

૧૨૭

'મોડાસામાંથી મળેલાં પ્રાચીન શિલ્પ' અને 'પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં મોડાસા'

[લે૦ રમણલાલ સોની]

મોડાસા હાઈસ્કૂલના સામયિક 'અરુણ'નાં પાનાંમાં લખાયેલા નાનકડા લેખનું આ ચોપાનિયું સચિત્ર છે. તેની વસ્તુ તેના નામ પરથી જ સ્પષ્ટ છે. મોડાસા ઘણું જૂનું ને ઐતિહાસિક ગામ છે. શ્રી. સોની ત્યાંની હાઈસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક છે. સાથે સાથે આવી સામગ્રી પણ ભેગી કરી તેમણે પ્રજા આગળ મૂકી, તે તેમના વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ કરવા જેવું જ ગણાય. પણ કેટલા ઓછા શિક્ષકો એ કરે છે? ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર હાઈસ્કૂલો છે; તેમાં વિવિધ વિષયના ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકો કામ કરે છે; તેઓ પોતપોતાના પ્રદેશનાં પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, તથા સમાજ વગેરેમાંથી જેનો શોખ હોય તેનો અભ્યાસ સહેજે કરી શકે. તે કરે તો કેટલી બધી કીમતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંસ્કૃતિક સામગ્રી આપોઆપ અને વિના ખર્ચે ગુજરાતને મળે? આ ચોપાનિયા પરથી એ વાત ખાસ ધ્યાન ઉપર આવે છે.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

૧૨૮

'શ્રી શામળાજી'

[પરિચયકાર: શ્રી. રમણલાલ સોની; પ્રકા૦ શામળાજી મંદિરના ટ્રસ્ટી તરફથી શ્રી. ચં૦ શં૦ બુટાલા; પૃ૦ ૨૦; કિ૦ ૧–૪–૦.]

શામળાજી વૈષ્ણવોનું જૂનું તીર્થ છે. મોડાસા પાસે ઈડર રાજ્યમાં તે છે. કાળબળે અનેક મંદિરો ને મકાનો, ઉપેક્ષા કરનાર જનતાથી લાજીને, સીતામાતા પેઠે, ધરતીમાં સમાઈ જાય છે. એવા એક આખા પ્રદેશમાં શામળાજીનું મંદિર તરી આવેલું છે. તેના મંદિરનો કલાકીય પરિચય શ્રી. સોનીએ મોડાસા હાઈસ્કૂલના પત્રમાં આપેલો, તે પ્રકાશકે આ ચોપાનિયા રૂપે બહાર પડયો લાગે છે. મોડાસા અંગેના ચોપાનિયા પરથી ઊઠતો (ઉપર જણાવ્યો તે) વિચાર આથી પાકો થાય છે.

મંદિર આસપાસ અઢારે વર્ણો એકઠી થતી હોય એમ લાગે છે. તેમની અલગ અલગ ધર્મશાળાઓ છે. નોંધવા જેવું છે કે, હરિજનોની પણ છે. એ ગરીબ હિંદુ છતાં તરછોડાતી જનતાએ રૂા. ૨૦૦૦) તેમાં ખર્ચ્યા છે. પણ શામળાજીની આવી ભાવભકિતને, તે દેવને આગવો કરી બેઠેલા સવર્ણો જાકારો આપે છે! આ મંદિરમાંય હરિજનો છેટા જ રખાય છે! પ્રકાશક ટ્રસ્ટી કહે છે કે, "મંદિરના દરવાજા બહારથી પગથિયા ઉપરથી કાર્તિકી પૂર્ણિમાના રોજ દર્શનનો લાભ (?) લઈ શકે છે." અને તે ઉપરાંત લખે છે, તેઓ "ભેટ પગથિયાં ઉપર કૂંડીમાં મૂકી શકે છે અને તે રકમ બહારના પરચૂરણના કામમાં વપરાય છે." કેમ કે દેવ પણ પોતાને મળેલી 'ભાવ–ભગતિ–ભેટ'થી અભડાય તેથી? હિંદુઓના દેવો પણ આજે સૂતકી જેવા થઈ ગયા દેખાય છે, તે આ જ પાપે ને?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટ્રસ્ટી તરફથી શામળાજીનો આ પરિચય છપાય છે, એનો અર્થ તે દેવનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે ને? તો પછી ટ્રસ્ટીઓએ તેમનું ને તેમના દેવનું આ અપમાનરૂપ કલંક તો પહેલું ધોવું જોઈએ. પ્રભુદરબારમાં સૌ સરખા છે. અને પત્ર, પુષ્પ, ફળ જે કાંઈ ભાવથી તેને અપાય તે તેને વહાલું છે. અપમાન સહીને પણ હરિજનો શામળાજી પાસે જાય છે એ, સવર્ણોની ભાવના કરતાં વધારે સાચી દૃઢતા બતાવે છે એમ નહીં?

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

૧૨૯

'સ્વાધ્યાય ગીતા'

[અનુ૦ શ્રી. નલિન મ૦ ભટ્ટ, વલસાડ; કિં૦ ૦–૧૨–૦; પૃ૦ ૧૬૦+૨૪ (પાકું બાંધેલું પૂઠું).]

ભગવદ્‌ગીતાનો મૂળ સાથે સરળ ગદ્ય અનુવાદ આમાં આપ્યો છે. એનું નામ 'સ્વાધ્યાય' સાથે જોડવામાં એ કારણ લાગે છે કે, લોકના પાઠ માટે સ્વાધ્યાય તરીકે ગીતા હોય એવી ભાવના એમાં સેવાય છે. અનુવાદક આ ઉદ્દેશથી ને ગીતાપ્રચાર કરવા માટે ગીતા-સમાજ નામે સંસ્થા ચલાવે છે. આ ચોપડી તેની કાર્યપૂર્તિ તરીકે છે. સંસ્થા એવો ઉદ્દેશ રાખે છે કે, 'બાઈબલ સોસાયટી' પેઠે, ગીતાસમાજ ઘેરેઘેર અને 'એકેએક શાળા કૉલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીના હાથમાં સર્વાંગસુંદર ગીતાનું પુસ્તક હોય,' એવું કરવું. પુસ્તક હાથમાં પહોંચે એનો અર્થ તે લેનારને તે માટે પ્રેમ અને આદર હોવો જોઈએ, એ તેમાં સમજી લેવું જોઈએ.

આજની મોંઘવારીમાં ચોપડીની કિંમત ઠીક ઝાલી રાખી ગણાય. ચોપડીના પ્રચારમાં એ વસ્તુ મદદગાર થશે.

[એપ્રિલ, ૧૯૪૫]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૦

‘વેદની વિચારધારા’

[મૂળ લેખક: સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન; અનુ૦ ચંદ્રશંકર શુકલ; પ્રકા૦ વોરા ઍન્ડ કંપની, મુંબઈ; કિ૦ ૨–૪–૦; પૃ૦ ૧૫૪ (પાકું પૂઠું).]

રાધાકૃષ્ણનના જાણીતા અંગ્રેજી ગ્રંથ ‘ઇંડિયન ફિલોસૉફી’નાં વેદો અંગેનાં બે પ્રકરણોનો અનુવાદ આ છે. આ આખો ગ્રંથ અનુવાદક ગુજરાતીમાં ઉતારવા ધારે છે, એ આવકારપાત્ર છે. મૂળ ઉલ્લેખનો અને જરૂરી ટિપ્પણો સાથે ગ્રંથ ગુજરાતીમાં ઊતરે છે, એ તેની કિંમતમાં વધારો કરે છે. ગુજરાતી દ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવામાં આવાં પુસ્તકો મદદરૂપ થશે. સામાન્ય ગુજરાતી વાચકને રાધાકૃષ્ણન જેવા જગજાણીતા વિદ્વાને લખેલો ઈતિહાસ મળે છે, એ સ્તુત્ય જ છે. શિષ્ટશાસ્ત્રીય ગ્રંથોના શુદ્ધ અને પ્રામાણિક અનુવાદો ભાષાને સમૃદ્ધ કરનારા ગણાય.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૫]

૧૩૧

‘યુવાનોની સંસ્કાર સાધના’

[સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનાં વ્યાખ્યાનોના અનુ૦, પ્રકા૦ ઉપર પ્રમાણે; કિ૦ ૧–૮–૦; પૃ૦ ૧૫૨ (કાચું પૂઠું).]

રાધાકૃષ્ણનનાં લખાણો તથા વ્યાખ્યાનો ગુજરાતીમાં ઉતારવાની શરૂઆત વિદ્યાપીઠ તરફનાં આ બે પ્રકાશનોથી થઈ: ૧. ‘જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ’, ૨. ‘કલ્કી’. બેઉ પુસ્તક ગુજરાતે વધાવી લીધાં. તે પરથી અનુવાદકે તેમનાં બીજાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાડ્યું;. તેમાં આ પુસ્તકમાં શિક્ષણસંસ્થાઓ કે પદવીદાન સમારંભોમાં આપેલાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનોનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંગ્રહ થયો છે. અનુવાદકે અનુવાદ માટે એક પ્રવાહી શૈલી પોતાની કરી છે; આ અનુવાદમાં તે જોવા મળે છે.

જેમ જેમ ઉચ્ચ અભ્યાસમાં ગુજરાતી દાખલ થાય, તેમ તેમ નર્યાં કથાવાર્તા કે કલ્પનાનાં પુસ્તકો પૂરતાં નહીં લાગે. નીવડેલા લેખકોના ગ્રંથોના પ્રામાણિક અને શુદ્ધ અનુવાદો પણ એ અભ્યાસમાં સ્થાનપાત્ર ગણાય. રાધાકૃષ્ણનનાં પુસ્તકો એ રીતે બહુ યોગ્ય છે. અને આ અનુવાદોની ખરી કસોટી ને યોગ્યાયોગ્યતા એવા અભ્યાસથી જ જણાય.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૫]

૧૩૨

Masaryk's Path and Legacy

[ડૉ. એડવર્ડ બેનીસ; નાલંદા પ્રકાશન, એન૦ એમ૦ ત્રિપાઠી, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ; પૃ૦ ૩૪; કિં૦ ૧–૪–૦ (સચિત્ર).]

યુરોપના નાનકડા નવ રાષ્ટ્ર ઝેકોસ્લોવેકિયાના પ્રથમ પ્રમુખ અને રાષ્ટ્રપિતા સમા મૅસરીક ૧૯૩૭માં ગુજરી ગયા. તે પ્રસંગે તેમના પ્રમુખપદના વારસ ડૉ. બેનીસે જે પ્રવચન કરેલું તેની આ ચોપડી અંગ્રેજીમાં છે.

આજ ૧૯૪૫માં એ વાંચતાં કેવું લાગે છે! ક્યાં ત્યારનાં ડૉ. બેનીસનાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા, ક્યાં આજની તેની ને તેના રાષ્ટ્રની દશા! પણ તેથી શું મૅસરીકનો અમર લોકશાહી માનવતાવાદ નકામો સિદ્ધ થાય? થઈ શકે? ડૉ. બેનીસ આ વ્યાખ્યાનમાં સદ્‌ગતની આખી ફિલસૂફીને બે શબ્દોમાં ટૂંકાવી આપે છે, 'જીસસ, સીઝર નહીં.' અનેક સીઝરો આવીને ઊલટા જગતની જીસસો માટેની ભૂખ જ ઉઘાડે છે. આ યુદ્ધનું પણ એમ જ થયું છે. આવી અમર વસ્તુની ચર્ચા દેશી ભાષાઓમાં હોવી જોઈએ, તો 'નાલંદા' કૃતકૃત્ય થઈ શકે.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૫]

GURUKULA KANGRI LIBRARY

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૩

‘ યુવાનોને ’

[લે૦ સ્વામી વિવેકાનંદ; પ્રકા૦ સ્વામી ભૂતેશાનંદ, રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ; અનુ૦ જ્યંતીલાલ મંગળજી ઓઝા; કિં૦ ૦–૮–૦]

અંગ્રેજીમાં સ્વામીજીની વીણી કાઢેલી ઉક્તિઓ મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તેનો અનુવાદ આ છે. બાવન નાનકડાં પાનની આ ચોપડી સરસ છાપીને પાઠપોથી જેવી તૈયાર કરી છે. તેમાં જે વિષયો તળે ઉક્તિઓ એકઠી કરી છે તે યુવાનોને યોગ્ય છે, અને એ ઉપર તેમને ઉપદેશવા માટે સ્વામીજી પૂરેપૂરા અધિકારી હતા. વિષયો આ છે—શક્તિ, સેવા, આત્મસંયમ, સમર્પણ, શ્રદ્ધા, ભારતવર્ષને ઉદ્‌બોધન. આપણા પ્રાચીન રાષ્ટ્રનું જોમ ક્યાં સંતાયું છે તે જે યુવકે પારખવું હોય, તેણે આ નાનકડી ચોપડી દ્વારા વિવેકાનંદનાં લખાણોમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૬]

૧૩૪

‘ શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ ’

[પ્રકા૦ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ૦ ૯૮; કિં૦ ૦–૫–૦.]

ઉપરની જેમ આ ચોપડી શ્રી રામકૃષ્ણનાં વચનામૃતોનું કેટલાક વિષયવાર દોહન છે. મૂળ બંગાળી પરથી રાજકોટના જ રામકૃષ્ણ આશ્રમે પ્રસિદ્ધ કરેલું, તે ફરી ‘ સસ્તા સાહિત્યે ’ બહાર પાડ્યું છે. શ્રી પરમહંસના ચેલાની ઉપરની ચોપડી સાથે આ પણ જોવી જોઈએ. તો હિંદના અર્વાચીન પુનરુત્થાનમાં શ્રી રામકૃષ્ણવિવેકાનંદે જે નવજાગૃતિ આણી છે, તેનું સ્વરૂપ સમજાશે. સંન્યાસ પણ સેવાને અર્થે છે, એ વસ્તુ આ બે મહાપુરુષોએ હિંદુધર્મમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારી રીતે આગળ આણી આપી છે. વચગાળામાં આ બે પુરુષોનું અધ્યયન કાંઈક ઓછું થયું છે, એ યુવાનોની પ્રગતિ અને સાચા શકિતવિકાસને માટે સારું નથી. આ પુસ્તકો પાછું એ પ્રેરો.

[ઑગસ્ટ, ૧૯૪૬]

૧૩૫

'યોગપ્રવેશિકા'

[લે૦ આચાર્યશ્રી વિષ્ણુપ્રસાદજી; પ્રકા૦ યોગસાધન આશ્રમ, એલિસ બ્રિજ, અમદાવાદ; પૃ૦ ૩૭; (કિંમત બતાવી નથી.)]

સરસ આર્ટ કાગળ ઉપર છાપેલી આ ચોપડી, આસનોનો અભ્યાસ કરનારને સારી પ્રવેશિકા રૂપે મદદ કરી શકશે. તેમાં આસનોનાં વર્ણન સાથે ચિત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. એવાં ૨૧ મુખ્ય આસનો બતાવ્યા બાદ, ઉડ્ડિયાનબંધ તથા નૌલીકર્મ સચિત્ર આપ્યાં છે. અને ત્યાર પછી, નેતી, બસ્તી, ધોતી, કપાળભાતી, અને પ્રાણાયામ વિષે સામાન્ય માહિતી આપી છે. એમ, હઠયોગની મુખ્ય ક્રિયાઓનું પણ ટૂંક વર્ણન, મુખ્ય આસનોની સાથે, જોડ્યું છે.

કસરતોમાં રાજા આસન અને પ્રાણાયામ છે, એ વિજ્ઞાનશુદ્ધ વાત છે. એટલું જ નહીં, મનુષ્યના સર્વાંગીણ વિકાસને માટે અને અધ્યાત્મ જીવનના પ્રવેશક તરીકે કસરત કે વ્યાયામનો વિચાર કરનારો પ્રકાર યોજવાનું શ્રેય કદાચ જગતના વ્યાયામશાસ્ત્રમાં યોગના દ્રષ્ટાઓને જ જાય છે. એનો પ્રચાર વધારવો જોઈએ. યોગસાધન આશ્રમે પ્રસિદ્ધ કરેલું આ પુસ્તક તેમાં મદદ કરશે.

[૨૩–૯–'૪૮]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેળવણીકારનું પોત અને પ્રતિભા

[શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ અભિનંદન-ગ્રંથ]

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈની ૬૧મી જન્મજયંતીને પ્રસંગે (તા. ૧૧–૧૦–'૫૯) અર્પણ કરવામાં આવેલો અભિનંદન-ગ્રંથ. પહેલા ખંડમાં શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈનું વ્યક્તિત્વ કયા તાણાવાણાનું વણાયેલું છે, તેનો પરિચય આપતાં લખાણો છે. બીજા ખંડમાં કેળવણીકાર તરીકેની તેમની પ્રતિભા જે વિવિધ લખાણો, વ્યાખ્યાનો ઈ૦રૂપે પ્રગટી છે, તેમાંથી વિભાગ-વાર સંપાદન કરી સામગ્રી રજૂ કરવામાં આવી છે. આપણા દેશની કેળવણીના મુખ્ય બધા પ્રશ્નોની સમર્થ છણાવટ આ ગ્રંથમાં એકસાથે ઉપલબ્ધ થાય છે.

કિં૦ ૧૦.૦૦

નિવાપાંજલિ

[વ્યક્તિઓના અવસાન પ્રસંગે અર્પેલી શ્રાદ્ધાંજલિઓ]

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય', 'હરિજનબંધુ' તથા 'નવજીવન' પત્રોના તંત્રી તરીકે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના અવસાન પ્રસંગે નિવાપાંજલિ રૂપે કરેલાં લખાણો આ પુસ્તકમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યાં છે. એ લખાણોમાં ગુજરાત તથા હિંદના ગઈ પેઢીના પુરુષાર્થનો એક આબેહૂબ નકશો, તે તે વ્યક્તિઓના જીવન અને કાર્યની નોંધરૂપે રજૂ થાય છે.

કિં૦ ૩.૦૦

પ્રવેશિકા

[પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ અને નિવેદનો]

'વિવેકાંજલિ' પુસ્તકના જ અનુસંધાનમાં આ સંગ્રહમાં શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ લખેલ પ્રસ્તાવનાઓ તથા પ્રકાશક તરીકે કરેલાં નિવેદનો-માંથી વીણેલી સામગ્રી રજૂ કરવામાં આવી છે. આ પ્રસ્તાવનાઓ એક જાતના ઉત્તમ નિબંધ-વિવેચન સાહિત્યના નમૂનાઓ રૂપ છે. તથા નિવેદનોમાં પણ પુસ્તકના લેખક તથા તેની શૈલી વિષે સુંદર છણાવટ કરેલી છે.

—છપાય છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ–૧૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२० ग
२२

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

पुस्तक लौटाने की तिथि अन्त में अङ्कित है। इस तिथि को पुस्तक न लौटाने पर छै नये पैसे प्रति पुस्तक अतिरिक्त दिनों का अर्थदण्ड लगेगा।

१००००.६.५६। 38,082

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय

२०ग
२२

Date

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar